

Gilles Martinet

Kommunismens fem ansikten

Översättning Mats Svensson och Örjan Appelqvist

Sv utg. 1973 (fransk 1971)

Innehåll

1. Att utgå från det konkreta.....	1
2. Revolutionen före revolutionen.....	5
Marxisternas program	5
Luckorna i programmet	7
Lenins ”kompletteringar”	10
3. Systemets födelse	14
Misslyckandet med ”arbetarkontrollen”	15
Kommissarierna	16
Pengarnas försvinnande.....	17
Avslöjandet i Kronstadt.....	18
Bönderna	20
Partei über alles	22
Intelligentians svanesång.....	23
Den ursprungliga socialistiska ackumulationen	24
Den stora omsvängningen	27
4. Systemet	29
Partistaten	29
Partiprivilegierna.....	31
Partiet och klasserna.....	33
En prästerlig kast.....	34
Arbetet i systemet.....	36
Planeringens mekanismer.....	38
Inbördes exploatering.....	39
5. Systemets kris.....	42
Den bromsade tillväxten.....	43
”Låsningen”	45
Reformerna.....	46
De konservativas motstånd.....	49
Företaget och marknaden	50
Teknokrater och intellektuella.....	54
Den militära faktorn	55
6. Jugoslavien: Självstyre och marknadshushållning.....	57
Rysk inblandning.....	58
Brytningen	59
En ”socialistisk” imperialism	61
Självstyre	64
1965 — vid vägskälet.....	66
De ekonomiska resultaten	67

Vem styr självstyret?	69
Fortfarande löneslaveri	71
Myten om att företräda arbetarna	71
Den politiska återvändsgränden	73
7. Kina till storms mot himlen	76
Den sovjetiska modellen	77
De hundra blommorna	79
Det stora språnget framåt	81
Brytningen med Sovjetunionen	83
Den interna partikampen	87
Offensiven förbereds	89
Varför den ”kulturella” fronten?	91
Mao gillrar sina fällor	94
De röda gardena	96
Arbetarna i Shanghai	97
En ateistisk religion	101
Till storms mot himlen	104
8. Prag och den vetenskapliga revolutionen	108
En socialistisk teknokrati	110
De intellektuella, än en gång	112
Novotnys motoffensiv	114
Arbetarråden	116
Interventionen	118
Vägarna skils	120
9. Den kubanska karnevalen	122
Gerillan	123
En vänsterinriktad nationalism	123
Guevaras ekonomiska politik	126
Jordbruket prioriteras	127
Den ”icke institutionaliserade” dialogen	129
Militariseringen	130
”Fosterlandet eller döden”	131
10. Den socialistiska demokratins möjligheter	133
Kärnfrågan	134
”Den nya klassen” och ”teknstrukturen”	135
Ett utsugningssystem på högre nivå	136
Ideologiernas pånyttfödelse	138
Död och levande marxism	140
Ett nytt slags reformism	141
Vilka är framtidsperspektiven?	142

1. Att utgå från det konkreta

Det besvärliga med studiet av de socialistiska samhällena är att alldeles för många människor tror sig veta vad dessa samhällen borde vara.

Det är sant att idéerna har föregått erfarenheterna. Det är alltså naturligt att erfarenheterna bedöms i ljuset av idéerna, med andra ord att man dömer kommunismens olika ansikten i namn av Kommunismen.

Vem är Marx trogen, och vem är det inte? Vem närmar sig de perspektiv han drog upp, och vem fjärrar sig ifrån dem? Hos dem som sitter vid makten i de socialistiska länderna dikteras svaren på dessa frågor av deras respektive intressen. Därför är svaren olika i olika länder. Alla föredrar de att förvanska verkligheten hellre än att utsätta sig för anklagelsen att avvika från Läran.

I mars 1939, när flera miljoner sovjetmedborgare befann sig i koncentrationsläger (och bland dem hundratusentals medlemmar av kommunistpartiet), förklarade Stalin helt lugnt att "alla former av förtryck inom landet har blivit överflödiga, eftersom exploateringen har försvunnit, exploatörerna inte längre existerar och det inte längre finns någon att undertrycka".

Andra svar har givetvis avslöjat hyckleriet. De har gett oss möjlighet att upprätta ett slags bokslut över var och när teorin och praktiken överensstämmer, och var de inte gör det. Men vilka slutsatser ska vi dra därav? De flesta av dem som skrivit om kommunismen har fångats av de extrema dragen. Vissa är övertygade om att de "avvikelser" som förekommit är att hänföra till speciella historiska omständigheter (socialismen genomfördes först i ett enda land och därefter i en rad ekonomiskt efterblivna länder): Marx och Lenin kan inte ifrågasättas, problemet är att visa riktigheten av vad de lärt, att "gå tillbaka till" deras verk. Andra anser det uppenbart att deras verk bär 1800-talets prägel och att det inte är tillräckligt för att förklara det tjugonde århundradets samhälle. Man bör därför "avideologisera" analysen av de nuvarande socialistiska eller så kallade socialistiska samhällena och studera fakta sådana de föreligger.

Båda dessa utgångspunkter är fullt logiska, men de leder båda in i en återvändsgränd. Marxismens tillbedjare finner till syvende og sidst endast vad de förutsatt från början, det vill säga de logiska slutledningar (som socialismens kritik av det kapitalistiska systemet leder fram till), de arbetshypoteser och de fåtaliga förutsägelser om framtiden som man finner hos Marx. Experimentet berikar inte deras tänkande, det ger dem bara material till polemik. Vad gäller de föregivet objektiva analytikerna lyckas de aldrig komma utöver det rent deskriptiva stadiet, och när några av dem trots allt söker dra en slutsats av de företeelser de studerar tycks även de falla offer för ett ideologiskt a priori, och den föreställning de gör sig om kommunismen blir bara en återspeglning av det förtroende de hyser för den så kallade fria företagsamheten. Vilket är ett a priori som är än mera ofruktbart än det förra, eftersom det är än mera fjärran från dagens realiteter.

För att komma ur denna återvändsgränd måste vi helt enkelt vända på räknestycket och studera Kommunismen utifrån en analys av dess olika konkreta yttringar.

Erfarenheternas mångfald, olika karaktär och varaktighet kan nu ge en vetenskaplig grundval för en dylik analys, vilket de inte kunde vara sig under de första åren efter ryska revolutionen eller under den till synes "monolitiska" period som föregick upproren i Jugoslavien, Polen och Ungern, den stora sovjetisk-kinesiska schismen, den kubanska revolutionen och Pragvåren.

I själva verket var det först i början av 1930-talet som det ekonomiska, sociala och politiska system utformades som alla kommunistiska länder förr eller senare skulle komma i kontakt med.

”Krigskommunismen” (1918-1920) och den ”Nya ekonomiska politiken” (1921-1929) var bara övergångsfaser. Vårt huvudsakliga studieobjekt måste bli Sovjetunionen under och efter Stalin.

Alltför länge har emellertid detta studium kretsat kring de händelser som ledde till Stalins seger och maktövertagande. Att han först besegrade Trotskij och därefter Bucharin betyder naturligtvis inte att Trotskij och Bucharin hade fel och Stalin rätt. Tvärtom borde just den makthavande gruppens grova angrepp och de groteska lögnerna inbjuda till en positiv bedömning av opponenternas kritik. Men dessa var klavbundna av sitt nederlag. De kunde inte förlika sig med tanken att det system skulle bestå som byggts upp av deras motståndare. I deras ögon var det en bräcklig byggnad som vilade på en viss styrkejämvt i partiet (en ”centristisk” tendens som spelade mellan Bucharins högerlinje och Trotskijns vänsterlinje) och ute i landet (en ”bonapartistisk” regering som stödde sig än på byråkratin och de minst utvecklade skikten, än på arbetarklassen). De hoppades att en ny revolutionär våg skulle skaka världen, att Sovjetunionen skulle slippa ifrån sin isolering och att hela bygget skulle störta samman för att ge plats åt en verklig ”arbetarstat”, en äkta ”sovjetdemokrati”.

Efter kriget insåg man den nära nog världsomfattande betydelsen av det system som hade upprättats i Sovjetunionen. Om de länder som ockuperats av den ryska armén saknade beviskraft (ty det var fråga om ”tvångsexport” av en politisk modell), gav Jugoslavien, och så småningom Kina och Vietnam, saker att tänka på. Fastän dessa tre revolutioner haft en djupt nationell karaktär och genomgått en självständig utveckling, ledde de snabbt till inrättandet av regimer som föreföll ”kalkerade” på det sovjetryska exemplet: samma partidiktatur, samma interna partiorganisation, samma förstatligande av hela industrin och servicesektorn, samma utveckling på landsbygden (uppdelning och därefter kollektivisering av jorden), samma monopol för den ”marxist-leninistiska” ideologin, och så vidare. Närmast till hands låg då inte längre att ifrågasätta fullbordat faktum, utan att inordna det i en teori och låta det socialistiska samhällets första stadium sammanfalla med det sovjetiska samhället.

De brytningar som efter hand ägde rum i det kommunistiska ”lägret” och den kris som 1957-58 drabbade hela det sovjetryska styrelse- och planeringssystemet omöjliggör en så förenklad syn på saken. Den typ av samhälle som vi har framför oss befinner sig i full utveckling och denna utveckling måste liksom i varje annat samhälle studeras med utgångspunkt från de motsättningar som kan bringas i dagen.

Visserligen utspelar sig varje erfarenhet i ett särskilt historiskt och nationellt sammanhang. Men eftersom det inte finns en eller två, utan *florton* erfarenheter, kan man gå utöver den rent historiska analysen (som i mina ögon alltjämt är oundgänglig) och företa en *strukturell* undersökning av de samhällen där den kollektiva tillägnelsen av produktionsmedlen förverkligats eller varit på väg att förverkligas under 1900-talets två första tredjedelar.

Denna på en gång historiska och strukturella undersökning är emellertid inte bara ett resultat av viljan att förstå kommunismen utan också av behovet att känna dess framtid. Därför måste vi jämföra de kommunistiska samhällenas utveckling med utvecklingen i de samtida kapitalistiska samhällena och sedan återvända till Marx, det vill säga till det ofantliga verk som inspirerat och väglett vår tids revolutioner.

Detta ”återvändande” kommer nödvändigtvis att vara ett kritiskt ”återvändande”. Det är klart att de begrepp som utarbetats av Marx är otillräckliga och att vi behöver nya begrepp. Men vi kan inte a priori hävda att dessa helt enkelt kommer att ”komplettera” de gamla. Kanske kommer det att vara på det viset, men det är också möjligt att det blir annorlunda. En del av den marxiska problematiken skulle i så fall underkastas en kritisk prövning. Vi bör stå fullkomligt fria i detta

hänseende om vi inte vill återfalla till den dogmatiska debatt jag nämnde ovan.

De största hindren på denna väg kommer sig för övrigt inte av den berättigade respekt med vilken vi tar oss an och låter oss inspireras av Marx verk, utan av fruktan för att våra analyser kan skapa förvirring och, om de vinner fotfäste, ”avväpna” de människor i världen som kämpar för socialismens förverkligande. Denna fruktan fick Marx första lärjungar känna av redan i slutet av förra seklet. När Kautsky t.ex. tog upp frågan om produktionen och fördelningen i det framtida socialistiska samhället aktade han sig noga för att väcka frågan om ”merarbetet” och ”mervärdet”. Som Pierre Naville helt riktigt påpekar ”tycktes det svårt att tala till arbetarna om mervärdet även i en ny bemärkelse, under det att man fortsatte att upprepa för dem att detta mervärde, som pressas ut av deras svett, var det kapitalistiska samhällets största synd”. Lenin höll sig i denna fråga klokt nog till Kautskys ståndpunkt. Som vi ska se hindrar det inte att problemet existerar än i dag såväl i Sovjetunionen som i de övriga ”socialistiska” länderna.

När man å andra sidan undersöker vilken roll arbetarklassen *faktiskt* spelat i detta århundrades revolutionära omvälvningar finner man att verkligheten varken stämmer överens med de marxistiska teoretikernas förutsägelser eller med kommunistländernas propaganda. Men ger inte ett dylikt konstaterande kapitalisterna vatten på sin kvarn? Redan vid första världskrigets slut förskräcktes den österrikiske ledaren Otto Bauer av de konsekvenser som de tyska socialdemokraternas våldsamma angrepp på Sovjetryssland inte kunde undgå att få. ”Vi gör inte de tyska arbetarna revolutionära genom att inför dem svartmåla Revolutionen.”

Vid samma tid skrev Lenin: ”Det har funnits många drömmare bland oss. Och inget ont i det. Hur skulle ett sådant land kunnat påbörja den socialistiska revolutionen utan drömmare?” En väsentlig iakttagelse, ty det är helt riktigt att ingen stor kollektiv handling är tänkbar utan känslomässigt engagemang, utan moraliska imperativ, utan en mytisk föreställning om framtiden, kort sagt utan ideologi. De revolutionära rörelserna har ingen möjlighet att välja mellan denna ideologiska synpunkt och den vetenskapliga inställningen. De måste använda sig av båda. Faran ligger i att de har en tendens att förväxla de båda planen och sedan ge den ideologiska synpunkten försteg framför den vetenskapliga.

Denna förväxling beror inte på slumpen. Den fyller ett behov av att *dölja* som helt naturligt uppstått bland de privilegierade skikten i de ”socialistiska” länderna. Den gör det lättare att *manipulera* massorna via den politiska maktapparaten. Men samtidigt hindrar den forskningen, blockerar informationskanalerna, förbjuder konfrontationer och hämmar utvecklingen. Ytterst är det alltså en *krisfaktor* som inte stärker systemet.

Denna kris kan naturligtvis vara mycket länge utan att leda till några katastrofer. Men dess tecken är redan alltför uppenbara för att man ska kunna dölja den för befolkningen i de industrialiserade länderna. Den bristande överensstämmelsen mellan teori och verklighet har nått en sådan omfattning att den blivit en *demoraliserande* faktor för de socialistiska och kommunistiska rörelserna i dessa länder (företeelsen är, av skäl som vi ska behandla längre fram, mycket mindre påtaglig i de underutvecklade nationerna).

Det är därför det är så angeläget att återställa de faktiska förhållandena och göra det över hela fältet (och inte begränsa kritiken, undvika vissa måltavlor och skapa nya ”helgedomar”; efter Sovjetunionen, Kina).

Vissa tror att man kan undvika problemet genom att tala så litet som möjligt om kommunistländerna. ”Vi befinner oss ändå i Frankrike (eller i Italien, Tyskland, Förenta staterna, Sverige, osv.). Det som vi ska bygga upp kommer inte att bli likadant som i Ryssland, på Cuba eller i Kina. Vi har inte samma problem. Vi bör ställa upp våra egna mål och inte sysselsätta oss med

vad som sker på annat håll.”

Oberoende av det faktum att det som sker i kommunistvärlden berör en miljard människor och är av ofantlig betydelse för vår tids historia, är det synnerligen naivt att utarbeta ”socialistiska projekt” som inte tar hänsyn till de erfarenheter som gjorts. Naturligtvis förekommer sådana ”projekt” eller har förekommit. Men låt oss se vad de ger: en rad fromma önskningar, skildringar av inbillade världar där arbetarna utan svårighet tar sitt öde i egna händer, där den ekonomiska praktiken inte längre tar hänsyn till något annat än de ”verkliga” behoven, där som genom ett under den kapitalistiska världens ojämna utveckling och anarki suddas ut, där planeringen bortser från byråkratins och självstyret från teknokratins fallor.

Inte så att denna värld av goda intentioner saknar intressanta idéer (ty de som är mest realistiska är också de mest ”reformistiska”, därför att endast de är integrerade i en konkret analys, en analys av den moderna kapitalismens mekanismer). *Men denna värld är inte trovärdig.* Den betraktar nämligen problem som ännu inte föreligger någonstans som lösta, i synnerhet de problem som rör den demokratiska styrelsen av staten och ekonomin i ett socialistiskt system.

Om man vill ge dessa problem en seriös behandling måste man till att börja med fråga sig om de en vacker dag kan lösas i de länder där den enskilda äganderätten till produktionsmedlen avskaffats och hur, under vilka former och genom vilka motsättningar detta kan ske. Vi behöver inte analysera alla de fjorton erfarenheterna i detalj. Mycket knyter nämligen nära an till den sovjetiska ”modellen”. Men förutom denna ”modell” förfogar vi nu över fyra stora ”varianter”: två för de europeiska länderna (självstyret och ”marknadssocialismen” i Jugoslavien, den demokratiska framstötten i Tjeckoslovakien 1968) och två andra för länderna i ”Tredje världen” (”det stora språnget framåt” och ”kulturrevolutionen” i Kina, försöket att eliminera ”marknadsförhållandena” på Cuba). Det är dessa fem erfarenheter man måste jämföra innan man på allvar kan diskutera den socialistiska revolutionen och dess framtid.

Vi går inte fram på obeträdd mark. Var och en av dessa fem erfarenheter har varit föremål för en mängd kritiska undersökningar. Ett sammanställande och sammanfattande arbete blir på så vis möjligt.

Denna bok avser att beskriva de grundläggande dragen hos dessa ”fem kommunismer” och att därav dra vissa preliminära slutsatser som kan bereda vägen för mera långtgående och fullständiga forskningar.

Den största svårigheten med ett dylikt företag är att man rör sig över ett så vidsträckt och svårforcerat område. För den skull kan man inte bortse från de terminologiska problemen. Visst är det lätt att i enkla och begripliga ordalag uttrycka vad som i allmänhet formuleras på kommunistiskt språk, på detta förskräckliga och träiga byråkratspråk som påminner om jargongen hos Molières läkare. Men det är praktiskt taget omöjligt att klara sig utan vissa uttryck som förutsätter kännedom om specifikt marxistiska begrepp, som ”samhällelig produkt”, ”samhälleligt nödvändigt” arbete, ”värde”, ”merprodukt”, ”mervärde”, osv. Jag ska försöka använda dessa uttryck så sällan som möjligt och aldrig utan att ha förklarat deras innebörd.

Min ambition är nämligen att skriva för alla dem, marxister eller ej, som ställer sig frågande till kommunismens framtid, det vill säga till hur den historiska rörelse som med vetenskapernas och teknikens ofantliga framsteg utgör en av detta århundrades absolut största händelser kommer att utvecklas. Jag skulle vilja övertyga dem om att svaren på alla våra frågor redan ligger framför våra ögon och att man nu måste ta mod till sig och dechiffrera dem.

2. Revolutionen före revolutionen

”Det är på tiden att lägga av den smutsiga skjortan och ta på sig en ren.”

Med dessa ord uppmanar Lenin i april 1917 bolsjevikernas organisation att i fortsättningen kalla sig det kommunistiska partiet. Men detta namnbyte skulle komma till stånd först i mars 1918. Det parti som grep makten den 25 oktober (7 november) 1917 bar alltså fortfarande sin ”smutsiga skjorta”. Det var officiellt fortfarande ”Rysslands socialdemokratiska arbetareparti” och hade inget annat program än det som den ryska marxismens båda fraktioner (bolsjevikerna och mensjevikerna) gemensamt upprättade på kongressen 1903.

Detta program kunde naturligtvis endast spela en obetydlig roll i själva revolutionshändelserna. Dessa växte fram ur ett världskrig vars hot kunde skönjas redan 1903, men det var vid den tidpunkten omöjligt att säga vilken form det skulle ta och vilka konsekvenser det skulle få. Samma händelser gav *sovjeterna* (råden) en framträdande roll, det vill säga organ som ännu inte uppstått i historien när programmet redigerades. Slutligen utvecklades massrörelsen bland bönderna, som spelade en så avgörande roll i revolutionen, kring paroller som bolsjevikerna såväl som mensjevikerna 1903 skulle ha hänfört till den ”populistiska illusionspolitiken” (omedelbar konfiskering och uppdelning av godsägarnas jord, nationalisering och utveckling av Kooperationen).

Om vi emellertid intresserar oss för de målsättningar som sattes upp av Lenins medarbetare och inte bara för det sätt på vilket de grep makten, måste vi ta det gamla socialistiska programmet med i beräkningen. Samtidigt som bolsjevikerna fullständigt bröt med den politik som fördes av Andra Internationals partier ville de hålla fast vid de principer som dessa partier en gång hade hävdad. De ville framför allt vara konsekventa socialdemokrater, sådana som försökte förverkliga socialdemokratins program. Enligt deras uppfattning fanns det inte den minsta motsägelse mellan detta program och den strategi som de satte i verket.

Marxisternas program

Liksom de flesta europeiska socialistpartiernas program inspirerades det ryska från 1903 av den tyska förebilden från 1891, Erfurtprogrammet. Detta i sin tur hade införlivat det mesta av den kritik som Marx och Engels hade riktat mot det tidigare programmet, som upprättades i Gotha i maj 1875. Erfurttexten är ganska kort och förenklar avsiktligt många frågor, men den är ”ortodox”. Man finner där inte längre någon hänvisning till den ”järnhårda lönelagen”, till arbetsproduktens ”rättvisa fördelning”, till grundandet av den ”fria staten”, samtliga formuleringar som inspirerades av Lassalle och som ännu förekom i Gotha-resolutionen, vilken Marx strängt fördömt.

Karl Kautsky, en av hans mera framstående lärjungar, tog på sig uppgiften att kommentera och utveckla programmets huvudtankar. Hans böcker (*Det socialistiska programmet, Vägen till makten, Den sociala revolutionen*, osv.) användes mycket av alla europeiska marxister, först och främst av Lenin (som före 1917 ofta hänvisade till dessa arbeten och som aldrig upphörde att påpeka att ”Kautsky skrev utmärkt när han var marxist”).

Vi lämnar åsido allt i dessa dokument från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet som rör de omedelbara uppgifterna (erövrandet eller vidgandet av de politiska friheterna, åttatimmarsdagen, förbud mot barnarbete, progressiv inkomstskatt, osv.) och håller oss till vad som hör ihop med det framtida samhället och med ”övergången”. Med andra ord försöker vi ta reda på hur man tänkte sig revolutionen, innan revolutionen ägde rum.

Det kan vara lämpligt att inledningsvis — även om en del läsare kan dessa saker utantill — erinra

om de tre grundläggande tankegångar som Marx och Engels förde fram:

1. De kapitalistägda produktionsmedlens förvandling till samhällsegendom.
2. Arbetarklassens avgörande roll i denna omvandling.
3. Den nya statens ”kommunala” och demokratiska karaktär.

Vissa punkter förtjänar att bli belysta:

1. Socialiseringen av produktionsmedlen (jord, gruvor, råvarukällor, maskiner och transportmedel) kommer inte bara att leda till avskaffandet av kapitalisternas profiter, utan den kommer också att medföra *slutet på varuutbytet* (som uppkommit innan kapitalismen framträdde). Nyttoföremålen blir nämligen varor endast ”därför att de är produkter av inbördes oberoende privatarbeten”. Om ”produktionsmedlen” upphör att vara privat- i egendom och blir gemensam egendom, om dessa medel sätts arbete av en kollektiv vilja, behöver man inte längre tilldela produkterna ett bytesvärde (produkterna har i fortsättningen endast ett bruksvärde), bjuda ut dem till försäljning, åsätta dem ett pris. Producenterna själva bjuder inte längre ut sin ”arbetskraft”, byter den inte mot en arbetslön. De erhåller av samhället ”intyg att de utfört så och så mycket arbete” och med dessa intyg får de ”en motsvarande kvantitet produkter ur de samhälleliga konsumtionsvarulagren”.

I ett sådant samhälle är penningkalkylen inte längre nödvändig. För att träffa de ekonomiska valen, för att ge prioritet åt den ena eller andra produktionen, jämför man samhällsnyttan av de olika produktiva verksamheterna och de arbetsutgifter som de innebär (man kan t.ex. tillfälligt avstå från att utveckla en viss produktion som bedöms som mycket nyttig men som kräver alltför mycket arbetskraft). De beslut som dessa jämförelser leder fram till blir föremål för debatt i arbetarnas fria gemenskap.

Det är emellertid inte fråga om någon ”jämlik” gemenskap, eftersom var och en erhåller produkter *efter sitt arbete*, och detta arbete *varierar* i intensitet och kvalitet efter varje producents *förmåga* (som är olika). Det är heller inte någon ”fördelningsgemenskap”, där hela den samhälleliga produkten delas lika mellan arbetarna. Ty man måste från denna samhällsprodukt ”dra av” vad som krävs för att öka produktionen (i moderna ordalag: investera), för att ersätta förslitna produktionsmedel, för allmänna omkostnader, för undervisning, hälsovård och försäkringar och för att underhålla dem som är oförmögna att arbeta osv.

Den socialistiska rätten är alltså ”liksom all rätt” grundad på olikhetens princip. Först långt senare ”när individernas förslavande underordnande under arbetsdelningen försvunnit och därmed också motsättningen mellan andligt och kroppsligt arbete”, när tack vare vetenskapens och teknologins framsteg ”måttstocken inte längre är arbetstiden utan den disponibla tiden” och när ”alla den gemensamma rikedomens källor flödar ymnigare”, kan denna socialistiska rätt överskridas och principen ”av var och en efter hans förmåga, åt var och en efter hans behov” tillämpas.

2. Genom att göra slut om inte på all form av ojämlikhet så åtminstone på den exploatering, orättvisa och osäkerhet som det nuvarande samhället utsöndrar, motsvarar socialismen den breda folkmajoritetens djupaste intresse. I denna folkmajoritet innefattas även mellanskikten — städernas småbourgeoisie och bondeklassen — som är de första offren för monopoliseringen av produktionsmedlen genom en minoritet av kapitalister och godsägare. Men endast arbetarklassen (producenterna som inte äger något annat än sin arbetskraft) kan förverkliga den allmänna frigörelsen. Ty de andra klasserna vilar trots sina inbördes intressemotsättningar på privategendomens grund. Deras främsta bekymmer är att skydda sig mot den kapitalistiska egendomens intrång, och inte att upphäva denna egendom.

Därför måste man anta att det mellan bourgeoisieens nuvarande herravälde (Marx sade ”diktatur”)

och det klasslösa samhället (arbetarnas fria gemenskap) ligger en övergångsfas som är *proletariatets herravälde* (eller ”diktatur”). Detta förutsätter att arbetarklassen är om inte i majoritetsställning, så åtminstone tillräckligt talrik för att göra sin vilja gällande.

”Kommunistiska manifestet” (1848) vände sig till proletäerna ”i alla länder”. Erfurtprogrammet (1891) förutsåg deras seger i alla *civiliserade länder*.

3. Men hur och i vilken form kan ”proletariatets diktatur” förverkligas? I ”Manifestet” frammanade Marx och Engels på en gång ”proletariatets organiserande som härskande klass” och ”erövrandet av demokratin”. Erfurtprogrammet talade om ”folkets självständiga förvaltning i staten, provinsen och kommunen”, om val av ämbetsmän och domare, om den stående härens ersättande med folkförsvar, om allmän rösträtt med proportionell representation, om begränsning av lagstiftningsperioden till två år och om folkets förslags- och avslagsrätt.

Under mellantiden hade man haft Pariskommunen (som av Marx hade betraktats som proletariatets första försök att ”organisera sig som härskande klass”) och sedan den tyska socialdemokratins lysande valframgångar (där tycktes man däremot vara på väg att ”erövra demokratin”).

Erfurtprogrammet införlivade en del — men bara en del av de lärdomar som Marx hade ansett sig kunna dra av Kommunen (den självständiga lokala förvaltningen, val av ämbetsmän, avskaffandet av den stående hären) och det lutade samtidigt åt vad man senare skulle kalla den ”parlamentariska vägen” till socialismen (en nationalförsamling vald för två år med proportionellt valsätt).

Det ryska programmet av 1903 fastställde å sin sida ”som omedelbar politisk uppgift störtandet av det tsaristiska självhärskardömet och dess ersättande med republik på grundval av en författning som garanterar:

1. Folkets suveränitet, vilket vill säga att den högsta makten läggs i händerna på en lagstiftande församling, bestående av folkets representanter. 2. Allmän, lika och direkt rösträtt för varje medborgare som uppnått en ålder av tjuogoett år” samt fullständig press-, församlings- och mötesfrihet, kyrkans skiljande från staten, kostnadsfri och obligatorisk skolundervisning upp till sexton års ålder och ”den stående härens ersättande med folkets allmänna beväpning”.

Ingen, vare sig Plechanov, Martov eller Lenin, trodde då på möjligheten att i ett slag störta bourgeoisin. Därför betonade programmet att det var fråga om en första etapp (som enligt Lenin var nödvändig därför att det i Ryssland fanns ”talrika spår av den förkapitalistiska samhällsordningen”) och att socialdemokraternas verkliga målsättning var att upprätta ”proletariatets diktatur” (detta uttryck förekom inte i Erfurtprogrammet) . Men ingenting sades om vilken konkret form denna ”diktatur” skulle kunna ta.

Luckorna i programmet

För att förklara de mycket allmänt hållna och på många punkter vaga program som upprättades före Oktoberrevolutionen anför de flesta av de marxistiska uttolkarna att den vetenskapliga socialismens grundare alltid värjde sig mot att ”ta ut någonting i förskott”, med andra ord mot att hänge sig åt profetior eller ens åt enkla förutsägelser. De hade med utgångspunkt från den historiska materialismens teori och från sin analys av det kapitalistiska produktionssättet dragit ett antal *logiska slutledningar*.

Detta sätt att framställa saken är delvis riktigt och delvis oriktigt.

Säkert är att hela det socialistiska perspektiv som dragits upp av Marx och Engels grundade sig på den allmänna analysen av klasskampen i den ditillsvarande historien (och inte bara i deras

egen tid) och av det kapitalistiska systemets motsättningar. Denna historiska och samtidigt strukturella analys markerar en avgörande vändpunkt i samhällsvetenskapernas historia. Den blottlägger nämligen den väsentliga drivfjädern bakom de motsättningar, sammanstötningar och strider som i alla tider kännetecknat det mänskliga samhällets utveckling, den förklarar orsakerna till bourgeoisins överhöghet och avslöjar samtidigt dess svagheter: ”De moderna produktivkrafternas revolt mot de moderna produktionsbetingelserna.”

Det är därför att företagskoncentrationen själv i förbindelse med en växande arbetsdelning ger produktionen en alltmer samhällelig karaktär som problemet med den kollektiva tilläggnelsen överhuvudtaget ställs. Det är därför att deras ”merarbete” (dvs. allt vad de levererar utöver vad som är nödvändigt för att upprätthålla sin egen arbetskraft) förvandlas till kapitalets mervärde som proletärerna har intresse av denna kollektivisering. Det är därför att dessa proletärer ännu bara utgör en del av befolkningen och under alla förhållanden stöter på ursinnigt motstånd från de besuttna klassernas sida som ett styrande, undertryckande och dömande organ, en stat, ännu för en tid förblir nödvändigt.

Allt detta är fullkomligt följdriktigt och framstår snarare som resultatet av en rigorös analys än som frukten av en utopisk föresats. Om man ser lite närmare på saken blir man emellertid varse att till *dessa logiska slutledningar* fogas ett antal *arbetahypoteser* , som ibland bestyrkts och ibland vederlagts av händelseutvecklingen, samt vissa *situationsbundna omdömen och förutsägelser* som var nödvändiga beståndsdelar i den praktiska kamp som Marx och Engels var inbegripna i.

De var nämligen inte bara vetenskapsmän. De verkade också som politiker och sökte alla argument som kunde gynna deras sak och visade därtill i tider då de var engagerade i verkliga strider prov på den optimism och den kampanda utan vilken ingen handling någonsin är möjlig.

Marx ställningstagande till Pariskommunen är särskilt betecknande. Efter att inte utan skäl ha tvivlat på den politiska kapaciteten hos Kommunens framtida ledare, understödde han med en säker revolutionär instinkt rörelsen när den bröt ut. När Kommunen blivit besegrad åtog han sig att dra lärdomarna av denna stora folkliga bragd. Han ville bevisa att Kommunen var ”i grunden en arbetarklassens regering . . . , den äntligen upptäckta politiska formen, under vilken arbetets ekonomiska frigörelse kunde fullbordas”. Därför måste han systematiskt undervärdera dess jakobinska, dess småborgerliga sidor (som dock var väsentliga) och övervärdera dess proletära och socialistiska drag. Och inte nog med det. Marx måste döpa om idéer som kommunarderna hade lånat både från den franska revolutionens gamla ideologiska arsenal och från den samtida moderna borgerliga demokratin, i synnerhet den amerikanska och schweiziska, till socialistiska idéer.

Nationalförsamlingen ”som förfogar över den lagstiftande och verkställande makten” (en formel som vi återfinner i Erfurtprogrammet och i det ryska programmet av 1903) är inte en ny — ”äntligen upptäckt” — styrelseform, det är helt enkelt Konventionens pånyttfödelse. De avsättliga ombuden, det är en återgång till den ”direkta demokrati” som var den första Pariskommunens (av 1793) slagord. Val av domare, folkets förslagsrätt och folkförsvar i stället för stående här är vad Förenta staterna och Helvetiska republiken gav exempel på. Endast beslutet att begränsa ämbetsmännens löner till 6 000 francs (dekretet av den 2 april 1871) har en proletär klang. Men då bör observeras att de parisiska lönerna på den tiden knappt översteg 1 500 francs per år. Det berömda talesättet, som så ofta upprepades av Lenin, att ämbetsmännens löner ”inte fick överstiga arbetarnas lön” bygger alltså på ett historiskt misstag. Sanningen är att den inte kunde vara *mer än fyra gånger högre* (vilket i och för sig innebar en ofantlig förändring jämfört med kejsardömets löner och prebenden).

Visserligen kan man hävda — som de flesta reformistiska partier gjort — att det inte finns någon specifikt socialistisk demokrati, att arbetarrörelsen har till målsättning att fullborda det verk som påbörjats av bourgeoisin genom att ”komplettera” det med den ekonomiska demokratin. Men det var inte Marx tanke. Han ansåg att hela det gamla ”statsmaskineriet” måste ”krossas” och ersättas med ett nytt som i sin tur skulle ”dö bort”. Det var detta kommunarderna enligt honom hade börjat göra. Det betyder föga i sammanhanget att detta skedde mitt uppe i en fruktansvärd ideologisk kakofoni. Marx förbisåg ingenting i den situation som faktiskt existerat i Paris och han visste vid vilken punkt de jakobinska och frihetliga tendenserna hade tagit överhanden över de andra. Men nu när affären var avslutad ville han bara ta fasta på det som ingav löften för framtiden. Kommunens historiska verklighet intresserade honom i fortsättningen mycket mindre än den användning arbetarrörelsen skulle kunna få av den.

Marx uttalanden om varuutbytets försvinnande i det socialistiska samhället är inte mindre avslöjande. Det är klart att om man accepterar premisserna för hans resonemang måste man också godta slutsatserna. Om konsumtionsföremålen endast blir varor ”därför att de är produkter av inbördes oberoende privatarbeten”, innebär det att de inte längre kan förvandlas till varor när dessa betingelser upphör att existera. *Men när upphör de att existera?* Räcker det t.ex. att utfärda ett dekret om den samhälleliga tillägnelsen av produktionsmedlen för att arbetena inte längre ska vara ”inbördes oberoende privatarbeten”? Är det så säkert att marknadsförhållandena försvinner redan i den första fasen av socialismens uppbyggande?

Marx lämnade på den här punkten ett kategoriskt svar. ”Det som vi här har att göra med”, skrev han beträffande ”varukategoriernas” försvinnande, ”är inte ett kommunistiskt samhälle som utvecklats på sin egen grundval utan tvärtom ett sådant som uppstår just ur det kapitalistiska samhället”.

Denna mening från *Kritik av Gotha-programmet*, som inte åtföljs av någon ytterligare förklaring, har förbryllat generationer av kommunistiska ekonomer. Hur kan man förbli Marx tänkande trogen och samtidigt förklara att marknadsförhållandena överlevt (och i många fall ökat i omfattning) i de länder där en socialistisk revolution genomförts? Det är uppenbart att vi har att göra med en arbetshypotes och inte med en vetenskaplig lag.

Men låt oss gå vidare och fråga varför Marx formulerade en sådan hypotes. Irritationen över hans tyska anhängares eftergifter till ”lassallianerna” förklarar visserligen den skarpa och kategoriska ton i vilken han gav uttryck för sina observationer. Där ligger emellertid inte det väsentliga. Marx hade redan skapat en begreppsapparat som skulle ha tillåtit honom att formulera andra hypoteser. Med utgångspunkt från uppdelningen mellan nödvändigt arbete och merarbete skulle han t.ex. ha kunnat undersöka vad som skulle ske med denna uppdelning i det socialistiska systemet. Härrör det ”avdrag” som måste göras från ”totalprodukten” för att ersätta begagnad materiel och för nyinvesteringar från ett merarbete? Och kan man i så fall tala om att mervärdet ”överlever” i det första stadiet av socialismens uppbyggande?

Dessa frågor skulle Marx ha kunnat ställa utan att invänta de första experimenten. Han föredrog att lämna dem åsido. Inte av teoretiskt vankelmod — ingen människa har visat prov på större oförskräckthet på detta område — men förmodligen därför att han fruktade att han genom att väcka dessa problem skulle sprida förvirring i den unga arbetarrörelsen. Han hade redan haft så mycket besvär med att skingra de illusioner som skapats av den utopiska socialismens olika sekter (om den ”lika rätten” till arbetsprodukten, den ”rättvisa fördelningen”, osv.) och det hade krävts så mycket kurage för att få tidens revolutionärer att analysera ekonomins objektiva lagar att han inte kunde se annat än olägenheter med att diskutera den eventuella förekomsten av ett mervärde (och därmed möjligheten till exploatering) i socialismens ”övergångssamhällen”. Han

höll sig till den enklaste hypotesen, den som endast tog huvudfaktorn med i beräkningen (produkterna är inte längre frukten av ”privatarbeten”).

På samma sätt fördjupade sig Marx inte i de problem som rör frågan hur man ska mäta de olika arbetenas intensitet och kvalitet i ett socialistiskt samhälle. Han hade observerat att det kvalificerade eller ”sammansatta” arbetet inte är något annat än en multipel av det enkla arbetet, eftersom de föremål som tillverkas med hjälp av det ena eller det andra arbetet till slut ändå byts i ett givet förhållande. Men hur kan detta förhållande, som i det kapitalistiska systemet avslöjas genom marknaden, fastställas i ett system där det inte finns någon marknad, där konsumtionsföremålen inte fördelas på lika basis (eller efter ”behoven”) utan efter det ”arbetsvärde” som var och en bidragit med? Innebär detta inte att intressekonflikter kan uppträda inom den egendomslösa klassen? Men varför ska man väcka denna fråga när det för ögonblicket gäller att ena de olika delarna av denna klass gentemot bourgeoisins makt?

Sålunda finner man hos Marx två klart skiljaktiga tendenser.

Den första är tendensen att klargöra grundläggande begreppsmässiga (och därmed nödvändigtvis förenklade och abstrakta) förhållanden innan de konkreta problemen angripes. Från denna synpunkt är det inte någon ”glömska” att ställa åt sidan vissa aspekter av dessa problem. Det är ett uttryck för viljan att hålla fast vid en vetenskaplig analysmetod och lämna åt experimenterandet vad det tillkommer. När Marx placerar sina teoretiska studier i perspektivet av en seger för socialismen i samtliga industriländer, bortser han givetvis inte från möjliga delsegrar, det vill säga nationella framgångar. Alla hans politiska skrifter och i synnerhet hans korrespondens bevisar motsatsen. Men han vet i vilken utsträckning de hypoteser som kan formuleras i skrivande stund är bräckliga och äventyrliga.

Den andra tendensen hos Marx, och över vilken alla rättrogna marxister helst skulle vilja lägga en slöja, leder honom till att uppskjuta vissa teoretiska problem (t.ex. merarbetets och mervärdets roll i ”övergångssamhällena”) eller att ge situationsanalyserna en teoretisk dimension (t.ex. analysen av de institutioner som upprättades eller föreslogs under Pariskommunen). I båda fallen vägleds han av omsorgen om att trygga arbetarrörelsens praktiska utveckling, att hålla kampviljan levande, att skydda rörelsen mot defeatism. Marx befinner sig då inte längre (och kan inte heller befinna sig) på vetenskapens, utan på politikens och ideologins område.

Lenins ”kompletteringar”

Det begynnande seklets socialister kände att de måste komplettera och anpassa Marx verk för att nå fram till en klarare föreställning om det samhälle som de skulle bygga. Men även om de lätt kunde komma med viktiga bidrag till analysen av det kapitalistiska samhället (i synnerhet om finanskapitalet och imperialismen) stod de och stampade på samma ställe när det gällde att beskriva det socialistiska samhällets mekanismer.

Polemiken mot Bernstein gav Kautsky och den revolutionära socialdemokratin tillfälle att på nytt framlägga de ortodoxa synpunkterna. Den gav inte upphov till några nya teoretiska landvinningar. Kautsky hade bekämpat Bernstein endast på idéplanet. Rosa Luxemburg angrep revisionismens sociala rötter: det borgerliga inflytandets framträngande i den proletära rörelsens led, framför allt genom den parlamentariska praktiken. Därför måste man, menade hon, ge massorna största möjliga initiativ för att de fritt skulle kunna ge uttryck för sina revolutionära strävanden.

Idén att massorna är av naturen revolutionära delades som bekant inte av Lenin. Lämna åt sig själv kunde arbetarrörelsen inte överskrida ”den trade-unionistiska medvetenheten”. Den

moderna socialismens lära ”växte fram ur de filosofiska, historiska och ekonomiska teorier som utarbetades av bildade representanter för de besittande klasserna, av intellektuella”. Lenins synpunkt hade den fördelen framför Rosa Luxemburgs att den överensstämde med fakta eller åtminstone med en väsentlig del av dessa fakta. Ty arbetarrörelsen antog spontant två former, och inte en: å ena sidan ”trade-unionismen” och den politiska reformismen (som var förbunden med de stora striderna för dagskraven och med den demokratiska rörelsen), å andra sidan den revolutionära syndikalismen och anarkismen (med arbetarnas självstyre i företagen och avskaffandet av staten som mål).

Dessa båda tendenser svarar mot en och samma sociala verklighet. Till skillnad från bourgeoisin, som hade utvecklat grundvalarna för sitt framtida herravälde inom de aristokratiska samhällen som den var kallad att störta, avlägsnas arbetarklassen mer och mer från den verkliga makten. Den proletära samhällsordningen uppstår inte naturligt ur den kapitalistiska världen på det sätt som den borgerliga ordningen uppstod naturligt ur Ancien régime. Visserligen är arbetarna medvetna om sin växande styrka och hoppas utöva ett allt större tryck på de maktavande. Men själva makten har de sällan haft inom räckhåll, om man undantar dessa små verkstäder som kunde skötas av de kvalificerade arbetarna själva. Statsledningen var för dem en alltför komplicerad och avlägsen affär, som de under alla förhållanden inte var förberedda på.

Det så ofta anförda argumentet att arbetarklassen är den enda klass som kan ersätta bourgeoisin därför att den ensam har intressen som är rakt motsatta kapitalisternas är här endast av ett begränsat värde. Slavarna i det antika samhället, de livegna, de jordlösa bönderna och arrendatorerna i de feodala eller aristokratiska samhällena befann sig i samma situation utan att för den skull kunna förvandlas till styrande klasser. I gengäld har bourgeoisins ständiga kompromisser med monarkin inte hindrat den från att spela sin revolutionära roll.

Hur som helst har storindustrins uppsving bidragit till reformismens utveckling och anarko-syndikalismens borttynande genom att ge arbetarrörelsen nya handlingsmöjligheter och samtidigt minska chanserna till direkt självstyre. Ledarna i franska fackförbundet C.G.T. före 1914 såg med oro hur den moderna mekaniska industrin växte fram och de okvalificerade arbetarna ökade i antal. Sådana arbetare, tänkte de, skulle inte bli revolutionära, ty att vara revolutionär är att vilja, men också att kunna överta kapitalisternas plats i företaget.

Sådana var de ”spontana” tendenserna inom proletariatet vid 1800-talets slut och 1900-talets början. Dessa tendenser visade sig emellertid sällan i rent tillstånd. De stod ständigt under inflytande av de dominerande ideologierna i samhället, dvs. de olika borgerliga ideologierna, olika varianter av den småborgerliga demokratismen (som är en förlängning av jakobinismen och sansculottismen som spelade en så stor roll i Kommunen och som man återfinner i de flesta länder i populismens form) och av den marxistiska intelligentian. Det var genom dessa olika inflytelser som arbetarklassen ställdes inför frågan om deltagandet i och erövrandet av statsmakten.

Ryssland var det land där intelligentians (såväl den populistiska som den marxistiska) betydelse var störst. Orsakerna härtill behöver väl knappast påtalas: landets sena industrialisering och framför allt tsarismens självhärskarpolitik. Det var dessa exceptionella betingelser som låg till grund för bolsjevismen. Men då detta fenomen senare kom att sprida sig till en mängd andra länder — som inte alla var ekonomiskt och politiskt efterblivna — måste man dra en mera allmängiltig lärdom därav. När den kapitalistiska världen befinner sig i kris är arbetarrörelsens inställning mera revolutionär om den bland sina aktiva talesmän har en större andel medlemmar av intelligentian. Den uppfattning som vill göra gällande att de småborgerliga elementen som regel motsätter sig de radikalaste lösningarna visar sig strida mot den historiska sanningen.

Visserligen skulle vi här, i likhet med Antonio Gramsci på 1920-talet, kunna skilja mellan de borgerliga intellektuella, de ”traditionella” intellektuella och proletariatets ”organiska” intellektuella. Men den ryska arbetarklassen var så sent utvecklad och så svag att det är svårt att tala om dess ”egna” intellektuella. Det var de intellektuella som försökte göra arbetarklassen medveten om dess historiska roll och inte tvärtom. Den ursprungliga konflikten hade upprest den intelligentia som hade tagit del av den västerländska kulturen mot den tsaristiska ämbetsmannakåren (regimens ”organiska” intellektuella) men också mot den populistiska atmosfären. En stor del av denna intelligentia, som växte fram ur medelklassen och ofta tillhörde nationella minoriteter (polacker, judar, kaukasier), hade anslutit sig till marxismen.¹ Den kraft som den kände sig ”organiskt” förbunden med var inte så mycket det ryska proletariatet som den internationella socialismen, och i synnerhet den tyska socialdemokratin.

Lenin hade själv stått under starkt inflytande av Marx germanska efterföljare såväl på idéernas plan som ifråga om organisationen, och om han utvecklade en djupt originell strategi för sitt land var det därför att han inte trodde att en seger för revolutionen i Ryssland skulle kunna överleva länge utan en revolution i Tyskland.

”Förräderiet” i augusti 1914 befriade honom från den tjuskraft som socialdemokratin utövade på honom. Han upptäckte tvetydigheter hos Kautsky som tidigare hade undgått honom och som nu i hans ögon förklarade opportunisten hos Marx ”bäste lärjunge”. Så snart krisen bröt ut i Ryssland försökte han inte bara tvinga igenom sin oförsonliga och djärva politik, utan också på två viktiga punkter — statens och ekonomins organisation — fylla luckorna i det allmänna program som de ryska marxisterna hade lånat från de tyska marxisterna.

När man läser de båda broschyrer han publicerade i augusti och september 1917 (*Den hotande katastrofen och hur man bör bekämpa den* och *Staten och revolutionen*) slås man av kontrasten mellan den utomordentliga djärvhet han ådagalägger beträffande de framtida sovjetinstitutionerna (det är möjligt, sade han, att ”genast, från idag till i morgon” ersätta den gamla administrationen med de beväpnade arbetarna som ”för en arbetarlön” utövar ”uppsyningsmännens och bokhållarnas” funktioner) och den relativa återhållsamhet han tycks visa prov på i ekonomiska frågor (det gäller först och främst att genomföra ”statsmonopolistisk kapitalism”; de stora kapitalistiska ”syndikaten” nationaliseras, företagarna sammansluter sig i obligatoriska karteller, alla banker slås samman till en enda, men samtliga dessa åtgärder får inte ”frånta en enda ägare en enda kopek”).

I själva verket står de båda hållningarna i intim förbindelse med varandra. Lenin drömmer inte. Han utgår från konkreta situationer för att däri finna hävstångerna för sitt handlande: å ena sidan den fantastiska frihetsrörelse som skakar det ryska folket, sovjeterna, företagskommittéerna, arméns upplösning, bondeupproren, misstron mot varje delegering av makten, å andra sidan behovet att snabbt klara upp den ekonomiska situationen och återuppta den industriella verksamheten samt behovet av en fungerande central administration.

Den provisoriska regeringens män visste inte hur de skulle lösa denna motsägelse. De ville att arbetare och bönder skulle ”förstå” situationens dramatik och gå med på att uppskjuta sina

¹ Lenin, Trotskij, Zinovjev, Kamenev, Sverdlov, Bucharin, Dzerzjinskij, Rykov, Uritskij, Joffe, Pjatakov, Smilga, Radek, Rakovskij, Lunacharskij, Tjitjerin, Sokolnikov, Preobrazjenskij, Molotov, Antonov-Ovsjenko, Frunze, Ordzjonikidze, Litvinov, Tuchtatjevskij, Alexandra Kollontaj, Krupskaja och Stassova var söner och döttrar till professorer, lärare, läkare, affärsmän, medelstora och små jordägare, ingenjörer och officerare. Bland de personer som spelade en framträdande roll i revolutionen och inbördeskriget är det bara Stalin (son till en skomakare), Tomskij (son till en montör och en tvätterska), Lozovskij (son till en proletariserad lärare vid en rabbinsk skola) och Vorosjilov (son till en banvakt) som kan åberopa sig på en direkt proletär bakgrund.

huvudkrav, och de ville säkerligen också att företagare och godsägare skulle visa sig resonabla och ha fördragsamhet med de nya institutionerna. Med sitt skarpa sinne för realiteter förutsåg Lenin att de skulle förlora på båda brickorna. Själv ville han först och främst vinna massorna: han tillägnade sig deras språk, uttryckte deras strävanden. Han lovade fred, bröd och jord. Men han glömde för den skull inte bort de ekonomiska problem som bolsjevikerna framdeles skulle möta.

Därför sökte han inrikta folkrörelsen på ett på en gång långtgående och begränsat mål: att erövra den politiska makten *all* politisk makt — och att kontrollera — men *bara* kontrollera den ekonomiska styrelsen. Han trodde inte på möjligheten att omedelbart — utan föregående erfarenhet — överlämna ledningen av fabriker till arbetarorganisationerna, dvs. till fackföreningarna och företagskommittéerna.

Dessa organ hade blivit erkända genom en lag av den 23 april 1917. I början av sin verksamhet hade de knappast bekymrat sig om kontrollen över produktionen och fördelningen. Deras uppmärksamhet var inriktad på att normalisera förhållandet kapital—arbete och på det nödvändiga organisatoriska arbetet att skapa en självständig arbetarorganisation. Men den av företagen mot slutet av våren inledda motoffensiven ledde deras aktiva företrädare att resa frågan om kontroll av anställningspolitiken (detta hade varit ett centralt krav i garvarnas, textil- arbetarnas och typografernas stora strejker) och senare också frågan om kontroll av den ekonomiska driften. Företagsnedläggningarna (568 mellan mars och juli och av dem 367 på grund av brist på råvaror och bränsle) drev på rörelsen. Kommittéerna ville att ansvaret för dessa nedläggningar skulle avgöras och framför allt att arbetet skulle återupptas.

Detta är möjligt, sade Lenin, om staten upphör att vara en borgerlig stat och blir en arbetar- och bondestat. Alla metoder som utnyttjats av kapitalismen under kriget — i synnerhet av den tyska kapitalismen — skulle då kunna komma till användning. Varför skulle man jaga bort företagen och teknikerna från fabriker, varför skulle man röra den kapitalegendom som fanns koncentrerad i bankerna, om alla ekonomiska åtgärder genomfördes i enlighet med den nya statens direktiv och om de på alla nivåer blev föremål för ständig kontroll? Kommittéerna var ännu inte i stånd att på egen hand sköta styrelsen, men tack vare denna kontroll skulle de så småningom lära sig det.

Är det alltså lättare för massorna att leda staten, att vara stat, än att sköta ett företag? Hela Lenins strategi vilar på hans svar på denna fråga. Pariskommunen, sade han, har redan visat på vilket sätt massorna kan skapa sitt eget statsmaskineri och sedan dess har kapitalismen bara underlättat uppgiften för proletariatet genom att till ytterlighet förenkla de registrerings- och kontrollförfaranden vari styrelsen av ett land ytterst består. Men vi måste citera författaren till *Staten och revolutionen* eftersom denna teori är av betydelse för förståelsen av de händelser som föregick och följde på Oktoberrevolutionen:

”Registrering och kontroll — det är vad som i första hand krävs för att få den första fasen av det kommunistiska samhället 'på rätt köl' och få den att fungera riktigt. Alla medborgare förvandlas här till löneanställda hos staten, vilken utgörs av de beväpnade arbetarna. *Alla* medborgare blir tjänstemän och arbetare hos ett enda, hela folket omfattande stats-'syndikat'. Det gäller rätt samordning, riktiga arbetsmetoder och lika lön. Registreringen och kontrollen härav har kapitalismen förenklat till synnerligen enkla, för varje skriv- och läskunnig tillgängliga observations- och anteckningsoperationer, för vilkas utförande behärskandet av de fyra enkla räknesätten och utskrivning av erforderliga kvitton är tillräckligt.

När folkets *majoritet* självständigt och överallt börjar genomföra en sådan registrering och kontroll över kapitalisterna (som nu förvandlats till tjänstemän) och över de herrar intellektuella, som bevarat kapitalistiska ovanor, då blir denna kontroll verkligt universell och omfattar hela folket, då blir det

omöjligt att undandra sig den, 'att slingra sig undan'."

Visserligen måste man, tillägger Lenin, i väntan på denna dag ibland bruka hot ("det skulle vara tillräckligt att som bestraffning dekretera förmögenheternas konfiskering och fängelse för de direktörer, styrelseledamöter och större aktieägare som gör sig skyldiga till minsta förhållningsmanöver och försöker undanhålla dokument och bokföringshandlingar") och materiella belöningar (premier skulle utdelas till tjänstemän "som upptäckt bedrägeri", en del av förmånerna skulle tilldelas arbetare och tjänstemän "under förutsättning att de medverkar till att organisera en omfattande kontroll och till att öka produktionen"). Socialismen kan inte förverkligas i ett enda slag. Vad som räknas är sättet att bygga socialismen och det har nu blivit avgjort.

Socialismen är, skrev Lenin i september 1917, "ingenting annat än statskapitalistiskt monopol, som vänts till hela folkets nytta och därmed har upphört att vara ett kapitalistiskt monopol".

Allt detta är enkelt, klart och lättfattligt. Men låt oss nu se hur det hela verkligen gestaltade sig.

3. Systemets födelse

Vinterpalatset föll på natten den 25 oktober (enligt den gamla tideräkningen) 1917. Redan den 1 november gav Lenin en specialkommission som skapats av folkkommissariatet i uppdrag att utarbeta ett förslag till dekret om arbetarkontrollen. Synbarligen var det för honom fråga om en ren formalitet, ty redan påföljande dag bad han, utan att invänta kommissionens utlåtande, *Pravda* publicera hans artikel, vilket också skedde den 3 november.

Men Lenin gjorde ett misstag när han ville gå så hastigt fram. Kommissionen fattade hans förslag som ett "diskussionsunderlag" utan att för den skull anta det. Ty flera strömningar möttes i dess mitt.

Den första opposition som Lenin stötte på kom från "vänsterkommunisterna". Enligt dem borde revolutionen fullständigt avskaffa den privata äganderätten till produktionsmedlen. Arbetarkontrollen skulle endast betraktas som en "halvmesyr" som med L. Kritzmans ord var ett uttryck för "arbetarrörelsens ännu inte övervunna svaghet". Man ville, förklarade Ossinskij, en annan av vänsterkommunismens ledare, nå fram till proletariats "förmyndarskap" över kapitalisterna. Olyckligtvis befanns det att det var "förmyndarna" och inte "myndlingarna" som fick ställa upp som elever.

Denna opposition skulle emellertid endast ha haft en begränsad betydelse om den inte hade stött sig på *företagskommittéerna*. Dessa kommittéer uppstod som vi sett i hela landet långt före oktoberrevolutionen. Förbindelser upprättades och en företagskommittéernas allryska kommitté skapades. De människor som förde den på tal i november 1917 sammanblandade avsiktligt *begreppen kontroll och styrelse*. De gav därvid uttryck för känslorna hos den bas som på ort och ställe brottades med arbetsgivarnas hårdhänta auktoritet och ibland med deras avfall. De visade samtidigt prov på misstro gentemot varje utifrån kommande centraliseringsåtgärd. "Fabrikskommittéerna", förklarade en av deras talesmän, "anser att kontrollen bör handhas av kommittén på varje arbetsplats. Dessa kommittéer samlas sedan i varje stad för att bilda en centralkommitté för varje industrigren och för att sköta samordningen i de regionala organen."

Detta synsätt bekämpades våldsamt av fackföreningsledarna, som ville anpassa företagskommittéernas verksamhet till sina egna syften. "Arbetarkontrollen", sade Larine, den bolsjevikiska fraktionens facklige representant, "är inte uteslutande en sak för arbetarna i hela industrin. Fackföreningarna representerar hela klassens intressen, medan fabrikskommittéerna

endast representerar arbetsplatsernas särintressen, och därför bör de underställas fackföreningarna.”

”Fabrikskommittéerna”, fyllde Lozovskij i, ”har lärt oss att arbetarna och fabriksidkarna ibland uppnår kompromisser som går stick i stäv mot proletariats klassintressen. En arbetsplats eller en fabriks intressen kan undanskymma de allmänna intressena.”

Misslyckandet med ”arbetarkontrollen”

Lenin var inte okunnig om dessa motsättningar. Han var fast besluten att inte göra några eftergifter till ”vänsterkommunisterna”. Alltså inget allmänt förstatligande och inget arbetarstyre. Han ville i stället stödja sig på fackföreningarna. De fackliga ledarna var i hans ögon ”högermän”. De tillhörde den minoritet inom bolsjevikpartiet som efter oktoberupproret önskade bilda en socialistisk koalitionsregering och inte en rent bolsjevikisk regering. Men de hade den förtjänsten att liksom han tänka att det inte gällde att ”inrätta socialismen nu, genast, från idag till i morgon”. Därför förutsåg hans förslag till dekret att de beslut som fattades av arbetarnas och tjänstemännens valda representanter kunde upphävas av fackföreningarna eller de fackliga kongresserna. Men han hade också för avsikt att behålla företagskommittéerna. Det var därför han tillerkände de lokala arbetarkommittéerna och företagskommittéernas konferenser rätten att fastställa ”närmare föreskrifter om arbetarkontrollen”.

Denna kompromiss tillfredsställde ingen. Med Lenins förslag som underlag för sitt arbete började arbetskommissariatets kommission utarbeta en annan kompromiss som gick mycket mer in i detalj men som också den innefattade en mycket vid marginal av tvetydighet. Det dekret som antogs den 14 november av sovjeternas verkställande centralkommitté (*Vtsik*) förutsåg en pyramid av lokala och regionala kommittéer i vars topp befann sig ett ”arbetarkontrollens allryska råd” som omfattade representanter för *Vtsik*, företagskommittéernas allryska kommitté, ingenjörernas och teknikernas sammanslutning, arbetarkooperativen, agronomernas sammanslutning, fackföreningarnas och de olika fackförbundens allryska råd.

Alla fick alltså sin plats i det nya organet. Fackföreningsmännen var särskilt talrika, men företagskommittéernas allryska kommitté hade lyckats legalisera sin existens (vilket inte var fallet i Lenins förslag). Den skulle genast dra fördel därav för att utvidga verksamheten. Man tog nämligen på sig ansvaret för utgivandet av en ”praktisk handbok för verkställandet av arbetarkontrollen” avsedd för fabrikskommittéernas förtroendemän.

Didier Limon, som publicerat några anmärkningsvärda undersökningar av dessa aspekter av den ryska revolutionen, har visat hur ”handboken” inspirerade kommittéerna att i varje företag upprätta ett verkligt system av samstyre. Man förespråkade framför allt inrättandet av en kommission med uppgiften att kontrollera produktionen och bestämma ”antalet verkstäder och arbetare, amorteringarna på maskiner och byggnader, kapitalräntorna och tillsättandet av personal — från administratörerna till arbetarna och tjänstemännen”. Samma kommission skulle syssla med företagets finanser.

Lenin antog utmaningen. Den 13 december publicerade han i *Izvestija* sina ”allmänna instruktioner” om kontrollen — utan att ens underställa dem arbetarkontrollens allryska råd! ”Rätten att ge order i fråga om företagets styrelse och löpande förvaltning tillkommer ägaren ensam. Kontrollkommissionen deltar ej i företagets styrelse och har inget ansvar för driften och den löpande förvaltningen. Detta åligger även i fortsättningen ägaren.”

Man kan inte tänka sig ett klarare och mera bestämt ställningstagande.

Olyckligtvis för Lenin spelade varken arbetarna eller företagen spelet. De förra hade nyss gjort

sig fria från de tyngsta bojorna och förfogade nu över gevär: det var helt naturligt att de talade som herrar. De senare, som inte såg någon skillnad mellan kontroll och inblandning i företagets angelägenheter, satte sig till motvärn eller drog sig undan. Snart skulle de sätta allt sitt hopp till utgången av inbördeskriget som i tre år skulle sönderslita landet.

Men ännu i slutet av december 1917 hakade sig Lenin fast vid sin idé. Han utfärdade ett dekret som ålade medlemmarna i förvaltningsråden att stanna på sin plats, men låt oss hellre läsa denna utomordentliga text: ”Aktiebolagens styrelsemedlemmar och direktörer, liksom alla aktieägare som tillhör de rika klasserna (dvs. de som har en förmögenhet överstigande 5 000 rubel eller inkomster över 500 rubel i månaden), är förpliktade att fortsätta företagsdriften i fullständig ordning, varvid de ska efterleva lagen om arbetarkontroll, uppvisa alla aktier i Statsbanken och varje vecka avge rapport om sin verksamhet för de lokala arbetar-, soldat- och bondedeputerades sovjeter.” Samma dekret annullerade alla utrikes och inrikes statslån och begränsade de summor som fick tas ut i bank för konsumtionsbehov till 125 rubel per vecka.

Situationen fortsatte att förvärras runtom i fabrikerna. För att beivra sabotage tillgrep de lokala kommittéerna regelrätt expropriation. Men i januari 1918 lät Lenin genom allryska sovjetkongressen anta en ”deklaration om det arbetande och exploaterade folkets rättigheter”, vilken framställde arbetarkontrollen endast som ett ”första steg” mot ekonomins fullständiga socialisering.

Först i juli 1918, *mer än åtta månader efter Oktoberrevolutionen*, utfärdades dekretet om nationalisering av den tunga industrin.

Under mellantiden hade Lenin i april månad en sista gång försökt konsolidera politiken för den ”demokratiska och revolutionära statskapitalismen”, inte som tidigare genom att vända sig till samtliga ägare utan endast till de ”borgerliga specialisterna”. Han föreslog att man skulle betala dem ”ett mycket högt pris” för deras tjänster (Man kan, sade han, ge upp till 25000 rubel per år till ”stjärnor av första ordningen”) och tillade med ädel uppriktighet att det var fråga om ”ett steg tillbaka”, en allvarlig ”avvikelse från Pariskommunens och varje proletär makts principer, vilka kräver att tjänstemännens löner ska bringas i nivå med genomsnittsarbetarens lön”.

Men denna eftergift tjänade ingenting till. Alla hade redan valt läger.

Kommissarierna

1919 och 1920 var ”krigskommunismens” år. Det var heroiska och fruktansvärda år då hungersnöden härjade och den unga Sovjetrepubliken vid flera tillfällen var nära att duka under.

Två företeelser kännetecknar denna period: den revolutionära statens militarisering och penningens minskade roll (i samband med ransoneringen och utvidgningen av de kostnadsfria tjänsterna).

1918 kunde bolsjevikerna bara räkna på de i upplösning stadda soldatmassorna och på några få disciplinerade enheter (den lettiska divisionen, Östersjöflottans avdelningar, osv.).

Motståndarsidans styrkor var visserligen inte särskilt väl organiserade de heller.

1919 hade läget fullständigt förändrats. Verkliga arméer drabbade samman. Mot de vita divisionerna, stödda och utrustade av Ententeländerna, hade Trotskij och hans medarbetare ställt en ny militär realitet på fötter. Detta krävde oerhörda tekniska resurser, men också, och framför allt, politiska ställningstaganden.

Det var inte längre fråga om väpnade arbetargrupper, valda officerare och demokratiskt diskuterade målsättningar. Krigets hårda lag nödvändiggjorde den strängaste disciplin, hemliga

operationer, befordran av specialister (femton tusen officerare ur den gamla tsaristiska armén skulle till slut göra tjänst under den röda fanan) och snart också kasernerna och den allmänna värnplikten.

Röda armén var en folkarmé där man ännu inte bekymrade sig om epåletter och utmärkelser och där befälet delade manskapets umbäranden. Men det var med nödvändighet en starkt hierarkiserad armé. Vid sidan av officerarna fanns det de politiska kommissarierna. Den kontroll de utövade var partiets ”i massornas namn” och inte massornas egen.

Att ha tillgång till en sådan armé var en fråga på liv och död. Ingen revolutionär kunde vägra att göra de uppoffringar som hans existens krävde. Men den bild som armén företedde var redan bilden av det framtida politiska systemet. Under dessa dramatiska år utgjorde den nämligen 80 % av statsapparaten.

För denna armé arbetade vad som fanns kvar av den ryska industriella potentialen, till den gick all energi och från den fick regeringen huvuddelen av sin auktoritet och sin makt.

Inbördeskriget stäckte den ryska revolutionens utveckling lika grundligt som de stora nationskrigen hade ändrat den franska revolutionens förlopp. Om företeelsen är mindre påfallande, är det därför att den framtida sovjetiska ”bonapartismen” skulle komma att vara en civil bonapartism, närmare bestämt en kommissariernas och inte en generalernas bonapartism. Kommissarierna hade inte bara vant sig vid att övervaka, kontrollera och styra den tekniska personalen, de hade också blivit *vana vid att anlita dödsstraff*.

Kriget innebar oundvikligen både segrar och nederlag. Deserteringarna och förräderierna var lika vanliga i det senare fallet som anslutningarna i det förra. Man måste bestraffa de ansvariga för motgångarna och slå ned på dem som gjorde sig redo att gå över till fienden. Kommissariernas, tjeckans och revolutionsdomstolarnas rättvisa var hårdhänt, snabb i vändningarna och stundom blind. Bland dem som rehabiliterades under Chrusjtjovs tid finner man namn på röda generaler som avrättats ”av misstag” (dvs. i de flesta fall i uppgörelser på grund av personliga stridigheter) under åren 1919 och 1920.

Under denna period infördes metoden att ta gisslan mot de ”vita” (som handlade på samma sätt i sina zoner) men också mot osäkra bundsförvanter: de misstänkta familjer ställdes under tjeckans övervakning eller sattes i fängelse. Och under denna period hopades också vid händelser som förlusten av Samara, försvaret av Tsaritsin och slaget vid Warszawa en fruktansvärd hatpotential mellan vissa kommissarier (vilkas ledare snabbt blev Stalin) och röda arméns grundare, ”specialisternas” store beskyddare, Leo Trotskij.

Vad som ännu i slutet av år 1920 och i början av 1921 maskerade denna situation var de kollegiala och relativt demokratiska förhållandena inom partiets ledning. Lenins befälsmetoder var på en gång auktoritära och faderligt beskyddande. Han drev igenom sina beslut (vi har sett hur han gick tillväga i fallet med dekretet om arbetarkontrollen), men han tolererade motsättningar. Han fördömde lydnadsbrott men han tog snabbt till sig dem som vägrat lyda (och som han för stunden betecknade som ”ynkryggar”, ”pratmakare” eller ”avfallingar”). Han visste att han endast hade ett begränsat antal män med talang och han ämnade spara på detta dyrbara kapital. Den enorma auktoritet han kommit i åtnjutande av tillät honom att manövrera smidigt och bete sig mer som en skollärare än som en diktator — men en skollärare som vände sig till den mest kultiverade intelligentian och de primitivaste massorna i Europa.

Pengarnas försvinnande

I två år hade Lenin hållit uppe med sina lektioner om statskapitalism och arbetarkontroll. I den

belägrade fästning som Sovjetrepubliken Ryssland var ("De socialistiska sovjetrepublikernas union" skapades inte förrän i december 1922) var allt hädanefter avhängigt av den "proletära staten". Denna stat tillgodosåg massornas mest elementära behov och ställde de magra tillgångar man hade att erbjuda kostnadsfritt till deras förfogande. Lönernas och pengarnas andel av arbetarnas ersättning utgjorde inte mer än 14 till 15 procent. Resten erhöll de "in natura". Utdelningen varierade efter socialgrupperna. När soldaterna tog ut två kilo bröd, fick arbetarna ett kilo, tjänstemännen och deras familjemedlemmar tre kvarts kilo och övriga medborgare ett halvt kilo. Kol, vatten, elektricitet, gas och bostäder (och statstjänstemännens kläder) tillhandahölls kostnadsfritt. Och efter järnvägsmännens på linjen Moskva—Kazan exempel arbetade tusentals stadsbor utan ersättning på lördagarna. Pengarna förlorade mer och mer av sitt värde. Marx hypotes tycktes besannas av fakta. Så här beskrev Preobrazjenskij och Bucharin denna utveckling i *Kommunismens A.B.C.*, en nyckelbok för denna period (den publicerades i oktober 1919):

"I stort förlöper för närvarande pengarnas avskaffande på följande sätt: Först utträns pengarna från produktutbytet inom de nationaliserade företagen (fabriker, järnvägar, sovjetbruk, osv.). Senare försvinner pengarna ur affärerna mellan staten och den socialistiska statens arbetare (dvs. mellan sovjetmakten och sovjetföretagens anställda och arbetare). Så faller pengarna bort och ersätts av varuutbyte i affärerna mellan staten och de små producenterna (bönderna, hemarbetare). Därefter försvinner de i varuutbytet mellan småproducenterna själva och kommer sannolikt slutgiltigt att dö ut först med smådriften som sådan."

Visserligen skulle det ta "två à tre under de nya förhållandena uppfostrade generationer innan lagar och straff och arbetarstatens undertryckande makt upphävs och alla rester av den kapitalistiska forntiden försvinner". Men man kan redan räkna med att framemot 1940 eller 1950 "kommer en ny värld att uppstå, kommer det att finnas andra människor, andra seder". Nöden kommer att vara ett minne blott. "Var och en tar ur det gemensamma magasinet så mycket som han behöver, därmed basta."

Undervisningens utveckling kommer då att möjliggöra en verklig rotation av uppgifterna. Det kommer inte längre att finnas några "ständiga direktörer" eller "skomakare på livstid". "Idag ägnar jag mig åt förvaltning, dvs. jag räknar ut hur mycket tofflor eller småbröd som måste tillverkas för nästa månad. Imorgon arbetar jag i en tvålfabrik, nästa vecka kanske i ett växthus i staden och tre dagar senare på ett elverk."

Fabrikerna och tjänsteinrättningarna kommer helt enkelt att vara olika avdelningar av en enda stor folkverkstad som omfattar hela ekonomin. Detta förutsätter givetvis att det finns ett allmänt produktionsprogram, en plan. Men vem skall utarbeta denna plan? Vem skall fördela arbetskrafterna? Vem skall beräkna samhällets inkomster och utgifter?

"Svaret är inte svårt att ge. Den huvudsakliga ledningen kommer att finnas på olika räkenskapskanslin och statistiska byråer. Där förs dag för dag räkenskap över hela produktionen och dess behov, där anges också var arbetskraften bör ökas i numerär, var den bör minskas och hur mycket det ska arbetas. Och därför att alla alltifrån barndomen är vana vid det gemensamma arbetet och kommer att förstå att detta arbete är nödvändigt och att livet blir lättast om allt försiggår efter en genomtänkt plan, så kommer också alla att arbeta efter denna beräkningsbyrås föranstaltningar." (*Kommunismens A.B.C.*)

Så tedde sig 1920 års förhoppningar och drömmar, vilka bör hållas i minnet när vi ska ta upp erfarenheter som ligger närmare oss i tiden: Kina och Cuba.

Avslöjandet i Kronstadt

Verkligheten var emellertid fortfarande mycket långt ifrån detta ideal. Industriproduktionen nådde inte upp till mer än en sjundedel av produktionen 1913. Arbetarklassen hade minskat med

tre femtedelar och arbetslösheten härjade i städerna. Ransoneringarna fungerade sällan, ty landsbygden slöt sig i sitt skal. Jordbruksproduktionen hade också fallit under förkrignivån, och konsekvenserna av denna tillbakagång förvärrades än mer av böndernas handlingssätt.

Bönderna befarade att de ”vita” skulle segra, något som skulle ha inneburit att fördelningen av jorden på nytt hade ifrågasatts. De satte sig emellertid till motvärn mot bolsjevikernas utskrivningar och gömde undan en stor del av sin skörd. Regeringen måste sända väpnade förband till landsbygden för att driva in spannmål och säkerställa transporten. Dessa förband fick hjälp av ”fattigbondekommittéer”, men den revolutionära staten kunde inte erbjuda dessa bönder, som led brist på jordsbruksredskap, dragdjur, boskap och framför allt på tekniskt kunnande, någonting i utbyte. Städerna led hungersnöd och drabbades snart av en tyfusepidemi.

Situationen förvärrades månad för månad. 1921 bröt jordbrukarrevolten ut vid Volga, i Sibirien, i provinserna Riazan och Tambov. I slutet av februari gjorde Kronstadt-garnisonen uppror. Detta uppror, som mot Lenin förde fram de bärande tankegångarna i *Staten och revolutionen*, hade två omedelbara verkningar: det bevisade att sovjetmakten tre år efter oktober bara var en fiktion, samt att det var förbjudet att för rådets räkning göra anspråk på vad som i fortsättningen tillkom kommunistiska partiet ensamt. Samtidigt tvingade det partiet att ändra hela sin ekonomiska och sociala politik. Upprorsmakarna krossades den 17 mars 1921 av elitförbanden från Röda arméns officersskolor. Det var en händelse som anarkisterna (vilka spelade en avgörande roll i Kronstadtkommunen) aldrig skulle förlåta Trotskij, som var direkt ansvarig för handlingen, och hans anhängare. Men redan den 21 mars avskaffades överskottsuttagen in natura och ersattes med en ”naturaskatt” (som var mindre godtycklig). Den 23 mars upphävdes monopolet på utrikeshandeln. I maj erhöll småhantverkarna tillåtelse att fritt sälja sina produkter.

Medan kommunistiska partiet vägrade att göra några som helst eftergifter i fråga om makten, genomförde det ett omfattande återtag på alla andra områden. På så sätt avskilde det den småborgerliga och böndernas opposition från den proletära oppositionen. Det offrade en del för att rädda det väsentliga, dvs. diktaturen.

Alla liberala, socialdemokratiska och anarkistiska historiker talar i detta sammanhang om Lenins machiavellism. Lenin skulle 1917 ha krävt ”all makt” åt sovjeterna bara för att överlämna den till sitt parti. Och det var ju så det gick. Men man måste förstå varför det gick på det sättet.

Det parti som Lenin ledde 1917 liknade ännu inte 1921 års parti. Det var oförmöget att på egen hand utöva ”all makt”.

Det förfogade varken över någon armé eller polismakt eller ens en ”apparat” (dess sekretariat räknade ett tiotal medlemmar). Dessutom var majoriteten av medlemmarna ganska nya. Det var omöjligt att regera utan sovjeterna, utan detta nät av kommittéer som täckte Rysslands hela yta och alldeles speciellt utan de tusentals kadrer ur de breda folklagren som utbildades i dessa organ.

Att Lenin redan från början hade tänkt att partiet skulle vägleda och styra sovjeternas handlande råder det inget som helst tvivel om. Detta låg helt i linje med hans uppfattning om förhållandet mellan förtruppen och massan. Men han hade helt säkert inte tänkt sig att dessa förhållanden skulle anta formen av massans fullständiga underordnande under förtruppen. Lenin var en jakobin som i motsats till Robespierre men i likhet med Marat hatade den parlamentariska demokratin och trodde på den *direkta demokratin*.

Denna direkta demokrati (som bolsjevikerna utnyttjade men inte uppfann) vilade på principen om gemensam diskussion och praxis med öppen omröstning medelst handuppräkning. På detta sätt valdes de lokala sovjeternas ledare och utsågs i sin tur deras delegater till den allryska sovjetkongressen. Ledare och delegater var i princip avsättliga i varje ögonblick. Men de första

kongresserna — de enda där denna form av demokrati tillämpades — upplevde sådana majoritetsförskjutningar (och därmed en så stor förnyelse av delegaterna) att man inte behövde ta till detta förfarande. Man röstade nämligen inte på samma sätt när man var inbegripen i en församlings strömvirvlar som när man stod ensam med sitt tvivel, sina löften och sina vanor.

Den öppna omröstningen förstärker med nödvändighet åsiktsförskjutningarna. Det är därför revolutionärer i allmänhet är gynnsamt inställda till detta förfaringsätt. Under loppet av oktober månad 1917 hölls val till konstituerande församlingen (sluten omröstning) och val till andra sovjetkongressen (öppen omröstning). Bolsjevikerna förlorade det första och vann det andra.

Men vid denna tidpunkt hade de bara majoritetsställning. Mensjeviker, anarkister, vänster- och högersocialistrevolutionärer tävlade alltså med dem om inflytandet i sovjeterna. Från och med juli månad 1918 (tidpunkten för den definitiva brytningen med vänstersocialistrevolutionärerna) stod de ensamma. Den direkta demokratin blev då framför allt en fråga om manipulation. Massorna underkastade sig den: de deltog inte på allvar i den. Visserligen fanns det fortfarande oppositionshärdar, och det fanns minoriteter inom själva partiet. Men snart förbjöds ”fraktionerna”, och för massorna kvarstod endast en ”monolitisk” organisation med uppgift att övertyga dem om riktigheten av de ståndpunkter som intagits av de högre partiinstanserna.

Den direkta demokratin blev därför oändligt mycket mera ”formell” än den parlamentariska demokrati som den påstod sig utvidga och överskrida. Paradoxalt nog var det bland partikadrenna — och partiets intellektuella — som ett aktivt politiskt liv fortsatte att äga bestånd ända till 1927. Befolkningen uppmanades att följa, att godkänna och att ”sätta sig i rörelse”. Dess uppenbara utmattning och tilltagande likgiltighet frapperade partiledarna. De såg det som ett tecken på en moralisk utmattning till följd av de alltför starka spänningarna under inbördeskriget, umbärandena och misären. De hoppades att klimatet skulle förändras i och med att den ekonomiska situationen så småningom återställdes. Ty de resignerade inte — åtminstone inte majoriteten — inför detta sakernas tillstånd. De ville till varje pris vidmakthålla partiets hegemoni. Men samtidigt ville de att partiet oupphörligen skulle hämta näring ur och förnyas av massrörelsen, av basens initiativ. Lenin var den förste att oroas över den direkta demokratin ”bortdöende”, ty han höll alltid denna demokrati högt, men analyserade aldrig dess svaga punkter och dess uppenbara motsägelser.

Han trodde att den yttrandefrihet som i en viss form fortsatte att existera inom partiet var tillräcklig för att hålla rörelsen vid liv. Han vägrade att erkänna för sig själv att denna yttrandefrihet i avsaknad av en verklig organisationsfrihet endast var av intresse för den bolsjevikiska intelligentian. När Kronstadttupproret ställde dilemmat i klartext: ”antingen återgång till organisationsfriheten eller ett partiellt återupprättande av kapitalismen” valde han utan att tveka det andra alternativet. Det är sant att han med tanke på den rådande situationen i Ryssland 1921 svårligen kunde ha handlat på annat sätt. I det ögonblicket skulle till och med ett partiellt återupprättande av organisationsfriheten (begränsat till de socialistiska partierna) ha löpt risken att leda till kapitalismens fullständiga restaurering.

Bönderna

Ryssland var fortfarande i huvudsak ett bondeland. Landsbygdens massor hade stött revolutionen endast i den mån denna innebar ett slut på kriget och omedelbar utdelning av jord. Deras strävanden var inte socialistiska, utan småborgerliga. De ställde sig så mycket mera tvivlande till penningssystemets upplösning som den åderlättna industrin var oförmögen att ens i form av direkt byte förse dem med de produkter de behövde.

Utan tvivel hade det skett en differentiering bland dessa massor. Ett skikt av rika bönder hade dragit fördel av jordens fördelning och av den svarta marknadens utveckling, medan ett stort antal fattigbönder levde i den ohyggligaste misär. Bolsjevikerna såg där en möjlighet att utsträcka klasskampen till landsbygden. Denna attityd växte ingalunda fram ur omständigheterna. Redan 1903 hade Lenin ställt denna fråga i centrum för sin oenighet med socialistrevolutionärerna. Dessa krävde: "1. Jordens förstatligande, dvs. dess överlämnande i hela samhällets ägo och i arbetarnas besittning; 2. Utveckling av alla möjliga former av sociala sammanslutningar och ekonomiska kooperativ inom bondeklassen." Ett sådant program, sade Lenin, kan inte tas på allvar. "Vilken socialist som helst", förklarade han vidare, "skulle kunna förklara för våra socialistrevolutionärer att avskaffandet av den privata äganderätten till jorden bara kan vara det omedelbara förspelet till avskaffandet av privategendomen överhuvudtaget, att själva faktum att överlämna jorden 'i arbetarnas besittning' ännu inte skulle tillfredsställa proletariatet, ty miljoner ruinerade bönder är för närvarande inte i stånd att exploatera jorden ens om de hade tillgång till den." Enligt Lenin skulle jordbrukarklassen betraktas som "en reaktionär klass" när den handlade "som en klass av småägare".

Men likväl var det socialistrevolutionärernas "föga allvarliga" program — han kallade det också ett "hopkok" — som Lenin hade tillämpat 1917, alldeles säkert med tanken att det bara var fråga om en övergångstid och med den bestämda avsikten att organisera fattigböndernas kamp mot de rika bönderna. Men nu gällde det på nytt en fråga på liv och död. På samma sätt som bolsjevikerna 1918 inte förmådde föra ett "revolutionärt krig" mot den tyska imperialismen var de 1921 inte i stånd att klara av kulakerna (de rika bönderna) och de talrika mellanbönder som stod under deras inflytande. Ty endast kulakerna och mellanbönderna kunde leverera de säljbara produkterna, det vill säga sådana som snabbt kunde ställas till de hungrande stadsbornas förfogande. Fattigbönderna, som samtidigt var de mest efterblivna och okunniga bönderna, kunde inte gå iland med denna uppgift. Det var omöjligt att vältra över allt på dem.

Man måste tillerkänna Lenin förtjänsten att ha genomfört detta återtåg öppet och utan att skräda orden. "Eftersom vi ännu inte", förklarade han, "är i stånd att omedelbart gå över från småproduktion till socialismen, är kapitalismen i viss mån oundviklig som en spontan produkt av småproduktionen och utbytet, och därför måste vi utnyttja kapitalismen." "Men", tillade han, "kapitalismen är ett ont endast i förhållande till socialismen. I förhållande till medeltiden, där Ryssland ännu dröjer kvar, är kapitalismen ett gott."

Lenin återknyter här till den argumentation han utvecklade vid tiden för Oktoberrevolutionen och som han hade måst överge på sommaren 1918. Vissa kommunister, sade han, hoppades på att kunna "förbjuda, helt bomma för varje utveckling av det privata, icke-statliga utbytet, dvs. handeln, dvs. kapitalismen ...". En sådan politik (nämligen "krigskommunismen") skulle betyda självmord, ty denna utveckling är oundviklig så länge det finns miljoner småproducenter. Därför är den enda "möjliga och förnuftiga" politiken att "inte försöka förbjuda eller bomma för kapitalismens utveckling, utan söka leda in den i statskapitalismens strömfåra". Är detta möjligt? Kan man förena proletariatets diktatur med statskapitalism? "Självfallet ja", utropar Lenin. "Det var just det jag sökte bevisa i maj 1918 och jag hoppas att jag också bevisade det." Att påminna om detta bevis innebar helt enkelt att upprepa tankegångarna i broschyren från september 1917, *Den hotande katastrofen och hur man bör bekämpa den*.

Läroretoriken återförenas här med politikerns innersta övertygelse. Lenin förskräcktes över den revolutionära retoriken, även om han under den period som närmast föregick Oktoberrevolutionen och sedermera under "krigskommunismen" måste göra många eftergifter till den. Maktutövandet stärkte det hat han i alla tider visat prov på gentemot pratmakarna, de inkom-

petenta ideologerna. Med vilken skadeglädje och med vilken sarkasm jämför han inte deras praktiska oförmåga, deras upprepade misslyckanden, deras grova blunder med de resultat som handelsmännen som dragit sig tillbaka från affärerna, ”de mest kultiverade, kunniga och begåvade” industrimännen uppnår! ”Socialismen”, upprepar han, ”är omöjlig utan den kapitalistiska storindustrins teknik, organiserad efter den moderna vetenskapens senaste rön.”

Därför ”bör kommunisterna inte vara rädda för att gå i lära hos borgerliga specialister, däribland handlande, små kapitalistiska kooperatörer och kapitalister, att lära av dem i en annan form men i själva verket på samma sätt som vi lärde och har lärt av militärspecialisterna”. Men detta kunde Lenin säga i den mån partiet höll makten i ett fast grepp. Man kontrollerade först alla som vi idag skulle kalla ”ekonomiska beslutscentra”: bankerna, utrikeshandelsmonopolet, transportväsendet, allt som fanns kvar av den stora industrin. Om landet (som nästan alla industrialiserade västländer av idag) räknade 10 till 20 procent bönder, skulle detta visserligen ha räckt för att trygga de socialistiska krafternas dominans. Men i tjugotalets lantliga och småborgerliga Ryssland kunde denna kontroll inte lösa problemet om dominansen.

Partei über alles

”Minsta maktförskjutning bort från bolsjevikerna”, sade Lenin, ”likgiltigt om det blir en smula åt höger eller en smula åt vänster, och resten kommer att gå av sig självt.” Därför var det inte fråga om ”att syssla med 'oppositioner' och 'konferenser’ ”, att tolerera fraktioner inom partiet eller ens att befria de mensjeviker och socialistrevolutionärer som satt i fängelse. Man måste vara klar över att kommunisterna aldrig skulle överge regeringsmakten. Under denna och endast under denna förutsättning skulle de rika bönderna och de borgerliga specialisterna gå med på att samarbeta.

Det sorgliga för Lenin var att det parti som han gav allt mera makt åtnjöt allt mindre förtroende och var allt mindre i stånd att lära vad han ville att det skulle lära och allt mer benäget att föra befäl enligt de militära metoder som tillämpades under inbördeskriget.

På fyra år hade partiet förvandlats. Den gamla marxistiska intelligentian satt fortfarande vid befälsposterna. Men bakom den prestigefyllda dekor som den hade byggt upp framträdde en ny social realitet. Vi har olyckligtvis endast de totala siffrorna för den procentuella andelen arbetare (44 % 1923, 30 % 1927), tjänstemän och bönder som var *medlemmar* av partiet. Vi känner inte så noga de mäns sociala bakgrund som bildade dess ledande kärna. Men dessa *apparatjiki* vägde allt tyngre i den bolsjevikiska organisationens liv.

Om vi åberopar oss på vittnesbörd från denna tid, vittnesbörd som till största delen härstammar från oppositionens militanter, framstår det som om den ryska revolutionen liksom alla revolutioner i sitt kölvatten drog med sig en stor del av städernas lägre intelligentia, ett samhällsskikt av människor med osäker yrkesmässig ställning, begränsat kunnande och vilka i de sociala omstörtningarna fann ett oväntat tillfälle att träda i förgrunden. De försåg det segrande partiet med några av dess mest oförskräckta kämpar och flertalet av dess inkvisitörer och poliser.

Lenin upplevde faran av denna förändring. Men han kunde inte göra någonting åt den. Hans tal mot ”byråkratin” vittnar bara om hans oförmåga att skapa en makt som inte var byråkratisk. De lovord han slösade på de ”borgerliga specialisterna” bara irriterade de nya funktionärerna utan att rubba deras makt. Den debatt om fackföreningarna som ägde rum i slutet av 1921 och i början av 1922 gav honom tillfälle att påvisa de tendenser till ”militarisering” som utvecklades i partiet och som denna gång Trotskij gjort sig till språkrör för. Men det är en sak att påstå att fackföreningarna bör behålla en viss självständighet (som ger dem möjlighet att i vissa fall tillgripa strejkmedlet), en annan att undanta dem från partiets hegemoni.

Lenin sammanfattade på ett utmärkt sätt de motsättningar som fackföreningarna och därmed hela sovjetsamhället befann sig i:

Å ena sidan är övertygelse och uppfostran huvudmetoden i deras verksamhet; å andra sidan kan de som deltagare i statsmaktens utövande inte vägra att delta också i tvångsåtgärder. Å ena sidan är det deras huvuduppgift att värna de arbetande massornas intressen i ordets mest direkta och omedelbara mening; å andra sidan kan de som deltagare i statsmaktens utövande och uppbyggare av folkhushållningen i dess helhet inte vägra att tillgripa tryck. Å ena sidan måste de arbeta på militärt sätt, ty proletariats diktatur är det mest förbittrade, mest hårdnackade och mest desperata klasskrig; å andra sidan lämpar sig de specifika militära arbetsmetoderna allra minst för fackföreningarna. Å ena sidan måste de kunna anpassa sig till massan, till dess givna nivå; å andra sidan får de absolut inte falla undan för massans fördomar och efterblivenhet utan oavlatligt lyfta den till en allt högre nivå.

Därav två praktiska slutsatser: 1. De fackliga ledarna måste visa ”särskild takt”; 2. I händelse av konflikt måste ”en högre instans” omedelbart ingripa. ”En sådan instans är kommunistiska partiet”, ty ytterst utgör fackföreningarna ”transmissionsmekanismen från kommunistiska partiet till massorna”.

Lenins inlägg i debatten om fackföreningarna har tolkats på två sinsemellan olika sätt. En del har trots sig kunna skönja bilden av en ”liberal” Lenin (han erkände att strejker kunde uppstå i en socialistisk stat och därmed att arbetarna kunde bli tvungna att kämpa mot ”sin” stat), andra har häri sett en ”totalitär” Lenin (fackföreningarna fick bara vara partiets ”transmissionsmekanism”). Men sanningen är att Lenin intensivt upplevde de motsättningar som började känneteckna det nya systemet. Han efterlyste *praktiska* medel att bemästra dem utan att fördenskull glömma bort de *teoretiska* principer han tidigare värnat om.

Denna vilja till klarhet var honom en källa till slitningar, till oro och till osäkerhet, känslor som kommer till uttryck inte i exponeringen av hans självstillstånd, utan i den skarpa kritiken av den framväxande byråkratin och dess besvärande självsäkerhet. Lenin var emellertid inte beredd att gå med på den minsta liberalisering som skulle utsätta partihegemonin för fara. ”Den som det minsta försvagar järndisciplinen i proletariats parti”, skrev han, ”hjälper i själva verket bourgeoisin mot proletärerna.” Han hade dansat av glädje när Petrogradkommunen var en dag äldre än Pariskommunen. ”Hålla stånd” var hans främsta paroll. ”Hålla stånd” tills det ryska proletariats hade återhämtat krafterna. ”Hålla stånd” tills revolutionen segrat i andra europeiska länder. Lenin vägrade att *inrätta* sig i de motsättningar som han accepterade att uppleva. Det är huvudsakligen det som skiljer honom från Stalin.

Intelligentians svanesång

Med Lenin sjuk (1923) och sedan död (1924) och med hans ”testamente” satt inom parentes skulle händelserna följa slag i slag.

Stalin var redan på plats (han hade utnämnts till generalsekreterare 1922). Han var ännu inte den oinskränkte härskaren. Han måste kompromissa med Zinovjev och Kamenev, sedan med Bucharin, Rykov och Tomskij. Han motsatte sig 1924 utslutningen av Trotskij (som hade utvecklat sina teser till en ”ny kurs”) och 1925 fördömandet av Bucharin (som hade riktat till bönderna det berömda slagordet ”berika er”). Denna ”generositet” gav honom möjlighet att efter hand bygga upp censuren i namn av ”partienigheten”.

Man förebrådde honom att ha förhindrat utgivandet av en teoretisk tidskrift i Leningrad (Zinovjevs län) och han svarade: ”Man vill nu skrämja oss med ordet förbud. Det är en orimlighet. Vi är inga liberaler. Vi sätter partiets intressen högre än omsorgen om den formella demokratin. Ja, vi har förbjudit utgivandet av ett fraktionsorgan och vi ska fortsätta att handla på

det sättet i framtiden.”

Kort därefter vägrade han att publicera en artikel av Krupskaja, Lenins änka. Man avkrävde honom en förklaring. Han svarade lugnt: ”Jag frågar mig varför vi inte skulle ha rätt att förbjuda publicerandet av kamrat Krupskajas artikel om detta var nödvändigt i partiets intresse.”

Delegaterna på kommunistiska partiets fjortonde kongress (i december 1925) hälsade dessa förklaringar med applåder. Partiet hade nu fullständigt ändrat natur. Från den 1 april 1924 till den 1 november 1925 hade medlemsantalet stigit från 446 000 till 1 025 000. Det ”gamla gardet” dränktes fullkomligt i denna tillströmning, som omsorgsfullt bearbetats av generalsekreterarens *apparatjiki*. Kongressens slutresolution antogs med 559 röster mot 65. Samtliga motröster kom från organisationen i Petrograd, som ännu för en kort tid kontrollerades av oppositionen. I fortsättningen skulle alla kongresser bli enstämmiga.

Under de fyra år då den bolsjevikiska intelligentian sakta men säkert söndermulades av Stalins apparat ägde häftiga debatter rum. Den ena efter den andra av de styrande från Oktober stack upp huvudet och försökte skaka av oket. Men ekot av deras artiklar och tal nådde inte utanför kretsen av några tiotusentals personer som hade lärt sig marxismens ABC och mindes bolsjevismens ursprungliga strävanden. Massorna förstod inte mycket av vad det hela gick ut på eftersom man hade uppställt som regel att inte återropa sig på massorna mot partiet, dvs. mot partiledningen. De få ”utvägar” som opponenterna prövade i riktning mot arbetarceller och manifestationer där de försökte framträda med sina paroller, ändade i motgångar. För dem återstod inte annat än att försöka övertyga dem som hade för avsikt att undanröja dem, eller att vittna för historien.

Deras strid var på en gång dramatisk och löjeväckande. De kämpade inom en ram som inte längre var deras, och de kunde inte skapa en ny. De framkastade ett program (kulakernas undanträngande, påskyndad industrialisering, aktivt stöd till de internationella revolutionära krafterna) men var medvetna om att detta program inte hade någon möjlighet att förverkligas om deras motståndare inte tog sig an det. Och det kunde endast ske till priset av deras eget nederlag.

Bucharin och ledarna för högern inom partiet hade visserligen illusionen av att påverka Stalin eftersom Stalin för ögonblicket förde deras politik (en mycket återhållsam industrialiseringstakt, inga administrativa åtgärder mot kulakerna, förbund med mellanbönderna, konsolidering av Sovjetunionens ställning som nation). Men så snart vänstern besegrats skulle Stalin förkasta såväl den politik som de män som tillät honom att ta det sistnämnda steget.

Vad som sades och skrevs mellan 1923 och 1927 är emellertid fundamentalt för förståelsen av det sovjetiska samhället och dess utveckling. Det var under denna tid systemet började ta form. Den bolsjevikiska intelligentian försökte undvika vad som framdeles skulle bli oundvikligt. De flesta av dess medlemmar förmådde endast att i det oändliga upprepa vad Lenin lärt (ty allt i Ryssland genomfördes numera i hans namn), men vissa gick längre. Utan att motsäga Lenins praktiska bedömningar och utan att ifrågasätta hans grundläggande analyser försökte de bygga upp en teori om ”övergången” från kapitalismen till socialismen.

Bland dessa män förtjänar Jevgenij Preobrazjenskij ett särskilt omnämnande. Det var nämligen han som drev forskningen längst och därför bevarar hans verk än idag en obestridlig aktualitet.

Den ursprungliga socialistiska ackumulationen

Preobrazjenskij hade 1903 som suttonåring anslutit sig till det socialdemokratiska partiets bolsjevikiska fraktion. Han var vid Oktoberrevolutionen trettioett år gammal. Han var medlem av centralkommittén, och som de flesta i hans generation förenade han militär verksamhet, teoretisk forskning och organisatoriska uppgifter. 1918 och 1919 var han sändebud vid sydfrenten, i slutet

av 1919 publicerade han tillsammans med Bucharin *Kommunismens A.B.C.*, 1920 var han (jämte Krestinskij och Serebrijakov) en av centralkommitténs tre sekreterare. 1921 drabbades han av en motgång: han stödde Trotskijs ståndpunkter i debatten om fackföreningarna. Detta förde med sig att han inte återvaldes till centralkommittén. Men det gav honom i gengäld tillfälle att ägna sig åt betydelsefulla ekonomiska studier. Han blev en av de mest framträdande teoretikerna i den trotskistiska oppositionen (som för övrigt av taktiska skäl inte överbördade alla sina teser på hans räkning). Hans viktigaste bok, *Den nya ekonomin*, utkom 1925. En andra upplaga publicerades 1926. Den totala upplagan var 12 500 exemplar, vilket ger en uppfattning om vilket intresse de stora teoretiska debatterna kunde väcka på den tiden, men också om den relativa betydelsen av att allmänheten kunde följa dessa debatter.

Preobrazjenskij påpekar till att börja med att det för att förstå kapitalismens lagbundenheter var nödvändigt att konstruera ett ”begrepp om den rena kapitalismen”. De allmänna lagar som det på så vis blev möjligt att påvisa realiserar, som Marx själv hade iakttagit, endast ”sammanblandat och approximativt som dominerande tendenser”. Måste man gå till väga på samma sätt med det socialistiska systemet? Måste man konstruera ett ”begrepp om den rena socialismen”? Inte riktigt. Ty socialismens förverkligande medför värdelagens och därmed hela den traditionella politiska ekonomins försvinnande. En ny vetenskap kommer att ta dess plats: ”Vetenskapen om förutsägelsen av den ekonomiska nödvändigheten i en organiserad ekonomi”, som i sanning kommer att vara mer en ”social teknologi” än en vetenskap.

Men vi är inte där ännu. Det utvecklade socialistiska samhället kommer förmodligen inte att se dagen på årtionden. Den långa övergångsfas som inletts genom Oktoberrevolutionen kommer att präglas av två motsatta tendenser. Den första är spelet mellan värdelagen, produktionen för profiten och marknaden, eftersom en betydande del av folkhushållningen består av små och medelstora egendomar, till övervägande delen bondeegendom. Det finns emellertid en annan inre logik som står i strid med den första. Denna gör det möjligt för sovjetstaten att utveckla och understödja företag som man skulle ha varit tvungen att stänga om man endast tog hänsyn till den effektiva efterfrågan och att i utbytet med den privata sektorn uppnå villkor som vore otänkbara om man gav värdelagen fritt spelrum. Men hur ska man karaktärisera denna tendens och vad ska man kalla den? Det är, säger Preobrazjenskij, *lagen om den ursprungliga socialistiska ackumulationen*.

Mellan kapitalismens och socialismens utvecklingsformer finns det en djupgående skillnad och en slående likhet.

Skillnaden grundar sig på det faktum att de borgerliga revolutionerna ägde rum när kapitalismen redan hade utvecklat sitt ekonomiska system. ”Den borgerliga revolutionen är bara en episod i den borgerliga utvecklingsprocessen.” Helt annorlunda förhåller det sig med det socialistiska systemet som tvingas ”inleda sin kronologi med proletariats maktövertagande”.

Likheten består i att det i bägge fallen visar sig vara oundvikligt med en ”plundringsfas”. Den kapitalistiska manufakturen kunde endast framstå som fördelaktigare än hantverket i den mån den visade sig vara ekonomiskt överlägsen. Men för att organisera manufakturen krävdes det att man skapade betydande resurser som inte producerats i manufakturen utan före denna, i småproduktionen eller genom handelskapitalets ”plundring” av denna småproduktion. ”Det krävdes en lång period av plundring av småproduktionen för att den kapitalistiska produktionen skulle manifesteras sina fördelar framför hantverksproduktionen i teknisk och ekonomisk bemärkelse.”

Likadant kommer det att vara för den socialistiska produktionen, som först efter en längre tid

kommer att visa sin överlägsenhet över den kapitalistiska produktionen. Den socialistiska ackumulationen kan bara ske på två sätt: genom att sänka arbetarnas och statstjänstemännens löner eller ”på bekostnad av de småborgerliga och kapitalistiska elementens inkomster”. Detta betyder i klartext att den socialistiska sektorn bör tillägna sig en stor del av den merprodukt som skapas i den privata sektorn. Hur kan detta genomföras? Genom skatterna och kontrollen av utrikeshandeln, men framför allt genom prisernas spel. (Vid den tid då Preobrazjenskij skrev sin bok dominerades den sovjetiska ekonomins utveckling av ”saxkrisen”: en allt större klyfta uppstod mellan industripriserna — den offentliga sektorn — och jordbrukspriserna — den privata sektorn.) Skulle bönderna bli lidande av denna situation? Inte nödvändigtvis, ty man kan hjälpa bönderna att avsevärt förbättra produktionen och göra uttagen på det på så vis uppnådda överskottet: ta proportionellt sett mer, men utspritt på flera produkter.

Kan en sådan konstlad situation vidmakthållas under en längre tid? Ja, ty den blir allt mindre konstlad. Den proletära staten sitter nämligen med två trumf på hand: 1. Den går in i kampen ”som en enda helhet”. De statliga företag som ensamma inte skulle kunna hävda sig i konkurrensen blir mycket starkare när de ingår i ett stort komplex. 2. Den drar fördel av ”sammansmältningen mellan statsmakten och statshushållningen”. Medan kapitalismen hemför segern ”i spridd ordning i fri konkurrens med förkapitalistiska hushållningsformer”, måste socialismen försöka segra genom den statliga ekonomins ingripande ”som en enda helhet, väl sammansvetsad med den politiska makten” och genom att undertrycka den fria konkurrensen.

Är detta tillräckligt för att snabbt säkerställa den socialistiska ekonomins herravälde? Ingalunda, ty problemet bör ses i sitt internationella sammanhang. Den ryska socialistiska industrin kommer ännu för en tid att förbli den europeiska kapitalistiska industrin underlägsen. Men man får inte misstolka detta: en europeisk socialistisk ekonomi skulle befinna sig i samma svårigheter visavi den amerikanska kapitalismen. Under den inledande ackumulationsperiodens lopp kan den socialistiska ackumulationen ännu inte uppvisa alla sina fördelar och den förlorar några av de fördelar som den kapitalistiska ekonomin har att erbjuda. Först senare kommer den att vara i stånd att ”naturligt undantränga” de borgerliga strukturerna på samma sätt som dessa undanträngt de feodala strukturerna.

Den nya ekonomin kritiserades livligt av Bucharin, som var en av ledarna för ”vänsterkommunismen”, sedermera (tillsammans med Preobrazjenskij) ”krigskommunismens” teoretiker, innan han — inom ramen för den nya ekonomiska politiken (NEP) — blev ledare för partiets högerflygel. Vad som i första hand bar Bucharin emot var givetvis de praktiska slutsatser som man kunde dra av Preobrazjenskij's framställning: slutet på fredspolitikens gentemot de rika bönderna och mellanbönderna och därmed sannolikt en kris på landsbygden, en politik för accelererad industrialisering som skulle innebära en ofantlig utveckling av statsbyråkratin och därmed en ny förstärkning av partiapparatsens makt. Högern å andra sidan ville undvika allt som riskerade att rubba den bräckliga jämvikt som NEP hade lyckats åstadkomma.

Återhämtningen gick visserligen långsamt, ja, till och med mycket långsamt (1924-25 nådde jordbruksproduktionen 75 % och industriproduktionen 70 % av förkrignivån), men landet fick åtminstone en andhämtningspaus. Jordbruksproduktionen fortsatte för övrigt att göra framsteg och de förefintliga tekniska möjligheterna var långtifrån fullt utnyttjade. Man borde i gengäld inte vänta sig några under av industriproduktionen. Efter att så gott det gick ha återställt vad som fanns före kriget, stod man nämligen inför ett allvarligt hinder. Från det maximala utnyttjandet av den gamla industripotentialen måste man kunna övergå till att bygga nya fabriker på grundval av nya tekniska metoder. Men detta krävde avsevärda kapitalinsatser, och det var just kapital som fattades mest. Därför skulle den industriella utvecklingen, som Stalin uttryckte det på den fjor-

tonde kongressen, ”i framtiden ske i en mera återhållsam takt än hittills”.

Också en annan aspekt av *Den nya ekonomin* hade stött Bucharin. Preobrazjenskij talade utan att skräda orden om den ”plundring” som den proletära staten måste företa. Han hade i en första version till och med använt ordet ”exploatering”. Fick en ansvarig kommunist föra ett sådant språk? Såg han inte att han angrep den nödvändiga alliansen mellan proletariatet och bönderna? Bucharin å sin sida hade en tendens att släta ut motsättningarna. Han förebrådde Preobrazjenskij för att inte betona folkhushållningens enhet. ”Han ser”, sade han, ”kampen, men han ser inte samarbetet.” Och vad innebar den föregivna konflikten mellan två lagar, värdelagen och lagen om den ursprungliga socialistiska ackumulationen? Marx bevisade ”lika säkert som två och två är fyra att värdelagen inte kan upphävas av något annat än en lag om arbetsutgiften. Varje annat 'upphävande' är rent struntprat.”

Det kan vara värt att stanna inför denna Bucharins attityd. Det fanns en tid då denne, som Lenin betraktade som en av partiets främsta teoretiker, inte tvekade att rikta ljuset på de svaga punkterna, att understryka motsättningarna, även om han utsatte sig för hård kritik. Åren vid makten hade fått bukt med denna djärvhet. Bucharin frågade sig inte längre huruvida den socialistiska staten ”plundrade” småproduktionen eller ej (och huruvida den *borde* göra det eller ej). Han fann det helt enkelt olägligt att väcka problemet.

Redan när Kamenev inför den fjortonde partikongressen hade vågat säga att sovjetföretagen var långtifrån helt socialistiska, ”därför att de mellanmännsliga förhållanden som de rymmer, arbetets organisation, löneformerna och arbetet för marknaden, inte hör hemma i en utvecklad socialistisk ekonomi”, hade han avbrutits av burop, och en vän till Bucharin hade rasande utropat: ”Ni upptäcker Amerika!” Man visste åtminstone fortfarande att det fanns drömda kontinenter: man ansåg bara att det inte var politik att tala om dem; senare skulle man rätt och slätt bortse från dem.

Stalin gillade Bucharins kritik mot Preobrazjenskij. Han behövde honom för att bekämpa sin huvudfiende, som var Trotskij. Han bekämpade de uppfattningar som fördes fram i *Den nya ekonomin* därför att oppositionen delvis tagit upp dem. Men han skulle komma ihåg dem när han genomförde den stora omsvängningen.

Den stora omsvängningen

Denna omsvängning sträckte sig i själva verket över flera år, och markerade övergången från NEP till systemet.

Dess olika faser följde inte en uppjord plan, utan svarade mot en rad olika problem som underhand gjort sig gällande: behovet att göra upp med oppositionen inom partiet, nödvändigheten att göra någonting åt den svåra jordbrukskrisen 1928, tvånget att förr eller senare skaffa fram medel till en snabb industrialisering.

Man kan fråga sig vilka skäl som drev Stalin att helt tillintetgöra en opposition som han redan hade gjort helt maktlös. Det tycks ha varit samma skäl som redan hade drivit Lenin att förbjuda varje annan politisk organisation än kommunistiska partiet. Huvudtanken är att de kriser som den första proletära staten måste ta sig igenom inte är farliga annat än om de krafter som de sätter i rörelse finner en samlingspunkt. Man kunde inte undvika revolterna, men man kunde hindra dem att utkristallisera sig genom att ställa dem inför *tomrummet*. Detta tomrum hade Lenin skapat *omkring* bolsjevikpartiet. Stalin förverkligade det *inom* själva partiet. Det betydde föga att Trotskij, Zinovjev och Kamenev förlorade kontrollen över partiapparaten: de hade tillräckligt med prestige i landet för att man på nytt skulle vända sig till dem i händelse av en mera

omfattande kris.

Och en sådan kris hotade faktiskt att bryta ut. Partiledningen ville, som vi har sett, skona de rika bönderna: likväl leddes den att genomföra den ”ursprungliga ackumulation” som enligt Preobrazjenskij var en ”nästan spontan” tendens i statshushållningen. De officiella teoretikerna förespråkade en sänkning av industripriserna ”för att bonden skall kunna ackumulera”, men i realiteten förblev gapet mellan industripriser och jordbrukspriser avsevärt. Därför organiserade kulakerna och mellanbönderna under vintern 1927-28 en leveransstrejk på livsmedelsprodukter. Städerna erhöll under sista kvartalet 1927 endast 2 700 000 ton spannmål mot 4 900 000 ton under samma tid 1926. Situationen var på nytt dramatisk. Den föranledde Stalin att helt vända upp och ned på sin politik och vidta åtgärder som gick mycket längre än vad oppositionen hade föreslagit.

Fem tidpunkter bör hållas i minnet:

november 1927: Centralkommittén utesluter Trotskij och Zinovjev ur partiet. Detta beslut fastställs i december av femtonde partikongressen som också utesluter flera opponenter. De flesta deporteras.

februari 1928: Centralkommittén larmar partiet om den allvarliga situationen på landsbygden. Man börjar inrikta sig på en allmän kollektivisering. Under tiden konfiskerar man spannmåls-lagren, man tillgriper tvångslån och förbjuder köp och avsalu direkt i byarna.

oktober 1928: Den första femårsplanen träder i kraft. Den för-utskickar en massiv industrialisering och den privata sektorns försvinnande inom industri och handel. Investeringarna i industrin stiger från 1 880 miljoner rubel 1928 till 2 615 miljoner 1929, 4 115 miljoner 1930, 7 407 miljoner 1931 och 10 431 miljoner 1932.

november 1929: Bucharin (som då inte längre var Internationalens president), Rykov (som inte längre var rådsresident), Tomskij (som förlorat ledningen i fackföreningarna) gör fullständig självkritik. I fortsättningen finns det inte minsta yttrandefrihet inom partiet.

januari 1930: Den stora offensiven för landsbygdens kollektivisering påbörjas. De besädda arealerna i kolchozerna ökar från 1 300 000 hektar 1928 till 4 miljoner 1929, 15 miljoner 1930 och 75 miljoner 1933.

I slutet av den stora omsvängningen var hela industrin, tjänstesektorn och handeln förstatligade. Nästan all jord tillhörde kolchozerna och sovchozerna. Den gamla revolutionära intelligentian var krossad och den uppåtstigande agrara bourgeoisin totalt likviderad. All makt var koncentrerad i partiets händer och inom partiet var alla viktiga beslut avhängiga av generalsekreteraren och hans närmaste medarbetare. De ensamma utarbetade generallinjen, de ensamma bestämde planens målsättningar, de ensamma avgjorde de ideologiska frågorna. För att begagna Preobrazjenskij's uttryck var sammansmältningen mellan statsmakten och statshushållningen fullständig.

Men vad blev det av Preobrazjenskij, denna symbol för den revolutionära intelligentian? 1927 utstöttes han ur partiet och deporterades genast. De nyheter som på sommaren nästa år nådde honom från Moskva övertygade honom om att oppositionens idéer hade segrat. På hösten 1928 skrev han en artikel, *Vänsterkursen på landsbygden och dess perspektiv*. I april 1929 utsände han en appell ”till alla kamrater i oppositionen” att ansluta sig till partimajoriteten. Den 13 juli gjorde Preobrazjenskij, Radek och Smilga sin officiella avbön. Trotskij vägrade att ansluta sig till vad han betraktade som en tragisk mystifikation.

Stalin tvingade nämligen de återanslutna att en efter en vandra förödmjukelsens och vanärans väg. Efter att ha återinsatts och uteslutits för att på nytt återinsättas erhöll Preobrazjenskij endast

underordnade uppgifter. 1934 lät man honom framträda inför partikongressen, där han förklarade: ”Mina teoretiska arbeten, däribland *Den nya ekonomin*, har tjänat som vapen i kampen mot partiet ... Jag har avlägsnat mig från leninismen. Händelserna har helt motbevisat mina idéer och de av Lenin uttalade prognoserna segrade och blev till verklighet under kamrat Stalins ledning.” 1936, under de stora processerna, vittnade han mot Zinovjev. Sedan följer en lucka. Förmodligen avrättades han under loppet av år 1937, men man vet inte var eller hur. Hans hustru och barn försvann vid samma tid. Inga spår har återfunnits, inga upplysningar getts. Inga efterforskningar tycks nämligen ha gjorts ännu.*

4. Systemet

Samtidigt som systemet definitivt tar form börjar det omge sig med en tät slöja av hemlighetsfullhet.

Bakom den mur som Stalin rest kring sitt nya samhälle samlas likväl högst intressanta dokument: de som partikommittéerna och polisen upprättar år från år. Upptäckten av *Smolenskdokumentet*, den enda inbrytning av vikt som gjorts i denna fullkomligt vattentäta värld, ger oss möjlighet att tränga bakom muren.

Som bekant beslagtogs tyska officerare i juli 1941 i provinsen Smolensk och i Västregionen (där Smolensk var huvudstad) arkiv som täcker perioden 1917-38. I motsats till dokumenten beträffande åren 1939-40 fanns dessa inte i partihögkvarteret, utan i en intilliggande byggnad: de sovjetiska myndigheterna hade inte hunnit förstöra dem. Största delen av texterna (ungefär tvåhundra tusen sidor) sändes till Tyskland, där de vid krigsslutet föll i amerikanernas händer. Ett forskarlag vid Harvarduniversitetet och vid *Rand corporation* gick igenom materialet under ledning av Merle Fainsod. Hans arbeten ligger till grund för varje analys av det sovjetiska systemet. Dessa dokument har gjort det möjligt att på nära håll studera isbergets nedsänkta del: opublicerade dekret, hemliga direktiv, censurans sätt att arbeta, men också maskerade uppror, nedstygade skandaler, den lokala maktutövningen, protest- och angivarbrev, vanliga medborgares sorger och glädjeämnen.

Genom Smolenskdokumentet kan vi sätta in i deras rätta sammanhang de med nödvändighet partiella och stundom omtvistliga vittnesbörd vi fått från sovjetmedborgare som ”valt friheten” och från utlänningar som levt i Sovjet (däribland i koncentrationslägren). Å andra sidan underlättar deras berättelser analysen av den officiella pressen och litteraturen. Denna analys, som alltid är den viktigaste undersökningsmetoden, leder när den bedrivs systematiskt till imponerande resultat. Vilka förbehåll man än må ha mot ”kremlinologin”, måste man ta största hänsyn till arbeten av det slag som Robert Conquest och Michel Tatu publicerat.

Slutligen har systemets kris efter Stalins död men framför allt på 1960-talet (detta behandlas i ett senare kapitel) åtföljts av avslöjanden som belyser en rad om än inte okända, så åtminstone föga klarlagda företeelser och händelser i det förflutna.

Partistaten

För Marx såväl som för Lenin var Kommunen den ”äntligen upptäckta” formen för proletariats diktatur. Den sovjetiska erfarenheten frammanade en annan verklighet, partistaten.

Denna verklighet har vi sett ta gestalt alltifrån inbördeskrigets början. Partiet var emellertid ännu alltför svagt för att överallt ta på sig ansvaret för den lokala makten. 1921 räknade man i

* Man vet nu att han avrättades 13 juli 1937 – *Red*

provinsen Smolensk 10 000 kommunister på något mer än två miljoner invånare. Detta betyder att det i majoriteten av bysovjeterna inte fanns en enda partimedlem. Medlemssiffran ökade efter hand och framför allt antalet utsedda militanter (1924 fanns det drygt 300 i provinsen). I fortsättningen hade partiet medlen om inte att styra, så dock att kontrollera allting. Till detta ändamål förfogade man över ett fruktansvärt vapen som gick under namnet *Nomenklatura*.

Det var en förteckning över vilka befattningar som måste ha partiets godkännande för att utövas. Praktiskt taget alla sovjetordföranden och alla administrativa befattningshavare fanns med i denna förteckning. Godkännande betydde i realiteten utnämning. Man ser det på de reaktioner som ibland framkallades av att en funktionär som lyckats göra sig populär avsattes. Hans underlydande, som teoretiskt skulle vara hans väljare, fick då respektfullt vända sig till partiets högre instans med en begäran att det beslut som fattats på lägre nivå måtte omprövas. 1936 anhöll sålunda kolchozbönderna i byn Bolsjevsk hos sekreteraren i den regionala kommittén om att få behålla ordföranden i sin sovjet, en man vid namn Lotov. ”Han rekommenderades oss av ordföranden i regionskommittén”, yttrade de, ”och väljarna godkände detta val. Kamrat Lotov har sedan dess vunnit stor auktoritet bland oss. Men en representant i räjongen förklarade nyligen för oss att Lotov bör avsättas från sina befattningar.”

Efter hand besattes alla statliga poster nedifrån och upp av män som utnämnts av partiets kommittéer och som i varje ögonblick kunde avsättas — av dessa kommittéers förtroendemän. Administrationen sammanföll med partiet, vilket i sin tur höll på att bli en enda väldig administration.

Utom på de lägsta trappstegen, där personliga kontakter knyts, känner sig ingen omedelbart knuten till befolkningen. För befordran är man inte beroende av dem som är avsedda att välja en, utan av dem som ”rekommenderar” eller ”föreslår” en. Man bedöms efter det sätt på vilket man verkställer ordena, inte efter vad ens underlydande tycker om en.

Det viktigaste är att tillhöra ett lag, att ha beskyddare i högt uppsatta positioner. Chrusjtjov var Kaganovitjs skyddsling innan han själv blev en ”huvudman” och beskyddade Brezjnevs. Kosygin var i årtal Sjdanovs man och Suslov beskyddades av Poskrebytjev, Stalins allsmäktige sekreterare. Och så vidare.

Partiet styrs ovanifrån. Cellens ansvarige har blicken riktad mot räjongsekreteraren (*raikom*). Denne i sin tur är avhängig av den regionala kommittén (*obkom*), som är ansvarig inför republikkommittén, vilken kontrolleras av centralkommitténs förvaltning, som själv är underordnad politbyrå (eller presidiet) och dess högste chef, generalsekreteraren. Denne gör sin auktoritet gällande via *kaderledningen*, ett ämbete som har till uppgift att sköta partifunktionärernas förflyttningar och befordringar inom alla verksamhetsområden. Valet av kadrer är således med Stalins ord ”nedifrån och upp koncentrerat i händerna på ett enda organ”.

I många avseenden liknar en karriär inom partiapparaten och de statliga sektorer som den styr eller kontrollerar en ämbetsmannakarriär i ett europeiskt kapitalistland. Man flyttar från den ena regionen till den andra, från den ena posten till den andra, med stöd av eller i kölvattnet på de män som utsett en och som man förblir trogen ända till den dag den politiska vinden vänt sig och man måste söka sig andra beskyddare. Det finns emellertid flera väsentliga skillnader mellan den kommunistiske apparatjök och den borgerlige ämbetsmannen.

För det första är en partifunktionärs verksamhetsfält praktiskt taget obegränsat. Kosygin var inte bara företagsledare, sedan minister för textilindustrin och sedan premiärminister. Han var under tiden ”utnämnd” borgmästare i Leningrad. Suslov hade inte bara ansvarsposter inom apparaten: han var sekreterare i Rostov, i Stravopol och — vilket redan det är nog så förvånande —

ordförande i republiken Litauens centralkommitté, utan innehade samtidigt också chefredaktörsposten på *Pravda* innan han blev partiets store ideolog och kontaktman med de utländska kommunistpartierna. Brezjnev var i tur och ordning borgmästare i en mindre stad, provinssekreterare, medarbetare i centralsekretariatet, tillförordnad chef för arméns politiska tjänst, presidiemedlem och generalsekreterare.

Om man undantar de rent vetenskapliga yrkena och de högt kvalificerade tekniska befattningarna är det omöjligt att göra karriär utanför partiet. Men en karriär inom partiet öppnar praktiskt taget alla portar. Partiet är ett med staten och efter den stora omsvängningen åren 1928-32 har staten varit samhällets allsmäktige herre. Sedan dess tillhör alla fabriker staten, från det stora gjuteriet till knappfabriken, men också hela finansapparaten och all handel ända till de rullande glasstånd man om sommaren kan se på gatorna. Det är därför naturligt att apparatens medlemmar (vid krigsutbrottet räknade partiet mellan 130 och 140 000 ”stående” medlemmar) har en exalterande känsla av att tillhöra en elit som innehar alla maktbefogenheter såväl på det ekonomiska som på det politiska planet.

Denna elit betraktar sig som en revolutionär elit, och den stat som den förkroppsligar kallas en ”proletär stat”. Bemästrandet av vetenskapen om samhällenas utveckling, det vill säga marxismen-leninismen, rättfärdigar att dess ledare tillerkänns oinskränkt kompetens på alla områden. Det är därför att alla problem granskas ”i ljuset av” denna vetenskap som de fattade besluten anses ”riktiga” och i enlighet med folkets intressen.

Innan vi går vidare i analysen av systemet måste vi ställa oss två väsentliga frågor: 1. Vilka är de verkliga förhållandena mellan kommunistiska partiet och massorna? 2. Vad är idag den ”marxistiska vetenskapen” i Sovjetunionen och vilken roll spelar den i beslutsfattandet?

Partiprivilegierna

Den bolsjevikiska intelligentian krossades mellan 1926 och 1928. Den skulle likvideras fysiskt mellan 1936 och 1938, det vill säga i samband med Moskvaprocesserna och de stora utrensningarna.

När systemet definitivt inrättades hade en ny elit uppstått som framställde sig såsom sprungen ur arbetarnas och böndernas led. Om man ser lite närmare på saken finner man att det i de flesta fall rörde sig om f.d. arbetare eller bönder som redan under lång tid varit tjänstemän eller innehaft ledande poster.

Merle Fainsod har ägnat särskild uppmärksamhet åt fallet Beljiräjongen (i provinsen Smolensk). De ansvariga i denna räjong hade nämligen under tiden 1934-36 lämnat mycket detaljerade uppgifter om partiets sammansättning. Av de 335 medlemmar som var inskrivna den 1 januari 1935 var 273 av bonde härkomst, 63 var arbetare och 19 tjänstemän. Vid en granskning av de anställningar som *de i verkligheten innehade* blir fördelningen en annan: 202 var tjänstemän, 114 kolchozbönder och det fanns bara 9 arbetare. Det är dock att märka att hälften av de partimedlemmar som klassificerades som ”tjänstemän” i själva verket innehade ansvarsposter: ledare i partiet och i de statliga organen, direktörer i linberedningsfabrikerna, ledare för jordbrukets maskin- och traktorstationer (M.T.S.). De flesta bönder som tillhörde partiet var ordföranden i sovchozer och kolchozer, ordföranden i bysovjetor eller i konsumentföreningar.

”Dessa siffror”, kommenterar Fainsod, ”visar på partiapparatens och regeringens betydelse för aktivisternas fördelning i Belji; de vittnar också om i vilken utsträckning ledarna i mitten av trettitalet framför allt var av bondehärkomst och utnyttjade sin ställning som partiaktivister för att stiga på den sociala och politiska rangskalan.” Belji är bara ett exempel bland tusentals.

Företeelsen är allmän.

Den nya hierarkin åtföljdes av privilegier. Vid utgången av inbördeskriget delade de kommunistiska kadrerna massornas lidanden och umbäranden. Den procentuella andelen sjuka var sannolikt till och med högre inom deras led än hos befolkningen i övrigt. I och med NEP började situationen långsamt förändras.

Ju längre man kom från de stora centra desto tydligare såg man hur partiets ansvariga utnyttjade sin maktställning för att skaffa sig förmåner av olika slag. Till en början var det smärre förmåner: en bekväm bostad, varma kläder, bättre kost, vodka efter behag. De välbärgade bönderna och ”nepmännen” (handelsmän och storhantverkare) gynnade denna utveckling. Den bromsades och bekämpades emellertid av de centrala myndigheterna.

Sålunda förflyttade man väldigt ofta partifunktionärerna för att undvika att de skaffade sig dåliga vanor. De som lät sig korrumpas eller missbrukade sina befogenheter bestraffades ofta. I de blodiga händelser som följde med tvångskollektiviseringen och sedan under de stora utrensningarna var det svårt att hålla isär politiskt förtryck, terrorism och rättsligt grundade utrensningar. Det är emellertid betecknande att de lokala partimyndigheterna i sina rapporter till Moskva, i vilka man redovisade företagna utslagningar, skiljer mellan å ena sidan ”vitgardister” och ”personer som tillhört kontrarevolutionära och partifientliga grupper under inflytande av anhängare till Trotskij och Zinovjev”, och å andra sidan ”skojare” och ”personer med kriminellt förflutet” och dem som är ”socialt och moraliskt korrumperade”.

Men i realiteten ställdes redan under denna tid, det vill säga under de sista förkrigsåren, problemet med privilegierna i helt nya termer. Det gällde inte längre för apparatjiki att mer eller mindre olovligt smussla till sig några magra förtjänster, utan att legalt komma i åtnjutande av de förmåner som tillkom eliten. Det var på den tiden man till den accelererade industrialiseringens behov öppet bekämpade uravnilovka, dvs. jämlikhetssträvorna, och lönespridningen började vidgas. Det var också på den tiden de stora ledarna flyttade in i eller lät bygga sig datchor, anställde en imponerande tjänarstab och i specialbutiker skaffade sig de mera sällsynta produkterna.

Företeelsen upphörde förvisso inte att utvecklas under efterkrigsåren. Vad Svetlana Allilujeva, Stalins dotter, berättar härom är inte en karikatyr utan en fotografisk bild av en dagligen upplevd verklighet. I byn Jukovka i Moskvans omgivning växte datchor upp som svampar ur jorden. En del var reserverade för apparatens medlemmar, andra för vetenskapsmän och så fanns det naturligtvis kolchozböndernas betydligt blygsammare hus. De tre miljöerna beblandade sig inte med varandra, deras familjer umgicks inte. Endast apparatens folk hade året om rätt till de med varor överfulla specialbutikerna. Vetenskapsmännen hade tillträde under vissa perioder. Byborna måste stå i kö framför magert försedda butiker.

Det är sant att dessa förmåner var osäkra. Det behövdes bara att man föll i onåd för att man skulle få ta adjö av de vackra villorna, vistelserna vid Svarta havet, bilarna, tjänarstaben och de privilegierade tilldelningarna. På Stalins tid visste ingen när och hur hans karriär skulle sluta. Men efter Stalins död och än mer efter Chrusjtjovs fall blev ”anställningstryggheten” apparatjikis krav numero ett. När en hög partifunktionär avsätts utnämns han oftast till en annan post eller anvisas en anständig reträttpläs. Huvudskälet till Chrusjtjovs fall var för övrigt de oupphörliga personalförflyttningar som han försökte påtvinga partiadministrationen och staten. De regler som han hade fastställt 1961 för en ”systematisk förnyelse av kadrerna” kringgicks för att sedan praktiskt taget överges.

Partiet och klasserna

Är vidsträckta maktbefogenheter, stora materiella privilegier och en tryggad karriär tillräckligt för att man ska kunna säga att partihierarkin bildar en ”ny klass”? De pro-sovjetiska kommunisterna liksom trotskisterna förnekar det. En klass, säger de, bestäms av sitt förhållande till ägandestrukturen. Apparattjiki äger inte produktionsmedlen. De av dem kontrollerade företagens profiter tillfaller staten och inte dem själva. Det är en korrekt iakttagelse, bara alltför ytlig. Ty det avgörande problemet är inte huruvida egendomens juridiska form ändrats (vilket är en självklarhet), utan huruvida det inom den nya ägandestrukturen skapas mervärde, och i så fall hur samt till vems fördel detta mervärde fördelas. Detta skall vi undersöka längre fram.

Låt oss för ögonblicket nöja oss med att tala om ett privilegierat ”samhällsskikt” och skärskåda dess förhållanden till övriga grupper eller klasser. De framstående intellektuella (vetenskapsmän, författare, konstnärer, osv.) och teknikerna får del av de materiella förmånerna, men inte av makten. Dessa människor kan uppbära höga löner och oräkneliga förmåner under förutsättning att de på alla punkter lyder partiapparaten. De är ”klienter” i ordets romerska bemärkelse.

Med bönderna ställer sig problemet helt annorlunda. Tvångskollektiviseringens sår har aldrig läkts ordentligt. Den store polske ekonomen Oskar Lange sade mig en gång att det system som hade upprättats på trettitalet uppfattades som ett feodalt exploateringssystem där staten och inte adeln var godsherrn och där de pengar som togs ut av bonden gick åt till att bygga fabriker och inte katedraler. En enda siffra kan illustrera detta: 1935 köpte sovjetstaten en centner råg för 8 rubel och sålde den till sina egna kvarnar för 93 rubel, vilka i sin tur lät konsumenterna betala en motsvarande summa! Bönderna har aldrig förlåtit denna form av ”ursprunglig ackumulation”.

Efter den massiva nedslaktningen av boskapen tog kolchozböndernas motstånd sig formen av systematisk frånvaro och återgång till de individuella jordlappar de fått behålla. Vid krigsslutet uppskattade man att 40 % av bönderna arbetade mindre än hundra dagar på de kollektiva jordarna. Under kriget måste Stalin ge kolchozbönderna en viss frihet att utvidga de privata jordlapparna och sälja en stor del av sina produkter på den parallella marknaden. När konflikten var över tog den centrala makten tillbaka dessa koncessioner. De svårigheter som därvid uppstod tvingade staten att på nytt slå till reträtt. Alltsedan slutet av femtitalet har de individuella jordlapparna stått för halva produktionen av kött, mjölk, frukt och potatis i hela Sovjetunionen, medan de statliga jordbruken och kollektivbruken (95 % av den odlade arealen) ännu varken i spannmålsodlingen eller i boskapsskötseln lyckats uppnå en avkastning jämförbar med de ekonomiskt utvecklade ländernas resultat.²

Partiapparaten har försökt övervinna denna permanenta jordbrukskris genom att utbilda politiska kadrer bland kolchozbönderna, öka antalet specialister och införa nya tekniska förfaranden. Men de administrativa metoder som används, den praxis som man på Chrusjtjovs tid kallade ”schablonen” (dvs. stereotypa anvisningar utdelades till alla utan hänsyn till de lokala förhållandena) har satt stopp för de flesta försöken att komma till rätta med situationen. När allt kommer omkring är krisens sociala rötter av mycket större betydelse än dess ekonomiska eller klimatiska orsaker (ty när man talar om det sovjetiska jordbruket får man inte glömma denna mycket viktiga aspekt av problemet). För att åstadkomma en bättre försörjning i städerna måste regeringen lämna det privata initiativet fritt spelrum och gynna den differentiering som naturligt uppstår mellan ”välbärgade” och ”fattiga” kolchozer, med andra ord man måste handla tvärtemot den princip som hade väglett kollektiviseringen: att stödja sig på de fattiga bönderna mot de rika

² Den genomsnittliga spannmålsavkastningen var ännu för perioden 1965-70 endast 610 kg per hektar mot 1 245 kilo i Förenta staterna.

bönderna.

Märkligt nog har apparaten fört en snarlik politik gentemot arbetarklassen, det vill säga den klass vars intressen den är avsedd att förkroppsliga. Det är sant att denna klass under de första femårsplanerna bestod av illa förberedda och okunniga bönder som hade föga begrepp om den industriella disciplinen. Man måste lära dem att arbeta, men också ur deras led snabbt uppfostra en elit av specialister. Utmärkelser och materiella förmåner utnyttjades i detta syfte. Ett hemligt dekret från centralkommittén, daterat den 10 juni 1931 och återfunnet i Smolensk-arkiven, stadgade:

Ledarna för företagen och för utbildningsanstalterna måste med alla medel uppmuntra specialisterna att visa sig uppfinningsrika och att ådagalägga behärskning, energi och initiativförmåga. De skall tilldela dem premier, låta publicera deras resultat i pressen och i särskilt anmärkningsvärda fall föreslå dem till speciella hedersutmärkelser.

Den åtstramade lönespridningen under revolutionens första år vidgades efter hand: först från 1 till 3 (vad gäller de olika arbetarkategorierna), sedan från 1 till 8 och snart från 1 till 20, om man tar med i beräkningen de premier som utdelades till mönsterarbetarna och kadreerna. Ty ingenjörerna var inte ensamma om att dra fördel av systemet. *Udarnikar* (mönsterarbetare) och *stakhanoviter* erhöll rundhända belöningar. Vissa arbetare förtjänade lika mycket eller nästan lika mycket som sina direktörer.

Men det gällde bara en liten minoritet. Arbetarnas flertal levde under mycket besvärliga förhållanden, och ända fram till de stora utrensningarna och massdeportationerna inregistrerar man många klagomål. I ett brev från 1936 adresserat till Rumjantsev, provinssekreterare i Smolensk, från arbetarna vid en fabrik som bar hans namn kan man läsa:

Vi har ett viktigt klagomål att framföra. Det är omöjligt att fortsätta arbeta. Vi står inte ut längre. Vi tjänar ingenting — mellan 1,5 och 2 rubel — för ledarna bryr sig inte längre om något annat än sig själva och att skaffa sig premier och belöningar. Metelkova, chefen för fabriken fackföreningskommitté, tar deras parti. De får vilohemmen och vården, ingenting åt arbetarna.

Det polisiära förtrycket tog snart loven av missnöjesyttringarna. Men apparatens medlemmar uppfattade likafullt tecknen, och *de försökte ofta ta hänsyn till dem*. Ty samtidigt som de gynnade de intellektuella, de tekniska kadreerna, officerskårerna och arbetararistokratin älskade apparatens män att påminna alla dessa privilegierade om att deras öde var avhängigt av partiets beslut och att på samma gång visa för massorna att även om partiet inte stod över alla privilegierade, så stod det åtminstone över dem som inte tillhörde dess egna kadrer.

För att konsolidera sin makt har det dominerande skiktet *på en gång* behov av att stödja sig på de element som har intresse av att bibehålla de rådande olikheterna (det rörde sig snart om flera miljoner män och kvinnor) och att i den övriga befolkningens ögon framstå som den enda kraft i vars makt det står att göra slut på dessa olikheter. Apparaten har aldrig upphört att framhålla att det slutliga målet för dess handlande är det kommunistiska samhället där var och en ger efter förmåga och får efter behov.

En prästerlig kast

Men tror de kommunistiska ledarna alltjämt på kommunismens tillkommelse? Man kan lika gärna fråga det högre katolska prästerskapet om det fortfarande tror på Gud. Det kan finnas tvivlande och till och med gudsförnekande kardinaler, men det finns ingen kyrka utan tro.

Tron kallas här ideologi. Det är en marxistisk ideologi, eftersom den åberopar sig på Marx och Lenins teoretiska skrifter.

Dessa skrifter betraktas som fullkomligt levande och ständigt giltiga. Man gör praktiskt taget ingen ansträngning att förnya, utvidga eller överskrida dem. Några män i partihierarkin anser sig fortfarande förtjäna titeln ”teoretiker” (t.ex. Sjdjanov och Suslov). Det utmärkande för dem är att de aldrig själva skrivit någon bok i teori, de har bara till uppgift att rättfärdiga regeringens politik med hjälp av citat från Marx och Lenin.

Mellan tjugotalets lysande bolsjevikiska intelligentia och det nya styrande skiktet är avståndet ofantligt. Man kan inte tro att det är samma parti och samma land. De ursprungliga skillnaderna (å ena sidan en bildad småbourgeois, å andra sidan bönderna och arbetarklassen) räcker inte för att förklara detta fenomen. Under årens lopp har nya kadrer utbildats, de flesta söner till apparatjiki eller funktionärer. Dessa har studerat vid universitet, och man får numera gå två generationer tillbaka för att finna den proletära härkomsten.

Avsaknaden av all yttrande- och organisationsfrihet, förlags- och presscensuren, den bristande kännedomen om utländska publikationer har spelat en mycket viktigare roll. Det finns inget intellektuellt liv utan kommunikation och utan meningsbrytningar, utan tal och skrift. De som man förbjuder att säga vad de tänker upphör snart att tänka vad de skulle ha kunnat säga.

De tankar som en del bevarar inom sig från det förflutna tål för övrigt inte längre dagsljuset. De har blivit så vaga och så förvirrade att de vittrar bort av sig själva när domaren eller polisen avslöjar dem. Vederbörande anklagar då sig själv för att ha hyst formlösa och osammanhängande baktankar om partiets politik. Som vi ska se längre fram är det endast på vetenskapens och i och med den begynnande krisen på den ekonomiska teknikens område som man på nytt har kunnat andas frihetens syre. Det politiska tänkandets förnyade uppvaknande hänger oskiljaktigt samman med *samizdat*, den illegala litteraturen.

Det samhällsskikt vars dominans sålunda sammanfaller med en ovanlig intellektuell förstelning måste emellertid oupphörligen åberopa sig på ideologin. Det har alltid framställt sig som en arbetarklassens förtrupp, ty enligt böckerna är arbetarklassen den enda klass som kan fullborda uppbyggandet av socialismen och upprättandet av det klasslösa samhället.

Antonio Gramsci skrev att varje klass ”skapar sig organiskt en eller flera klasser av intellektuella, som ger den homogenitet och medvetenhet om den egna funktionen, inte bara på det ekonomiska området, utan också på det sociala och politiska ...”. Med några få undantag är de ryska apparatjiki obekanta med Gramscis teser, men de är säkert benägna att betrakta sig själva som arbetarklassens ”organiska intellektuella” — inte som en enkel ”reflex” av denna klass utan som dess ledande kärna, vilken gjort det möjligt för en från landsbygden härstammande och i det stora industriella äventyret hastigt inkastad arbetarmassa att vinna medvetenhet om sin historiska roll.

Fanns det förresten någon annan möjlig förmedling sedan det tunna skiktet av ”traditionella intellektuella” från bolsjevismens storhetstid en gång försvunnit? Oppositionens män, och i främsta rummet Trotskij, tvivlade själva på detta. De förklarade sitt nederlag med arbetarklassens svaghet, isolering och trötthet och de trodde inte på möjligheten att återuppliva sovjeterna så länge socialismen inte hade segrat i några andra länder. Till dess, sade de, får revolutionen i byråkratins makt erfara en sorts parasitär utväxt. Trotskij jämförde den regim som upprättats av denna byråkrati med ”en bonapartism som till sin typ mer liknar Kejsardömet än Konsulatet”. Detta skulle betyda att Stalin och hans apparatjiki tvingat sig på ett för ögonblicket paralyserat proletariat precis som de båda Bonaparte tvingat sig på en för tillfället vanmäktig bourgeois. Men på samma sätt som bonapartismen bara var en aspekt av det borgerliga herraväldet, på samma sätt är byråkratins diktatur bara ett ”vanställt men obestridligt uttryck för proletariatets diktatur” (Trotskij).

Vare sig de enligt en del ”riktigt” uttrycker eller enligt andra ”grovt” vanställer arbetarnas strävanden skulle dessa apparatjiki således vara oupplösligt förbundna med arbetarklassen. Varken stalinisterna eller trotskisterna kunde tänka sig ett modernt system som stod vare sig under bourgeoisins eller under proletariats herravälde. Först i slutet av sitt liv — i september 1939 — framkastade Trotskij hypotesen att ”proletariatet i de avancerade kapitalistländerna efter att ha erövat makten skulle visa sig oförmöget att behålla den och, som i Sovjetunionen, överlämna den till en privilegierad byråkrati”. I det fallet, medgav han, måste man erkänna ”proletariatets oförmåga att bli en härskande klass” och ”med en blick bakåt i tiden slå fast att dagens Sovjetunionen utifrån sina grundläggande kännetecken var föregångaren till en ny utsugarregim i internationell skala”.

Även om Trotskij i landsflyktens plågsamma frihet kunde väcka en sådan hypotes, är det klart att apparatjiki måste skjuta den ifrån sig med fasa. Inget styrande skikt accepterar att man ifrågasätter dess maktens legitimitet. Men här är legitimiteten förankrad i ”proletariatets lära” sådan den utformats av Marx och Lenin.

Därav detta behov av att släta över sprickorna mellan teori och praktik eller, när de blir alltför skriande, förklara dem med hjälp av de heliga texterna. Sålunda beledsagas den vidgade lönespridningen med några citat av Lenin, naturligtvis valda ur hans tal från NEP-tiden. Förtrycket rättfärdigas antingen med motståndet från resterna av de gamla klasserna eller med den kapitalistiska inringningen och de främmande underrättelsetjänsternas verksamhet. Förekomsten av opposition inom arbetarklassen förnekas helt enkelt därför att det inte stämmer överens med teorin. Marknadsföreteelsernas fortbestånd förklaras med bristen på konsumtionsprodukter, med den kollektiva jordegendomens speciella karaktär och återigen med den kapitalistiska inringningen. Utbytena inom den statliga sektorn betraktas som enkla räkenskapsoperationer utan någon specifik social betydelse.

Med andra ord ”belyses” allt som från när eller fjärran kan förknippas med vad marxismens Stora lärt med några utdrag ur deras verk. Allt som inte stämmer överens med den marxist-leninistiska läran sådan den sprids idag mjukas upp, slätas ut och ignoreras.

Någon historisk kritik av texterna har aldrig förekommit. Lenin kunde utveckla olika synpunkter vid olika tillfällen i sin kamp. Man aktar sig noga för att betona dessa motsägelser. Det skulle förhindra det fiskande efter citat som man ägnar sig åt efter behov i de 35 banden av hans ”samlade verk”.

En så religiös inställning avslöjar ett av det nya styrande skiktets karaktärsdrag. Det styrande skiktet är inte bara en byråkratisk kast, det är också en prästerlig kast, innehavaren och den enda uttolkaren av den marxistiska vulgatan. Reducerad till en serie ideologiska påståenden och tömd på sitt vetenskapliga innehåll är marxismen inte en ”vägledning” till handling, utan mycket ofta ett hinder. Regeringsbesluten fattas alltid, som vi ska se beträffande planeringen, av tvingande praktisk nödvändighet och inte på grundval av teoretiska överväganden. Likväl måste dessa beslut förses med ett ideologiskt visum.

Arbetet i systemet

Beskrivningen av det styrande skiktet och dess beteende ger oss emellertid endast ofullständiga upplysningar om det sovjetiska systemets natur. Vi ser klart att partiet är ett med staten, att statsapparatusens medlemmar utgör en privilegierad samhällsgrupp, att denna grupp förfogar över en sträng censur och en allestädes närvarande polismakt, att den konsoliderar sin makt genom att spela på de olikheter som skiljer den från de andra samhällsskikten, slutligen att detta herravälde

får sitt rättfärdigande i en ideologi som själv representerar en stelnad och denaturerad form av marxismen. Men vi förstår ännu inte varför detta system har kunnat göra Ryssland till en industriell stormakt, hur det har kunnat motstå krigets fruktansvärda prövningar och framför allt varför det mellan 1945 och 1950 med sådan lätthet spred sig till alla länder där kapitalismen störtats.

De rent historiska förklaringarna är inte längre tillräckliga. Det är sant att Ryssland från början var ett efterblivet land, att dess proletariat var svagt och utmattat, att man måste utstå den kapitalistiska inringningen och så vidare. Av allt detta kan man sluta sig till att Stalin hade alla chanser att vinna över oppositionen. Men man kan också dra den slutsatsen att om Trotskij hade blivit Lenins efterträdare (och om sanningen skall fram var Stalin den ende som kunde hindra honom från att bli det), skulle han förmodligen ha fört en mindre grym, mindre blodtörstig, mindre grov, men — om han inte ville löpa risken att förlora makten — inte mindre auktoritär, administrativ och byråkratisk politik. Dessa reflexioner i efterhand är intressanta men leder oss inte framåt.

Liksom man inte kan belysa det kapitalistiska systemets innersta natur om man nöjer sig med att tala om villkoren för dess framväxt på 1500- och 1600-talen, kan man inte heller studera statsocialismen enbart utifrån de händelser som föregick dess uppkomst. Vi måste här följa Marx exempel. Samtidigt som han hade en perfekt kännedom om kapitalismens ursprung byggde han tålmodigt upp analysen av dess mekanismer med utgångspunkt från det fenomen som ligger till grund för alla moderna samhällens utveckling, *det värdeskapande mänskliga arbetet*.

I det sovjetiska systemet byter arbetarna, tjänstemännen, teknikerna och i viss mån kolchozbönderna fortfarande sin arbetskraft mot en arbetslön. Regimens ideologer förnekade till en början denna alienation genom att förklara att arbetslönen i Sovjetunionen inte längre borde betraktas som något annat än en form för nationalinkomstens fördelning. Denna nationalinkomst, som är resultatet av samtliga producenters kollektiva (eller sociala) arbete, måste, sade de, fördelas mellan (1) en mängd individuella ersättningar, (2) en fond för sociala och politiska (i synnerhet militära) utgifter och (3) en ackumulations- eller investeringsfond. Arbetaren skulle således inte erhålla hela produkten av sitt arbete — vilket Marx som bekant ansåg utopiskt — utan vederlaget för denna produkt minus den del som åtgår till ackumulation och sociala utgifter.

De konkreta förhållandena mellan arbetarna och staten-arbetsgivaren stämmer emellertid inte med denna definition av den ”socialistiska arbetslönen”. Varje arbetare har möjlighet att söka arbete i ett företag. Hans anställning är föremål för ett skriftligt eller muntligt, individuellt eller kollektivt avtal som bestämmer arbetstid, arbetsvillkor och ersättning. Ersättningen varierar från den ena befattningen till den andra och från den ena regionen till den andra. Lönerna är högre eller lägre beroende på hur stor betydelse staten-arbetsgivaren tillmäter en industris utveckling (genomsnittslönen i textilindustrin har under lång tid varit mindre än hälften av genomsnittet i oljeindustrin och kolindustrin). Lönerna åtföljs av ett helt system av premier (i regel ackord men också premier för att kompensera besvärliga arbetsförhållanden) som gör att grundlönen i vissa sektorer (metallindustrin t.ex.) endast utgör 50 eller 60 % av slutlönen. Arbetarna kan visserligen inte tillgripa strejkvapnet för att försöka uppnå bättre lönevillkor, men de förfogar över vissa påtryckningsmedel (sänka arbetstakten, sänka produkternas kvalitet, frånvaro, osv.) för att tvinga administrationen att revidera sin ursprungliga budget.

Det är under dessa förhållanden svårt att hålla fast vid den enkla idén om en *fördelning* av nationalinkomsten. Man måste analysera de *strukturer* som betingar denna fördelning. Därför har de sovjetiska ekonomerna från och med åren 1956-57 sett sig föranledda att erkänna att arbetet i det socialistiska såväl som i det kapitalistiska samhället är uppdelat i ”nödvändigt arbete” och

”merarbete”.

De har försökt rättfärdiga detta påstående genom att visa att en del av det samhällsliga mervärde som uppnås tack vare ”mer-arbetet” kommer löntagarna till godo i form av kollektiva förmåner, undervisning och hälsovård, kostnadsfria tjänster, pensioner, m.m. Men samma verklighet existerar i de borgerliga staterna (socialförsäkringar, familjebidrag, studiemedel, osv.), och även om detta faktiskt innebär att *lönesumman omfördelas*, upphäver det inte — det har åtminstone marxisterna alltid hävdats — utsugningen, som just har sin grund i merarbetets (eller det obetalda arbetets) förvandling till mervärde.

Man brukar då framkasta ett annat argument av oändligt mycket större tyngd. Man erkänner att den sovjetiske löntagaren fråntas en del av sitt arbete, att han producerar ett mervärde, men man betonar att detta mervärde inte beslagtas av privat ägare, att det tillfaller staten och att staten enväldigt reglerar dess utnyttjande via planen. Det är nämligen däri den väsentliga skillnaden mellan den kapitalistiska och den sovjetiska modellen ligger. Hur långt statens inflytande än sträcker sig i de mest utvecklade västländerna, når det aldrig över den kvalitativa tröskel som passerats i Sovjetunionen. Därför måste vi innan vi driver analysen av arbetsproblemen längre undersöka planeringens mekanismer.

Planeringens mekanismer

Under mer än trettio år — fram till reformerna 1965 — fungerade systemet enligt utomordentligt stränga och enhetliga normer.

Flera månader före ingången av planeringsåret översänder varje företagsledare ett *verksamhetsförslag* till det industriministerium under vilket företaget lyder. Förslaget tar hänsyn såväl till de allmänna riktlinjer som dragits upp i den löpande planen (femårsplanen) som till de under det föregående året uppnådda resultaten och företagets utvecklingskapacitet. Det anger hur lång tid företaget vill ha på sig för den produktion som skall realiseras, hur stora leveranser det kan ta emot och hur omfattande investeringar som är nödvändiga, och så vidare.

Detta verksamhetsförslag studeras av ministeriets utskott i ljuset av de direktiv som de fått från det centrala planeringsorganet (*gosplan*). Ändringar (ibland fullständiga omstöpningar) görs i det ursprungliga förslaget och nya mål fastställs. I den marschorder som sedan översänds inrutats företagets verksamhet under det kommande året i minsta detalj. Den fastställer inte bara lönevolymen, titan också hur många arbetare som skall anställas, hur stora kvantiteter produkter som skall levereras och vilka tillverkningsmetoder som skal! användas. Den anger produkternas mottagare: fabriker eller varulager. Den upprättar en förteckning över råvarornas eller halvfabrikatens leverantörer och bifogar med denna förteckning köplicenser utan vilka det är omöjligt att skaffa sig dessa råvaror och produkter.

De summor som skall täcka de medgivna investeringarna är inkluderade i ministeriets budget. Försäljningspriset för de olika produkterna fastställs av en central kommission under *gosplan* och ministerrådet. Företagets profiter är givetvis beroende av prisnivån, men oavsett denna behåller det endast en mycket liten del som skall täcka de speciella premierna. Huvuddelen av profiterna tillfaller staten, som i gengäld har att garantera samtliga investeringar.

I detta system är företagets direktör i princip bara en verkställare. Man bedömer honom inte efter hur stora profiter som kan realiseras (eftersom de är avhängiga av beslut som han inte har någon del i), utan efter det sätt på vilket han verkställer direktiven. För att kontrollera verkställigheten utnyttjar man metoden med *kontrollsiffror*. En kontrollsiffra är på en gång målsättning och resultat, en av planen fastställd uppgift och ett bedömningskriterium. Det finns en mängd olika

kontrollsiffror, men de två viktigaste gäller ”bruttoproduktionen” och ”kostnaden”. Företaget måste tillverka för så och så många ton eller så och så många rubel av en viss produkt. Direktören har i uppdrag att noggrant övervaka att de angivna siffrorna uppnås. Kostnaden för varje produkt uppskattas till en viss summa och direktören måste försöka sänka denna kostnad.

Gosplan förfogar således över det utomordentligaste centraliserade styrinstrument som någonsin existerat. Gosplan avgör visserligen inte de grundläggande valen. Dessa fattas av politbyrån (under hela Stalinepoken och Chrusjtjovepoken i realiteten av generalsekreteraren och hans närmaste medarbetare). Men inom ramen för dessa grundmålsättningar (full sysselsättning, prioritet för den tunga industrin, ökning av arméns och polisens budget, beslut rörande den kostnadsfria läkarvården, särskilda insatser i den kemiska industrin eller i jordbruket osv.) studerar gosplan de olika möjliga alternativen och fastställer genom metoden med *successiva approximationer* de nationella jämviktslägena (mellan produktion och konsumtion, mellan produktionsvarusektorn och konsumtionsvarusektorn, osv.). Dessa jämviktslägen är inte statiska, utan dynamiska. Man måste ta hänsyn till teknologins utvecklingstakt, men också till befolkningsmässiga faktorer, det vill säga arbetarstammens tillväxt. Då marknaden upphört att vara ekonomins huvudsakliga regulator beror allt på de administrativa besluten.

Gosplan har två mäktiga hävstänger att återställa den hotade jämvikten med: priserna och lönerna. För att påskynda industrialiseringen sänker man t.ex. priserna på råvaror påtagligt. (Henri Denis berättar i sitt arbete om de sovjetiska priserna att kolet under en längre tid avyttrades till fabriken för 24 rubel tonnet, medan dess inköpspris i vissa gruvområden var 62 rubel!) Man höjer i gengäld priset på vissa nödvändighetsartiklar (kläder, skor), som avsiktligt produceras i ganska begränsad mängd. Lönernas differentiering och fluktuationer har till upp gift att kanalisera arbetskraften till de sektorer som bedöms som viktigast.

Dessa mekanismer visar sig emellertid snabbt vara mindre smidiga än de kan förefalla vid första anblicken. Det är svårt att ta tillbaka de förmåner som en produktionssektor (det mest betecknande exemplet är den tunga industrin) eller den ena eller andra kategorin arbetare förvärvat. De privilegier som utdelas har, hur små de än är, en benägenhet att bestå och så att säga fästa sig. Lönenivåerna bestäms inte genom en vetenskaplig uppskattning (som för övrigt är praktiskt taget omöjlig att bevisa) av det nedlagda arbetets kvantitet och kvalitet, utan genom spelet av en konkurrens som partiledningen och regeringsorganen på en gång underhåller och reglerar.

Partiet — eller rättare sagt partiapparaten översta skikt — är alltså den högsta domaren ifråga om det samhälleliga mervärdets fördelning.

Inbördes exploatering

Låt oss nu återvända till arbetarens situation. Han är anställd i ett företag X. Han fullgör den uppgift han fått sig tilldelad inom de tidsramar som fastställts för den. Han utövar ingen som helst kontroll över utnyttjandet av den produkt som han bidragit till att fabricera. Allt bestäms av planerna utom räckhåll för honom, utan att han får tillfälle att uttala sig för den ena eller den andra lösningen. Han kan få ett ord med i laget bara när det rör vissa förhållanden i hans arbete, och detta tack vare det samförstånd som på denna punkt uppstår mellan honom och hans direktör. Direktören skall verkställa planen: ju ”rimligare”, dvs. ju lägre de fastställda siffrorna är, desto säkrare kan han vara att uppnå sitt mål. Han kommer alltså att föreslå blygsamma normer och hans arbetare kommer att dra nytta av det.

Arbetaren kan stiga i hierarkin, men till att börja med måste han lyda sina överordnade. De

verkställande uppgifterna sammanfaller inte alltid med de ledande. Det är sant att propagandan ständigt framställer honom som samhällets kung, det historiska ödets herre. Förr kunde han känna stolthet, idag tycks han framför allt vara angelägen om att behålla de få fördelar som tillförsäkrats honom. Den första av dessa fördelar är som vi sett att arbetstakten är relativt låg. Den andra är den fulla sysselsättningen, vars förverkligande ofta betyder sämre styrelse: det råder överskott på personal i de flesta sovjetiska företag och i alla byråer och tjänsteinrättningar (vilket gör att många kan ägna en stor del av sin tid åt extraknäck eller svart arbete).

Slutligen kan arbetaren skaffa sig en del nödvändighetsprodukter (livsmedel, men också böcker och bostäder när sådana finns) till lägre priser än kostnaderna. Visserligen kan man hävda att sådana förmåner äventyrar landets ekonomiska framtid och arbetarklassens långsiktiga intressen. Icke desto mindre måste man medge att deras omedelbara positiva sida uppskattas av arbetarna.

Är denna arbetare exploaterad? Och känner han sig exploaterad? Svaren på dessa båda frågor sammanfaller inte.

Exploatering i ordets marxistiska betydelse förekommer obestriddligen i Sovjetunionen. Det mervärde som realiserats tack vare merarbetet går visserligen till staten och inte till privatägare, men ett samhällsskikt har bemäktigat sig staten, blivit staten. Den kår av funktionärer och administratörer som bildar detta skikt handlar *som om den var ägare* till produktionsmedlen. Det är inte ett ägande i juridisk mening eftersom allt tillhör staten, det vill säga teoretiskt sett allmänheten. Men det är ett faktiskt ägande om man, för att använda ett annat marxistiskt begrepp, går efter de verkliga ”produktionsförhållandena”. I denna mening kan man inte bara tala om en byråkrati eller en kast, utan om en ”ny klass”.

Det sätt på vilket denna klass tillägnar sig en del av det samhällseliga mervärdet är emellertid i grunden annorlunda än det som kännetecknar privatkapitalismen. De personliga förtjänsterna står inte i proportion till de realiserade profiterna. Fördelningen sker i nationell skala och inte på det enskilda företagets nivå. *Den antar formen av en lönehierarki och inte av en vinstfördelning*. Det finns dock fabriksledare som lyfter premier på avkastningen, men det är, åtminstone fram till systemets kris, bara en sekundär aspekt av problemet. Den styrande klassen är för övrigt i huvudsak byråkratisk, och alla de gynnade skikten tar efter dess exempel. I en undersökning från 1960 uppskattas andelen tekniska kadrer med realskoleutbildning vara 86 % inom tjänstesektorn och byråerna mot 12 % i industrin och 2 % i jordbruket. Man kan också nämna naturaförmånerna (datchor, personbilar, resor, osv.) som den ”nya klassens” män förser sig med och som i själva verket utgör ett slags extralön som kan jämföras med teknokraternas traktamenten och provisioner i den kapitalistiska världen.

Den ”lönemässiga” *formen* för mervärdets fördelning förklarar varför denna fördelning inte bara gynnar den ”nya klassen” utan alla dem som med denna klass goda minne uppbär höga löner och arvoden. Det finns de som är frestade att jämföra denna situation med den som bourgeoisin skapat till förmån för vissa kadrer, nämligen en viss arbetarelit. Men att kapitalisterna ”delar med sig av kakan” betyder inte att den ursprungliga skillnaden i inkomst upphävs (den mellan arbete och kapital). *Här är inkomstkällan densamma*. Vad som skiljer apparatens män från de övriga privilegierade är den politiska makten, inte det sätt på vilket man får del av det samhällseliga mervärdet.

Därför kan man tala om en ”inbördes exploatering”, som är och kommer att förbli det utmärkande kännetecknet för alla samhällen där den kapitalistiska egendomen avskaffats men där arbetskraften är föremål för ett utbyte, där löntagarna alltjämt skapar mervärde och där detta mervärde *fördelas ojämnt*. Uppkomsten av denna typ av exploatering sammanhänger med byrå-

kratins politiska herravälde. Men man kan inte avskaffa den ”inbördes exploateringen” helt enkelt genom att ifrågasätta denna makt. Man måste dessutom göra slut på källan till allt mervärdeskapande, dvs. inte bara på utbytet av arbetskraft, utan på alla former av varuutbyte. Vad Marx förutsåg kan faktiskt uppstå en dag men *det har ännu aldrig uppstått*. Som vi ska se beträffande de andra socialistiska erfarenheterna behöver inte privategendomens avskaffande nödvändigt betyda att löneslaveriet upphör.

Innebär denna typ av exploatering, den ”inbördes exploateringen”, ett ”framsteg” i förhållande till den forna, kapitalistiska exploateringen? Frågan kan synas upprörande och otillbörlig. Och ändå måste vi besvara den om vi inte vill lämna analysen utan slutsats. Våra föregångare har oupphörligen ställt upp värdeskalor mellan olika samhällssystem — mellan slaveriet, livegenskapen och det moderna löneslaveriet. Varför skulle inte vi kunna jämföra den kapitalistiska epokens lönearbete med det socialistiska ”lönearbetet”? Är det av fruktan som vi tvekar, fruktan för att finna att den nya värld som vi strävar mot inte kommer att befria människan från alla hennes motsägelser och alla hennes bojor?

Den värsta alienationen kommer inte av själva exploateringen, utan av att man inte vet om att man är exploaterad. Det är genom medvetenheten om situationen och genom den kamp han bedriver för att förändra den som arbetaren i de kapitalistiska länderna vinner värdighet och förvärvar en viss form av frihet. Just denna värdighet och frihet förvägras massan av löntagare i Sovjetunionen. Den ”nya klassen” erbjuder sina arbetare vad förra seklets kapitalister beviljade sina: föga information och mycket religion. Här bör ordet religion givetvis ersättas med ordet ideologi.

Apparatens medlemmar övervakar verkställandet av partidirektiven i alla skeden och på alla områden. Denna uppgift har inte bara materiella sidor. För dem som fullgör den har den också en moralisk aspekt. Det gäller att skydda massorna för dåliga idéer. Därför har man presscensuren, därför publicerar eller översätter man inte många arbeten, därför anger man misstänkta, därför finns fängelserna och lägren. Men det gäller också att höja den ”ideologiska nivån” hos dessa massor, ”mobilisera” dem kring partiets paroller, övertyga dem om den förestående uppgiftens storhet. Systemet är vid krisens rand inte ”sovjeterna plus elektrifiering”, utan ”befallning plus entusiasm”. Och entusiasmen är själv befalld och organiserad.

Det är så arbetarnas exploatering förbyts i glorifieringen av arbetet. Pierre Naville, från vilken vi har lånat uttrycket ”inbördes exploatering”, har i sin bok om den ”socialistiska arbetslönen” beskrivit denna företeelse:

Bourgeoisin döljer arbetets exploatering i marknadsprodukternas förtrollande skimmer och prisernas fantastiska dans. Byråkraten i den statliga planeringen trolldar bort statssocialismens inbördes exploatering och parasitism bakom den ”socialistiska” arbetslönen blandverk, bakom arbetets belöning, samhällets heder, patriotens stolthet och förtjänstmedaljen. Arbetet har författningsenligt upphört att vara en plåga. Det rymmer ingen antagonism. Det har samma renhet som en ledande princip för den samhälleliga rättvisan, som en symbol för den ekonomiska harmonin. Det har blivit en rationalistisk fetisch. Att stoppa en avlöning i fickan är att mottaga nåden som den kristne i den mystiska nattvarden. Denna arbetslön är den heliga andel som tillkommer honom av nationalprodukten, hedersutmärkelsen för hans portion av svetten, välsignad av det byråkratiska prästerskap som vill arbetarens väl genom att förbehålla sig feta förtjänster.

Den arbetare som ansluter sig till denna ideologi är mystifierad. Den som bakom fasaden av beställda applåder sluter sitt hjärta för den är förtvivlad, ty han saknar hopp. Under kapitalismen kan arbetaren drömma om socialismen, men under socialismen och när han är övertygad om att ingenting i grunden har förändrats, vad kan han då drömma om?

Det är på denna förtvivlan mer än på polisen och arbetslägren som systemets orubblighet vilar. En politiskt "förtvivlad" människa förlorar för den skull inte smaken för vad livet har att bjuda. Men hon är inte längre mottaglig för annat än materiella förbättringar, glädjeämnen i hemmet och gamla lidelser som tidigare generationer lämnat i arv. Ty människan kan inte vara fullständigt utan ideologi. När hon (i hemlighet) tar avstånd från den ideologi som erbjuds henne och inte ser någon annan som skulle kunna göra framtiden ljus, vänder hon tillbaka till de gamla ideologierna. Hur skall man annars förklara den nya mäktiga vågen av nationalism (den ryska, men också minoritetsgruppernas nationalism)?

Varken sökandet efter materiell tillfredsställelse eller återvändandet till gamla tiders idéer utgör någon fara för systemet. Det är strävanden och känslor som kan tolereras eller "integreras". Därför har man länge haft anledning att fråga sig varför och hur en så fast organiserad och så hermetiskt sluten värld skulle kunna fås att förändras. Så har emellertid krisen kommit. Den har fått tre huvudaspekter:

- motsättningarna mellan socialistiska länder,
- de intellektuellas och teknikernas motstånd,
- "låsnings" i styrelse- och planeringssystemet.

5. Systemets kris

Många förbinder statssocialismens kris med dess grundares död. Den av Chrusjtjov 1956 påbörjade "avstaliniseringen" betraktades länge om inte som slutet så åtminstone som början till slutet för systemet.

Även om systemet inte sammanföll med Stalin, hade han gett det drag som inte nödvändigtvis var inskrivna i dess egen logik.

Det finns ingen ödesbestämmdhet i historien, utan bara ett ytterligt komplicerat och ingalunda i förväg uppgjort spel av bestämmande faktorer. Den tyska kapitalismen hade inte behövt frambringa Hitler, och den ryska statssocialismen hade inte behövt byggas av Stalin.

Vad Stalin uppnått hade på en gång stärkt och försvagat systemet. Det var naturligt att hans efterträdare försökte undanröja de svaga punkterna (först och främst polisterrorns excesser) och ta vara på vad de med rätt eller orätt ansåg som de starka punkterna (partiets auktoritet och "monolitiska" struktur). Med andra ord var det fråga om en "normalisering", alltså motsatsen till en kris.

Det är sant att denna "normalisering" låg till grund för händelserna i Polen och Ungern. Sju år efter den jugoslaviska schismen, tre år efter den östtyska revolten, väntade två nationer som krökt rygga för Stalin att deras fördömlse skulle hävas och deras oberoende återställas. De blev grymt bedragna. De nya sovjetiska ledarna ämnade inte överge den delen av arvet efter Stalin. De var lika "imperialistiska" som han, och deras politik brottades med samma motsättningar. Att det finns motsättningar innebär emellertid inte att systemet självt befinner sig i kris — såvida man inte antar att alla regimer och alla system ständigt lever i kris.

Därför tystade man ganska snabbt ned vad som hade hänt i Budapest och vände intresset mot Chrusjtjovs profetior: om man fick tro Stalins efterträdare hade det "socialistiska lägret" inte längre något att frukta från den kapitalistiska världen. Skyddade av den mäktiga sovjetiska krigsmakten skulle länderna i östblocket kunna uppnå och sedan överskrida den ekonomiska nivå som uppnåtts av västmakterna. Mellan 1950 och 1955 uppvisade Sovjetunionen och dess

europiska allierade en till växt i industriproduktionen på i genomsnitt 15 % per år. Om man räknar med långsammare framsteg i jordbruket skulle man alltså kunna tala om en årlig ökning av nationalinkomsten på 8 till 10 %. Prognoserna för perioden 1956-60 räknade med ungefär dessa siffror. Inget kapitalistiskt land kunde vid denna tid uppvisa en liknande expansion. Den genomsnittliga amerikanska tillväxttakten låg mellan 1950 och 1960 på 3,3 % per år. Det skulle alltså ta Sovjetunionen nio år att fördubbla sin produktion.³ I Förenta staterna skulle det krävas tjuugoett år för att hoppas uppnå sådana resultat. Sålunda besannades ”det socialistiska produktionssättets absoluta överlägsenhet över det kapitalistiska produktionssättet”.

Om Chrusjtjov inte hade fäst så stort avseende vid att jämföra utvecklingstakten skulle man kanske inte på denna punkt ha frapperats av den sovjetiska tillväxtens minskning med början 1957 och som på 1960-talet började bli synnerligen oroande. Från en årlig ökning av nationalinkomsten på 8 % sjönk denna till 6, 4 och t.o.m. till 3 %. Det officiella genomsnittet för åren 1960 till 1966 låg obetydligt över 5 %. Det är knappt högre än ökningen i Förenta staterna (4,9 %) och klart lägre än i Japan och Västtyskland.

Redan 1962 hade Chrusjtjov förlorat vadet. Planerna måste revideras. Reformen började förberedas. Nu kunde man verkligen tala om kris.

Den bromsade tillväxten

Innan vi analyserar orsakerna till den plötsliga ”låsningen” i den sovjetiska ekonomin måste vi fråga oss vilka betingelser som låg till grund för expansionen.

Var denna expansion lika stark som de sovjetiska ledarna påstod? Är med andra ord den officiella statistiken trovärdig eller är den manipulerad?

Man måste här skilja mellan de siffror som gäller energikällorna (olja, elektricitet, bensin, gas) och den tunga industrin (tackjärn, stål, valsverk, cement, osv.) och dem som rör förädlingsindustrin och konsumtionsvaruproduktionen. För den första gruppen har man möjlighet att kontrollera uppgifterna, och det ser ut som om de uppgivna framstegen överensstämmer med verkligheten. För den andra gruppen är förhållandena mera oklara. Konsumtionen av textilier har exempelvis alltid varit lägre än de kvantiteter som teoretiskt levereras av fabriker. Det faktum att den mesta statistiken från den kemiska industrin och från byggnadsindustrin länge endast försåg oss med ”sammanfattande siffror” (ofta uttryckta i rubel), och inte med rådata som för de andra branscherna, gör det ännu vanskeligare att kontrollera uppgifterna. Å andra sidan måste man räkna med ett avsevärt svinn. De sovjetiska varulagren har alltid varit fyllda av oanvändbara eller osäljbara maskiner och föremål som likväl förs in i statistiken. Slutligen finns det sekretessbelagda områden som hör till armén (krigsmateriel) och polisen (lägerarbetskraft).

Sedan alla dessa förbehåll tagits med i beräkningen kvarstår icke desto mindre att den sovjetiska ekonomin upplevt perioder av mycket stark expansion som gjort det möjligt för dess ledare att förvandla ett väldigt bondeland till världens andra industrination. Under tjuugo år (från 1930 till 1940 och från 1945 till 1955) var denna expansion klart högre än i de kapitalistiska länderna. Under femton år har den legat på ungefär samma nivå (det är inte möjligt att göra någon jämförelse för krigsåren). När allt kommer omkring är det ett mycket gynnsamt bokslut, även om det i sin senare del innefattar många källor till bekymmer och oro.

³ Den hade redan fördubblats under de fem första efterkrigsåren. Det officiella index för industriproduktionen med basen 100 1945 steg nämligen till 146 1947 och till 222 1949. Men det rådde exceptionella omständigheter dessa år: återuppbyggnaden ur ruinerna och plundringen av de besegrade länderna. Enligt gosplan var det först 1948 som den sovjetiska ekonomin åter nådde upp till 1940 års nivå.

Det var säkerligen inte denna obestridda överlägsenhet som Chrusjtjov menade. Men det hade likväl visat sig att ett system grundat på privatkapitalismens eliminering kunde trygga de ekonomiska krafternas utveckling. Trots att man från början led brist på tekniker och måste anlita primitiva metoder tycks systemet således ha bevisat att en statsstyrd ekonomi är funktionsduglig, en ekonomi som med Preobrazjenskij's ord är "en enda enhet, sammanfogad med den politiska makten".

De flesta västerländska ekonomer bestrider denna effektivitet. Visserligen, säger de, har en mäktig industriell grund lagts i Sovjetunionen. Men å ena sidan har det skett till priset av ofantliga uppoffringar, som endast en polisstat kunde påtvinga folket. Och å andra sidan kommer man inte ifrån en period av *extensiv* utveckling, då huvuddelen av investeringarna går åt till att bygga nya fabriker och att varje år sätta ytterligare maskiner i verksamhet. Det "sovjetiska undret" upphörde att existera i samma ögonblick som man måste gå över till expansionens intensiva fas⁴ och börja förnya och modernisera den industriella utrustningen och ta vara på de ständiga teknologiska framstegen. När man kommit in i detta skede, påpekar de vidare, måste Sovjetunionens ledare börja anlita metoder som inspireras av den kapitalistiska tekniken. De har rehabiliterat profiten och återinfört marknadskrafternas spel. Bevisar inte detta att det ryska systemet endast kan fungera under exceptionella perioder av ursprunglig ackumulation och krigsekonomi?

Låt oss för ögonblicket lämna problemet om "återställandet" av vissa kapitalistiska mekanismer åt sidan — det kommer strax att ställas i centrum för vår analys — och till att börja med konstatera, att "låsningen" i den sovjetiska ekonomin inträdde i själva övergången, eller i försöket till övergång, från en *extensiv* till en *intensiv* utvecklingsform. Mellan 1930 och 1950 byggdes fabriker utan någon större omsorg om lönsamheten. Man måste producera x ton tackjärn, x ton stål, x ton cement, osv.

Allt måste offras för dessa mål. Den stora massan av arbetskraft som kom från landsbygden kastades in i striden. Det betydde föga att de nya fabriker hade två eller tre gånger fler arbetare än motsvarande företag i de kapitalistiska länderna. Dessa arbetare hade förmodligen inte varit till större nytta för samhället om man hade låtit dem stanna kvar i byarna. Målet att öka produktionen var så till den grad prioriterat att man inte bara försummade att underhålla byggnader och reparera maskiner, utan också infrastrukturen (vägar, bostäder, osv.). Detta kunde emellertid inte pågå hur länge som helst. Man måste bygga om, reparera, underhålla och framför allt anpassa sig till de teknologiska förändringarna. Mellan 1951 och 1958 var en investering på 210 rubel tillräcklig för att öka industriproduktionen med 100 rubel. Mellan 1959 och 1966 måste man investera 330 rubel för att uppnå samma resultat.

Även om distinktionen mellan "exceptionella" och "normala" tider är svår att upprätthålla, kan vi för att göra tankegången lättare att följa betrakta åren med iögonenfallande framsteg som exceptionella och åren med mer moderata framsteg som normala. Även i detta fall måste vi konstatera att det sovjetiska systemet håller en expansionstakt som visserligen inte är högre än, men väl *jämförbar* med de kapitalistiska ekonomiernas.

Naturligtvis värjer sig båda systemen mot sådana jämförelser. Därför försöker man i båda lägren blanda bort korten. Och det är ganska lätt gjort om man betänker olikheten i *utvecklingsformer*. Sålunda lägger man beroende på vilket system det gäller tonvikten antingen på produktiviteten, de saluförda konsumtionsvarornas kvalitet och creditsystemets och handelsnätets fördelar *eller* på

⁴ Marx skriver i *Kapitalet* att produktionen är "extensiv om det är produktionsområdet som utvidgas, intensiv om det är produktionsmedlens avkastning som ökar".

avsaknaden av arbetslöshet, vissa produkters prisbillighet, de låga distributionskostnaderna, osv. I själva verket har båda systemen stora brister, men de är inte likadana. Å ena sidan har man byråkratins parasitism, å andra sidan mellanhändernas. På den ena sidan länkeffekter av minsta felgrepp i en ultracentraliserad ekonomi, på den andra obalansen och anarkin i en produktion som grundar sig på strävan efter maximal profit och inte på tillgodoseendet av de verkliga behoven.

”Låsningen”

Men låt oss närmare undersöka hur ”låsningen” i den sovjetiska ekonomin uppstått. En mängd olika diagnoser har ställts av sovjetiska såväl som av utländska observatörer. I allmänhet är de överens om följande:

1. Farorna med en i huvudsak extensiv ekonomisk utveckling.
2. Olägenheterna med en överdriven centralisering.
3. Planeringens alltför stelbenta karaktär.
4. Godtyckligheten i prissättningen.

Vissa uppgifter som tidigare hade dolts omsorgsfullt avslöjades i mitten av sextitalet, först av facktidskrifterna och sedan också av den officiella sovjetiska pressen. Många av dessa kan betraktas som rena anekdoter, men anekdoterna är nästan alltid betydelsefulla.

Sålunda fick man höra vilka ”märkliga” resultat indexberäkningen av ”bruttoproduktionen” (med vilken utdelningen av premier till personalen var förbunden) kom fram till. Ett traktorföretag vägrade t.ex. att tillverka moderna maskiner med förevändningen att dessa var lättare än de gamla och att man därför måste producera fler för att nå upp till det årliga index, som räknades i viktenheter, dvs. i ton. En porslinsfabrik levererade inte längre något annat än tallrikar dekorerade med en liten guldfisk. Skälet var att index i detta fall beräknades i rubel. Den centrala priskommissionen hade bestämt värdet av en enkel tallrik till 50 kopek och en dekorerad till 83 kopek.

Kostnadssänkingsindex, som bestämde direktörernas och ingenjörernas premietilldelning, gav upphov till en allmän kvalitetssänkning på de levererade varorna. När mottagarna klagade gjorde administrationen en utredning och det hände att de ansvariga företagen fick böta. Företagsledarna föredrog att betala böterna framför att anklagas för att inte ha verkställt planen. I många fall var produkterna som sagt praktiskt taget obrukbara. De hamnade då i lagren. Man har uppskattat att värdet av varor som gick förlorade på detta sätt under år 1964 uppgick till 2 miljarder rubel.

Under samma år, 1964, steg de i ofullbordade projekt frusna fonderna enligt akademiledamoten Arzumanjan till 16 miljarder rubel. Om man jämför dessa siffror med den årliga Investeringsfonden, som vid denna tid uppgick till 30 miljarder rubel, får man en föreställning om vilka förluster den sovjetiska ekonomin fått utstå mitt uppe i krisen.

Inflationen på investeringsprojekt gynnades av att de beslut som fattades var av rent administrativ karaktär. Företagsledarna var inte ansvariga för dessa investeringar. För att inte komma till korta övervärderade de automatiskt sina behov och inväntade sedan, inte utan att sätta sina förbindelser i verksamhet, det berörda ministeriets dom.⁵ Detta i sin tur försökte att sammanjämka kraven med

⁵ För närvarande (1971) finns det i Sovjetunionen 25 industriministrar plus en central ledning för den mikrobiologiska industrin. Det finns ministerier för energi och elektrifiering, oljeutvinning, oljeförädling, gas, kolindustri, järnindustri, övrig metallindustri, kemisk industri, tung mekanisk industri, elektroteknisk industri, maskiner till kemisk industri och oljeindustri, maskinverktyg, automationsmedel, bilindustri, jordbruksmaskiner, maskiner till byggnadsverksamhet och vägbyggande, maskiner till lätt industri, skogsindustri, cellulosa- och pappersindustri, byggnadsmaterial, lätt industri, livsmedelsindustri, kött-, mjölk- och fiskeindustri och läkemedelsindustri.

gosplans direktiv. Men man försummade oftast att göra några omsorgsfulla beräkningar av avkastningen. Först under vägen insåg man att misstag blivit begångna och avstod från att fullborda redan halvfärdiga projekt. Det är sant att den obalans som uppstått mellan varornas inköspriser och försäljningspriser gjorde det praktiskt taget omöjligt att uppskatta amorteringarna på de genomförda investeringarna.

Sådana mekanismer skulle ha framkallat en mängd stockningar om inte många tjänstemän på eget initiativ hade sökt komma till rätta med systemets mest paralyserande aspekter. ”Fixarandan” har inte verkat enbart i negativ riktning (underskattade produktionsmål, överskattade kreditbehov). Den har också spelat in i sökandet efter nödvändiga råvaror för företagets verksamhet, vilka på administrativ väg ofta erhålls först efter enorma fördröjningar. Man har genom olika processer men också genom att läsa den nya ekonomiska polisens (BHSS) verksamhetsberättelse fått veta att en mängd parallella transaktioner (utan köplicenser) skedde mellan företag och att de vinster som gjordes under dessa operationer tillföll antingen den ledande personalen eller de hemliga självfinansieringsfonderna.

Överstelöjtnant Pusjkarjev, chef för den ekonomiska polisen i Leningrad, lämnade 1969 en del intressanta uppgifter om denna ”trafik” under en debatt anordnad av *Nedela*, tidningen *Izvestijas* veckopublikation. Hans byrå hade funnit att de ”rika” kolchozerna med lätthet, men utanför lagens ramar, skaffade sig bleckplåt i hårdaluminium till takbeläggning på nya byggnader. Efter en lång utredning framkom det att fabriker som sålde dessa plåtar hade byggt upp sina lager genom att fuska med plåtens tjocklek. De officiella fakturorna upptog vikt och genomsnittlig tjocklek. Vid kontroll av en transport på 280 ton upptäckte man att det i stället för 56 000 plåtar à 5 kg fanns 70 000 à 4 kg, dvs. 14 000 blev över till den parallella marknaden. De överskott som fanns kvar på byggnadsplatserna när arbetarna var färdiga gick också till denna marknad.

Överstelöjtnant Andrejev, inspektör i Inrikesministeriets ekonomiska avdelning, rapporterade under samma debatt att de hjälpverkstäder som byggts av kolchozerna användes för en mängd illegala verksamheter. ”Dessa verkstäder”, sade han, ”producerar örhängen, slipsar, läppstift, tvättmedel, minikjolar, bröllopsklänningar, dvs. artiklar som inte har någonting att göra med den jordbrukshushållning, som de egentligen hade till uppgift att syssla med. I Odessa skulle fiskarnas kolchozer tillverka fileter. I verkligheten gjorde de toalettväskor i syntet-fi brer.”

Denna verksamhet gör det möjligt att övervinna bristen på vissa varor och för företagen och kolchozerna att skaffa sig ytterligare resurser. I dess spår följer oundvikligen en korruption som myndigheterna med jämna mellanrum påtalar utan att kunna göra någonting åt. Försnillningen av varor — som man märkligt nog kallar ”snatterier” — blir nämligen allt vanligare. En tredjedel av dessa stölder sker från de överskott som uppstår till följd av den avsiktliga undervärderingen av lagren. Andra inräknas under ”materiella förluster”. Åter andra härrör från utbetalning av fiktiva löner till tagna namn. Dessa företeelser får emellertid inte vilseleda oss. De är inte bara avslöjande för den moraliska förslappningen i ett samhälle som för övrigt vill vara puritanskt. De visar att de många ekonomiska enheter som står under industriministeriernas och gosplans diktatur *hade behållit ett utrymme av självständighet som var mycket större än man föreställt sig*. Det var denna självständighet med alla dess sociala konsekvenser som reformernas genomförande skulle komma att uppdaga.

Reformerna

De första reformförsöken företogs av Chrusjtjov 1957. De syftade i huvudsak till att åstadkomma

en decentralisering av de ekonomiska besluten. Man avskaffade en mängd riksomfattande ministerier och skapade ett hundratal *sovnarkhozy* eller regionala ekonomiska råd. Resultaten blev inte alls vad man väntat. Man fick snabbt klart för sig att man bara försköt problemen och ökade den allmänna oordningen. Man förändrade på intet sätt de byråkratiska metoderna och skapade bara missnöje inom den centrala byråkratin, som ansåg sig berövad en del av sina befogenheter när den inte längre behövde bege sig till provinsen.

Därför beslöt man sig åren 1961-62 för att vidta radikalare åtgärder. Vissa utdrag ur diskussioner som sedan en tid förts bland ekonomer offentliggjordes. I *Pravda* den 9 september 1962 publicerades professor Libermans berömda artikel, ”Plan, profit och pris”, där han föreslog att man skulle ersätta de traditionella ”kontrollsiffrorna” med ett profitindex.

I västvärlden framställdes Liberman genast som upphovsman till en ny politisk strömning. Det var en felbedömning. I det sovjetiska systemet träder forskarna i förgrunden endast när det gäller att pröva idéer som den ledande gruppen ännu inte öppet vill ta på sitt ansvar. Flera år gamla tankegångar ser på så vis plötsligt dagen. Varefter tystnaden lägrar sig över deras upphovsmän.

I själva verket hade de sovjetiska ekonomerna alltsedan Stalin-epoken fått en viss forskningsfrihet om de i gengäld i möjligaste mån undvek att utveckla sina resultat i alltför allmänna tankegångar. Med denna tysta överenskommelse som grund kunde Kantorovitj och Novozjilov studera de matematiska metodernas inverkan på produktionens organisation och planering. Malytjev och Zacharov försökte belysa tidsproblemet i ekonomin. Leontiev analyserade värdelagen i de socialistiska systemen. Atlas, Liberman och Trapetsnikov tog itu med företagsdriften och profitmekanismerna. Endast akademiledamoten Nemtjinov vågade kort före sin död (1964) utarbeta ett verkligt helhetsprogram. Detta program skulle förmodligen aldrig ha offentliggjorts om det inte hade tillkommit i den period av stor förvirring som kännetecknade de sista månaderna av Chrusjtjovs regim.

Chrusjtjov begagnade sig vid två tillfällen av Libermans tjänster, i september 1962 och i september 1964. Den andra artikeln bar den blygsamma titeln ”Om planen, profiten och premien”, än en gång precis som om ingenting hänt och två år inte förflutit sedan hans första text publicerades. De två gångna åren hade såväl inom partiledningen som bland företagsekonomerna kännetecknats av hårda strider mellan dem som var för och dem som var emot att införa nya metoder. Men vari bestod dessa nya metoder? I huvudsak var det fråga om en uppmjukning av planeringen som innebar:

1. större självständighet för företagen,
2. att ett profitindex ersatte de traditionella ”kontrollsiffrorna”,
3. nya premier och olika former av utdelning på resultaten,
4. revidering av prissystemet,
5. decentralisering av kreditapparaten.

Reformivrarna, till vilka man alltsedan denna tid får räkna Kosygin, försvarade sig mot anklagelsen att vilja ifrågasätta den sovjetiska ekonomins grundläggande principer. Planen skulle behålla samma karaktär av befallning och de avvägningar som den innehöll skulle endast partiledningen kunna fatta beslut om. Det var alltså inte tal om att låta företagen avgöra hur deras produktion skulle vara beskaffad och t.ex. låta dem utsträcka sina verksamheter till områden som inte fanns medtagna i planen. Men problemet var om ministeriernas direktiv skulle vara lika noggranna och detaljerade som förut eller om det inte var bättre att ta hänsyn till företagets intresse och reformera planeringssystemet på sådant sätt att detta intresse skulle sammanfalla med hela samhällets.

Vad kan då ligga i ett sovjetiskt företags ”intresse”? Reformivrarna svarar: att på mest rationella sätt producera bästa möjliga produkter så att kunderna blir tillfredsställda och så att företaget tillförsäkras sig högre vinster som i sin tur medger att högre premier delas ut. Därför bör grundkriteriet vara profiten. Ju högre korrelationen är mellan den uppnådda profiten och det utnyttjade produktiva kapitalet, desto större blir företagets intäkter. Detta betyder att när industriministerierna väl ålagt ett företag att inom en bestämd tidrymd tillverka en angiven mängd produkter får företaget självt välja produktionsmetoder och göra upp kontrakt med de olika kunderna.

Är detta att göra avkall på de socialistiska principerna och delvis gå tillbaka till de kapitalistiska mekanismerna? Nej, utropar reformivrarna — och bland dem professor Liberman — ty å ena sidan har profiten inte något att göra med de föreslagna förändringarna (den har aldrig upphört att existera i Sovjetunionen) och å andra sidan kommer huvuddelen av de realiserade vinsterna även i fortsättningen att hamna hos staten. Vad det gäller är helt enkelt att bedöma de olika ekonomiska enheternas skötsel efter deras profit (och inte som hittills efter olika ”normer”) och att skapa nya materiella incitament genom att göra premieutdelningen beroende av storleken på denna profit. Företagen kan inte fritt förfoga över vinsten, och det är naturligtvis fortfarande förbjudet för privatpersoner att tillägna sig någon del av det kollektiva kapitalet.

Dessa tankegångar, som skulle inspirera reformerna 1965, stötte emellertid på mycket starkt motstånd. De föreslagna förändringarna ifrågasätter i praktiken *den kontroll som utövas av partiapparaten*. Medlemmarna av denna apparat hade dittills till uppgift att uppifrån och ned övervaka verkställandet av direktiven i det ekonomiska maskineriet. Dessa direktiv hade i deras ögon ett politiskt innehåll: de var konkreta uttryck för partilinjens. Man måste alltså förklara dem för arbetarna och se till att företagets ansvariga tillämpade dem till punkt och pricka. Det fanns visserligen gott om möjligheter att i det dagliga livet kringgå dem. Men apparatens män hade alltid medel att slå ned på sådant. I ett system som grundar sig på byråkraternas befallningar och massornas entusiasm var de instrumenten för detta befäl och organisationerna av denna entusiasm. Deras makt var på en gång ideologisk, polisiär och ekonomisk. Och nu ville man beröva den prästerliga kasten huvuddelen av dess timliga makt!

Vilken auktoritet skulle partikadrerna hädanefter ha över företagsledningen i en region eller stad? Och vilket inflytande skulle de få *inom* dessa företag? Direktörerna och ingenjörerna skulle inte längre behöva darra inför dem. Arbetarna skulle inte bry sig om deras tal. Om de realiserade profiterna var stora skulle premierna bli lockande och Moskva skulle känna sig nöjt. Endast ifall någonting gick på tok skulle man kräva att apparatjiki sysselsatte sig med dem ... såvida man inte nöjde sig med att skicka en tekniker att lösa problemet. Hur som helst riskerade apparatjiki att framstå som onyttiga människor, som parasiter!

Därför måste Chrusjtjov och efter honom Kosygin gå förhandlingsvägen. Reformerna skulle införas, ty man måste i vilket fall ställa ekonomin på fötter. Men de skulle vara försiktiga och på alla nivåer skona partibyråkratins intressen. Man skulle börja med begränsade experiment. Två konfektionsföretag, ”Bolsjevitjka” i Moskva och ”Maijak” i Gorkij, verkade från 1964 som försökskaniner. Utan att invänta direktiv från ministeriet för den lätta industrin skulle dessa försöksenheter kunna sätta upp kontrakt med olika uppköpare. Dessa kontrakt angav de levererade varornas kvantitet och framför allt kvalitet (med hänsyn till kundernas önskemål). Priserna sattes genom ömsesidig överenskommelse, men de fick inte avvika alltför mycket från de nationellt fastställda riktpiserna. Därefter underställdes de bägge företagens verksamhetsförslag ministeriet som skrev in dem i generalplanen. Administrationen kunde kräva ändringar i vissa kontrakt. ”Bolsjevitjka” och ”Maijak” var fria att välja vilka

framställningsmetoder som skulle tillämpas. Man påtvingade dem ingen som helst ”norm” beträffande arbetskraften och råvarorna (men ”köplicenserna” utfärdades alltså av ministeriet, eftersom experimentet gjordes nedåt, mot varuhuset, och inte uppåt, mot textilfabrikerna). Det förutsattes slutligen att man skulle bedöma resultaten efter hur produktionsplanen verkställdes *men också* efter de realiserade profiterna. Man slog alltså in på en väg som, för att tala med Nemtjinov, avsåg att ”ersätta plantvånget med planplikten”.

Experimentet skulle efter hand utsträckas till andra företag och läggas till grund för reformerna 1965.

De konservativas motstånd

Den centrala byråkratin accepterade motvilligt denna reform under trycket av ekonomiska fakta.

De regionala *sovnarkhozy* avskaffades och de riksomfattande industriministerierna återinfördes (mycket ofta under sina gamla benämningar). Bajbakov, som Chrusjtjov hade avskedat 1957, blev på nytt ordförande i gosplan. De regler som antagits för den ”systematiska förnyelsen av kadreerna” övergavs i praktiken. Men framför allt försäkrade sig partiet på nytt om rätten att ingripa och att övervaka.

Det var naturligtvis inte vad reformivrarna ville. Michel Tatu har på ett utmärkt sätt följt upp den kamp som under våren och sommaren 1965 i denna fråga ställde konseljpresident Kosygin mot partisekreteraren Brezjnevs, dvs. de båda män som några månader tidigare hade gått samman för att störta Chrusjtjov.

I mars 1965 tog Kosygin till orda inför gosplans högsta medarbetare och förklarade:

Vi bör fullständigt befria oss ... från allt som band arbetarna vid planeringen och tvingade dem att utforma planerna på annat sätt än ekonomins intressen krävde ... I undersökningen av många viktiga frågor är vi ofta fångna i tankebanor som vi själva skapat och som man redan för länge sedan borde ha ersatt med nya principer som svarar mot produktionsutvecklingens moderna villkor.

Dessa synpunkter kunde inte undgå att störa apparatens män och i främsta rummet deras nye chef. Kosygin tal publicerades med en månads dröjsmål och endast i en månadsskrift och en ekonomisk veckotidskrift. Däremot publicerade *Pravda* (som står direkt under partiledningen) en stor artikel av ”teoretikern” Stepanov (då chefredaktör för *Kommunist*) i vilken ideologins förtur med kraft fastslogs. Det gäller inte bara, framhöll Stepanov, att åstadkomma en viss produktion, utan också att veta med vilka medel den ska uppnås. Och han tillade att man på detta område inte kunde följa dem som Lenin kallade ”korttänkta krämare” utan måste ”ta hänsyn till det tekniska utarbetandet av kommunismens alla grundsatser, vägarna som leder dit och medlen att bygga den med”.

Några dagar senare skrev i sin tur sekreteraren i Leningrad, Popov, i *Pravda*:

Partiledaren är en politisk funktionär. Och han tar itu med lösandet av produktionsuppgifterna på ett annat sätt och verkar med andra metoder än den ekonomiske ledaren. Han stärker och kompletterar honom, men ersätter honom inte ... Att befordra specialister till ledningen av partiorganen innebär ingalunda att man kan slå av på uppmärksamheten vad gäller partiets politiska och organisatoriska arbete och avstå från beprövade, av livet besannade traditioner, former och metoder i partiledningen.

Denna replik drog upp huvudlinjerna i den önskade kompromissen. Man gick med på att ge ekonomins tekniker och företagsledarna mer frihet, men under förutsättningen att partiets män bevarade rätten att ingripa i den ekonomiska styrelsen och att de i händelse av konflikt skulle ha sista ordet. Reformivrarna gav i sin tur svar på tal i *Izvestija* (som i egenskap av regeringsorgan i princip står under Kosygin ämbete). De förlöjlade de ”tävlingskampanjer” som apparatjiki

fortsatte att anordna. De försvarade fabriksdirektörerna som enligt deras mening till sitt övervägande flertal inte kunde betraktas som ”krämare”. De erinrade slutligen om att Lenin aldrig hade satt materiella incitament i motsättning till entusiasm.

Efter en lång strid antogs reformen slutligen på hösten 1965. Den blev inte alls så långtgående som reformivrarna hade hoppats. Profiten upptogs som ett av de kriterier med vilka man kan bedöma ett företags skötsel, men den var inte det enda. Den andel av vinsterna som ställdes till direktörernas förfogande (och delades ut i form av premier) växte. Men direkta förbindelser mellan företagen tilläts endast i vissa fall. Leveranserna och produkterna skulle även i fortsättningen vara föremål för en administrativ fördelning. Beslutet att bringa ordning i priserna, som låg bakom hela reformen, hänsköts till år 1967. Åtgärder vidtogs emellertid omedelbart beträffande jordbrukspriserna: man beviljade premier för leveranser utöver kvoterna.

Man övergav nu den politik för att minska lönespridningen som förts efter Stalins död (och i synnerhet efter den 20:e partikongressen) och framhöll på nytt att en större differentiering är oundgänglig för att garantera en snabb höjning av arbetets produktivitet.

Trots de eftergifter som gjorts till bönderna är förhållandet mellan industripriserna och jordbrukspriserna alltjämt ogynnsamt för de senare. Detta förklarar till en del den låga avkastningen i kolchozjordbruket. 1970 härrörde 36 % av bondehushållens resurser fortfarande från de enskilda jordlotterna och bara 37 % från de inkomster som utdelas av kolchozerna (återstoden upptas av arbetslönerna utom den statliga sektorn och av de sociala fonderna).

Förhållandet mellan den lägsta och den högsta arbetarlönen var i början av femtitalet 1 till 3. Efter den 20:e kongressen (1956) var det 1 till 2 och 1966 ånyo 1 till 3. Samtidigt måste man naturligtvis ta hänsyn till skillnaderna mellan arbetarlönerna och kadrernas och de ”framstående intellektuellas” löner, som är betydligt större.

Företaget och marknaden

Oavsett reformens⁶ öde hade i varje fall tanken att företaget i det sovjetiska samhället har egna intressen och att det helt naturligt tenderar att handla i den för sig fördelaktigaste riktningen nu definitivt trängt igenom.

Denna för den kapitalistiska världens ekonomer till synes ytterst banala tanke representerar för ekonomerna i den stats-socialistiska världen en sannskyldig revolution (och för vissa ett förräderi). Den innebär nämligen att företagets produkter är varor och att den realiserade profiten (under den enda förutsättningen att priserna motsvarar kostnaderna) är en *verklig profit*.

Dittills var den rådande uppfattningen som redan sagts att de nationaliserade företagens produkter hade förlorat sin varukaraktär och i fortsättningen endast hade ett bruksvärde. Visserligen såldes dessa produkter till andra företag. Men denna försäljning hade, sade man, bara en formell karaktär. Det var helt enkelt bokföringsoperationer. Marknadsfenomenen återuppträder först på konsumentnivå, i utbytet med kolchozerna (som är kooperativa företag och inte statsföretag), och naturligtvis även i utbytet med de kapitalistiska länderna. När bristen på konsumtionsvaror upphört och var och en kan ta vad han behöver ur de gemensamma lagren, när jordbruket som helhet inträder i den statliga sektorn och när slutligen hela världen blivit socialistisk, kommer varornas, prisernas, profiternas och pengarnas värld att definitivt vara avskaffad.

Det var märkligt nog såväl Stalins som trotskisternas uppfattning: Marx tankar om

⁶ Den 1 januari 1967 arbetade 700 företag representerande 12 % av industriproduktionen redan enligt det nya systemet. I slutet av 1968 hade operationen utsträckts till 26 000 företag och 70 % av industriproduktionen.

”varukategoriernas” försvinnande bekräftades åter. Den arbetshypotes som formulerats i ”kritiken av Gotha-programmet” kunde således fortfarande hållas för en vetenskaplig lag. Man ifrågasatte ingenting.

Föremålen blir, hade Marx skrivit, varor endast ”därför att de är produkter av inbördes oberoende privatarbeten”. Nu säger såväl stalinanhängarna som trotskisterna att man inte längre kan tala om ”privatarbeten” när hela industrin är statsegendom. Är det så säkert? Är det inte just där som resonemanget brister? Det grundar sig nämligen på den traditionella distinktionen mellan det ”privata” och det ”offentliga”: privatlivet och det offentliga livet, privata angelägenheter och offentliga angelägenheter, privata intressen och det offentliga intresset, osv. Men denna klara distinktion på det personliga planet blir genast mycket oklar när det gäller olika former av kollektivt ägande. Ett kapitalistiskt företag som har status som aktiebolag, dvs. som hänför sig till en form av gruppegendom, betraktas som ett privatföretag. Men vad ska man säga om samma företag när staten förvärvar aktiemajoriteten eller nationaliserar det och lämnar det en viss självständighet i styrelsen? Privatföretag eller offentligt företag? Man svarar i regel med denna formulering: Det är ett offentligt företag som arbetar efter samma principer som ett privatföretag (underförstått att ett privatföretag lyder under de kapitalistiska marknadslagarna). En sådan formulering visar omedelbart att problemet inte ligger på den juridiska egendomens utan på *produktionsförhållandenas och beslutsmaktens nivå*.

Låt oss nu övergå till situationen i Sovjetunionen.

Vi har sett att det inte var tillräckligt att avskaffa det kapitalistiska ägandet av produktionsmedlen för att göra slut på lönearbetet. Frågan är om industrins fullständiga nationalisering automatiskt upphäver arbetenas ”privata karaktär”, då de ju även i fortsättningen utförs ”oberoende” av varandra. Eftersom vi inte vet mycket om de sovjetiska företagens interna funktionssätt, skulle vi kunna frestas att betrakta dem som olika verkstäder inom en och samma trust. Mellan verkstäder inträder inga egentliga varuutbyten, eftersom varorna inte byter ägare. Men analysen av planhushållningens *verkliga* mekanismer och av reformförslagen visar oss att sakerna inte framställs, och förmodligen aldrig har framställts, på det sättet.

När en företagsledare till planeringsorganen överlämnar en verksamhetsplan som försiktigtvis sätter målen lägre än fabriken egentliga produktionskapacitet eller begär större investeringar än han behöver, när han ”underhandlar” med sina kolleger för att erhålla (eller leverera) produkter som fattas, när han diskuterar priser med sina kunder, när han behåller en aldrig så liten del av profiten och fördelar den mellan sina medarbetare, handlar han förvisso inte som ägare av produktionsmedlen, utan som den som faktiskt *förfogar* över dem. Det är sant att hans befogenheter kan utplånas från dag till annan, antingen genom att han befordras, eller genom att han avskedas. Men det är inte direktörens personliga öde som intresserar oss här, det är det beteende som det *sovjetiska företags struktur* framtvingar (eller tillåter) hos honom.

Det sovjetiska företaget har, som Charles Bettelheim påpekat, behållit det kapitalistiska företags båda grundläggande drag: ”arbetarnas skiljande från sina produktionsmedel” (dvs. avsaknaden av *självstyre*) och ”företagens skiljande från varandra”. För att upphäva denna uppdelning skulle det krävas en *absolut planering*. Men det har visat sig omöjligt att genomföra en sådan, inte på grund av de sovjetiska ledarnas bristande vilja (de stränga procedurer som infördes vid tiden för de första femårsplanerna vittnar tvärtom om denna vilja), utan till följd av det objektivt sett omöjliga i att låta ett enda centrum fatta alla besluten. Det finns en mångfald ekonomiska enheter av varierande storlek, stadda i ojämn utveckling, med heterogena produktionsvillkor, och det är på denna nivå som det Marx kallade ”naturtillägnelsen” sker. Den som bortser från denna verklighet blottställer sig för samma missräkningar som de sovjetiska planerarna fått vidkännas.

De vetenskapliga och teknologiska framstegen för dagligen med sig nya förändringar i dessa förhållanden och gynnar en ständigt pågående integrationsprocess⁷, men denna process har långtifrån nått det stadium som skulle möjliggöra förverkligandet av en verklig social tillägnelse av produktionsinstrumenten, dvs. en tillägnelse genom hela samhället. Det är därför vi måste skilja mellan statens, dvs. allmänhetens, *juridiska äganderätt* till produktionsmedlen och den reella *besittning* som på en gång tillkommer den centrala byråkratin (genom planen) och företagens ledarteam.

Förklaringen till att varuutbytena ”överlevt” är existensen av produktionsenheter som är ”skilda från varandra” (och som alltså antar en ”privat” karaktär). Varuutbytet äger inte bara rum i periferin (konsumenter, kolchozer, främmande länder) utan också mellan produktionsenheterna i hjärtat av den statliga industrisektorn. Sextitalets kris och reformen 1965 har visat på orimligheten i den uppfattning enligt vilken försäljningstransaktionerna inom denna sektor (t.ex. mellan kolgruvorna och stålverken eller mellan stålverken och maskinfabrikerna) skulle vara fiktiva, en enkel skriftlig lek, som endast avsåg att underlätta kontrollen av de operationer som beslutats av planen.

Varför gör man alla dessa beräkningar om de inte skulle ha någon verklighetsgrund? Varför inför man värdelagen i den statliga sektorn om denna lag inte skulle spela någon roll? Varför fastställer man vinstmarginaler om vinsten bara hade en rent formell innebörd? Man svarade visserligen att priserna sattes av de centrala myndigheterna och att vissa produktionsenheter frivilligt ställde sig i en situation av ”planerat underskott”. Man tillade att antalet kostnadsfria tjänster höll på att öka och att således ”andelen konsumtionsfonder utdelade på basis av behoven” skulle växa ”snabbare än den andel som utdelas på basis av arbetet” (Strumilin). Men sanningen är att priserna bestämdes så att lönsamheten tryggades för det stora flertalet företag (högre försäljningspris än kostnaderna).

Underskottssektorer är inte ett drag som enbart utmärker socialismen. I de kapitalistiska länderna finner man en rad sektorer av detta slag: de tillhör i allmänhet det statliga området, men det händer allt oftare att de stora trusterna ”planerar” underskott i vissa av sina företag för perioder på tre, fyra eller fem år. Vad beträffar den berömda ”kostnadsfriheten” rör det sig om en medveten bluff. ”Konsumtionsfonderna”, som Strumilin talar om, härrör från skatteinkomster, avdrag från de profiler som själva realiserats tack vare löntagarnas arbete. Det är alltså inte fråga om någon verklig kostnadsfrihet, utan om en transferering till förmån för den ”sociala arbetslönen” på bekostnad av den ”personliga arbetslönen”. Huruvida denna överföring är någonting bra kan diskuteras. Än en gång måste vi konstatera att företeelsen spelar in även i västländerna (där den andel av budgeten som ägnas åt mer eller mindre kostnadsfria offentliga tjänster oupphörligen växer). Som Pierre Naville understrukt ”betyder det faktum att staten och även de stora privata bolagen kan åstadkomma en allt större omfördelning mellan den personliga

⁷ Den sovjetiska industrin gäller för att vara den mest koncentrerade i världen. 500 stora företag med en omsättning på mer än 50 miljoner rubel står för 29,7 % av industriproduktionen (siffran gäller år 1964). Men av de 45 000 sovjetiska företagen sysselsätter 77,6 % alltså mindre än 500 arbetare, 11,8 % 500 till 1 000 och bara 10,6 % mer än 1000. Länge hade koncentrationerna en i huvudsak administrativ karaktär. Existensen av ”truster” och ”kombinat” var knappast mer än en decentraliseringsföreteelse inom industriministeriernas ram. Sedan har det uppstått företag som kallas ”förenade företag” (uppkomna genom fusioner) och ”företagsunioner” (uppkomna genom sammanslutning). På senare tid har det dykt upp ”territoriella sektorsunioner” som fungerar med självständiga räkenskaper och svarar mot nödvändigheten av specialisering. Uppkomsten av dessa olika unioner möts mycket ofta av fientlighet från industriministeriernas sida. De sammanslutna och fusionerade företagen sänder nämligen sina produkter till varandra utan att de bokförs i rubel. Därav följer en total minskning av omsättningen i branschen. Och därmed en mindre uppseendeväckande segerkommuniké för ministeriet! A andra sidan motsätter sig ingenjörerna och styrelsekadreerna här som annorstädes integrationer som riskerar att rendera dem avskedanden.

lönen och den sociala lönen ingenting vad gäller de för arbetslönen karaktäristiska bytesförhållandenas försvinnande”.

Idag ligger denna debatt bakom oss. Reformen har inte rubbat de ekonomiska strukturerna: den har avslöjat deras verkliga natur. Det är uppenbart att om de sovjetiska ledarna beslutat sig för att justera priserna så är det därför att denna justering kunde påverka företagets drift. Om de kunnat ge dessa företag ”mer” självständighet, är det därför att de redan utgjorde ekonomiska enheter ”med egna intressen”. Om de tagit upp profitkriteriet som bedömningskriterium för dessa enheter, är det därför att löntagarnas merarbete alltid varit källan till ett mer eller mindre omfattande mervärde.

Ytterst är det detta samband mellan marknadsföreteelserna och exploateringsföreteelserna som teorin om de ”fiktiva försäljningarna” söker dölja. Ty från och med det ögonblick man erkänner att utbytet reglerar situationen för produkterna, hur kan man då undgå att medge att det också reglerar situationen för arbetskraften, som i alla marknadsreglerade samhällen också är en produkt? Allting stämmer: de sovjetiska företagen förblir i en stats ägo som själv sammanfaller med partiet, dvs. med den ”nya klassen”; besittningen av dessa företag, förfogandet över deras produktionsmedel, övergår emellertid delvis från staten och faller åter i händerna på företagsstyrelserna, som verkar i namn av ”företagets intresse”; det finns alltså på en gång kollektiv egendom och privat besittning (medan den individuella egendomen och besittningen avskaffats inom industrin såväl som inom tjänstesektorn); det samhälleliga mervärde som produceras av löntagarmassan fördelas av ledarna för den nya klassen och även, fast i mindre grad, av företagsledarna; det är denna fördelning som ger upphov till den inbördes exploateringen.

Ernest Mandel, den nuvarande ledaren för Fjärde Internationalen, skrev i sin *Traité d'économie marxiste*: ”Motsättningen mellan det icke-kapitalistiska produktionssättet och de borgerliga fördelningsnormerna är den grundläggande motsägelsen i varje övergångssamhälle mellan kapitalismen och socialismen.” Han tillade (1962) att de sovjetiska ekonomerna själva började erkänna denna motsättning, samtidigt som de vägrade att medge att den förvärrades ”på grund av de byråkratiska privilegierna”. Det är nämligen just där den huvudsakliga divergensen och den huvudsakliga konvergensen mellan neo-trotskisterna och neo-stalinisterna ligger. De ena fördömer byråkratins parasitism (och brott), de andra vill inte tala om dem. Men båda återfinner varandra när de förklarar att det produktionssätt som existerar i Sovjetunionen är ”icke kapitalistiskt”. Detta påstående gör det möjligt för de förra att vidhålla att det skulle vara tillräckligt att störta byråkratin för att Lenins land ”på nytt” skulle bli en arbetarstat, för de andra att hävda att Sovjetunionen trots alla misstag som begåtts ”under personkultens tid” förblivit en verkligt socialistisk stat.

Nu avslöjar analysen av det sovjetiska systemets kris tvärtom vilken betydelse de kapitalistiska mekanismerna har *på själva produktionen och mervärdeskapandet*. Och än en gång, ”fördelningsnormerna” är avhängiga av produktionsstrukturerna.

Vissa författare har av denna analys dragit slutsatsen att det sovjetiska systemet endast var en form av ”statskapitalism”. Formuleringen är bestickande i sin enkelhet, men den redovisar illa en så sammansatt verklighet som denna. Sovjetunionen är ett samhälle där motstridiga ekonomiska och sociala förhållanden existerar sida vid sida (i fråga om såväl produktionen som fördelningen). Vi har påpekat att vissa av dessa föregivet ”socialistiska” förhållanden återfinns också i de kapitalistiska samhällena. Men det är samtidigt nödvändigt att erinra om att det finns en mängd företeelser som man inte ser — och inte skulle kunna se — i den kapitalistiska världen: avskaffandet av den individuella äganderätten till produktionsmedlen, en hela ekonomin

omfattande planering, det faktum att övervägande delen av profiterna tillfaller staten⁸, den uteslutande lönemässiga fördelningen av det samhällsliga mervärdet, m.m.

Uttrycket ”statskapitalism” har framför allt den olägenheten att det är rent ekonomiskt. Det säger inte något om de motsättningar som utvecklas inom staten och medger ingen förståelse av de sociala spänningar som manifesterar sig. Med andra ord är det ett statiskt begrepp, medan vi här har att göra med ett system som genomgår en kris som långtifrån är övervunnen.

Ett av de tydligaste tecknen på krisens verkningar har varit att stora delar av två naturligen privilegierade skikt, teknikerintelligentian och den traditionella intelligentian, upprest sig mot byråkratin.

Teknokrater och intellektuella

Fram till början av sextitalet hade ledarna för den sovjetiska ekonomin och de företagsansvariga föga gemensamt med de amerikanska företagsledarna. De arbetade inom ett väldigt statligt maskineri och iakttog dess administrativa regler. Det fiffel som de flesta fabriksdirektörerna måste tillgripa var det pris man fick betala för en överdriven stelhet i den statliga planeringen.

Sakerna började förändras i och med den av Chrusjtjov företagna öppningen mot väst, med den nya generationen ingenjörer och tekniker, som var bättre skolad och bättre förberedd än den gamla, och med de första kristecknens framträdande.

Det är svårt att göra sig en föreställning om vilken verkan Chrusjtjovs resa till Förenta staterna (i september 1959) hade på det ekonomiska högkvarteret i Sovjetunionen. Partiets förste sekreterare hade medfört ett teknikerteam som för första gången fick direkt, fysisk kontakt med den kapitalistiska världen. Alla, eller nästan alla, blev ytterst imponerade av den amerikanska organisationen och tekniken och kunde tala om den sinsemellan.

Genom att se förhållandena till Förenta staterna som en fråga om ekonomisk tävlan och konkurrens och inte längre som en fråga om förberedelse för den militära konflikten hade Chrusjtjov upphävt en hel mängd tabun. Man kunde nu framhålla amerikanarnas ”tillfälliga” överlägsenhet på det ena eller andra området utan att genast beskyllas för defaitism. Skulle man inte snart hämta in alla dessa försprång? Och var det inte nödvändigt att förstå vari de bestod om man ville påskynda processen?

Det gamla gardets män var alltjämt mycket förtegn. Till sitt övervägande flertal misstrodde företagsledarna de stora innovationerna. De önskade visserligen lossa på tvångsbanden men de ville inte ta ytterligare ansvar. Genom sin utbildning och sina vanor hade de förskaffat sig ett byråkratiskt tänkesätt som inte var så lätt att göra sig av med. De var än mindre benägna att göra det när de efter år av upprepade ”utrensningar” och ständig fruktan kände sig relativt säkra på att fortsätta sin karriär tills de lugnt kunde dra sig tillbaka.

Den unga teknikergenerationen fångslades däremot av allt det de kunde lära sig av västvärlden. De tekniska tidskrifterna började få allt större spridning. De utländska radiostationerna, som hädanefter avlyssnades av hundratusentals sovjetmedborgare, gav en mängd information om levnadssättet i Västeuropa och Förenta staterna. Samtidigt började den prästerliga kast som kommunistpartiet utgjorde med sina tabun, sina riter och sin okunnighet att framstå som en rest från en förgången och uråldrig värld. Själva marxismen möttes av en stor våg av skepticism. En utländsk professor som föreläste om värdelagen och imperialismen för unga ekonomer vid

⁸ Huvuddelen av statens budgetinkomster härrör (procentsiffror från 1969) från avdrag från profiterna (35,8 %) och skatter på omsättningen (32 %).

Moskvauniversitetet tillfrågades en dag: ”Varför använder Ni dessa uttryck? Vi är tvungna att göra det, men inte Ni!”

Denna generation är naturligtvis vunnit för reformtanken, men den anser de första stegen i denna riktning som alltför blygsamma. De unga har satts i rörelse av ett effektivitetsbehov, men man har svårt att se deras politiska mål, och sannolikt har de inga ännu. Såvida man inte betraktar kritiken av de inkompetenta ideologerna och kraven på större makt åt teknikerna (som på så vis skulle förvandlas till teknokrater) som ett politiskt ställningstagande.

Samtidigt som så många unga vänder sig bort från allt som har med ideologi att göra, söker sig andra ungdomar tillbaka till de tankegångar som försatte det begynnande seklets intelligentia i skälkning: friheten, rättvisan och kärleken till det ryska folket. Knappt hade polisterrorn mildrats förrän populismen åter dök upp ur den gamla nationella och religiösa arsenalen. Litteraturen skulle än en gång frambära dess idéer: den maskinskrivna och stencilerade illegala litteraturen (*samizdat*) med stor spridning bland medlemmarna av den traditionella intelligentian (akademiker, författare, konstnärer, läkare, advokater, osv.); deklamationer och manuskript som djärvt sänds till utlandet och allt oftare publiceras i sina författares namn.

Medan den välgödda officiella intelligentian fastnar i grådaskighet och medelmåttighet har hela världen lärt sig beundra modet hos en Solsjenitsyn, en Sacharov, en Rostropovitj, en Amalrik, en Ginsburg, en Sinjavskij, en Daniel.

Vilken betydelse har detta nya motstånd bland befolkningen? Det är svårt att säga. Det varierar förvisso från tid till annan. En sak är emellertid säker: det intellektuella motståndet är egentligen endast isolerat vid de tillfällen då byråkratin kan spela på den nationalistiska strängen. Det var vad som hände vid invasionen av Tjeckoslovakien: den demokratiska intelligentian, som förstod vad som stod på spel och som önskade visa sina känslor, kände sig plötsligt kringgärdad och liksom paralyserad av fientligheten hos ett folk som till sitt övervägande flertal tyckte att Ryssland inte hade offrat sexton miljoner män och kvinnor ”för att idag förlora Tjeckoslovakien”.

Finns det någon förbindelse mellan den unga teknikerbyråkratin och denna opposition? Säkerligen sympatier, men så mycket mer är det nog inte. Läggningsarna och synsätten är olika. De ena kan hoppas på att tvinga den gamla byråkratin att kompromissa med dem, lämna dem större befogenheter. De andra hyser inte sådana avsikter, de kämpar för yttrandefriheten inom ett system som grundar sig på censur. Vilket är det samma som att säga att de kämpar mot själva systemet.

Den militära faktorn

Är denna kamp inte utsiktslös? Man skulle kunna tro det att döma av polisens makt, massornas apati och sist men inte minst belåtenheten bland de privilegierade.

De män som står i spetsen för systemet tycks emellertid inte vara särskilt säkra på framtiden. Varje gång det går en skälkning genom deras imperium (Östtyskland, Ungern, Polen, Tjeckoslovakien) uppträder de ytterst nervöst och visar sig beredda att ta till utomordentligt brutala metoder. Frukten för att ett kommunistland går över i västblocket är av allt att döma mindre än rädslan för att farsoten skall sprida sig till Sovjetunionen.

De stöder den rumänska fronden därför att den inte rör det väsentliga (dvs. den sakrosankta principen om partiets, i själva verket klassens, monopol). Och av det omvända skälet kunde de inte acceptera ”Pragvåren”, trots alla garantier på det diplomatiska och militära planet.

De båda eventualiteter som förefaller vara mest fruktade är den icke-ryska (ukrainska, baltiska,

kaukasiska, asiatiska) nationalismens pånyttfödelse och arbetaroroligheter av det slag som blossade upp i Polen i slutet av 1970. Det är sant att systemet i ett sådant fall alltid skulle kunna tillgripa ett ledarskifte: det finns ingen organiserad politisk kraft i landet utanför partiet — utom armén, förstås.

Den sovjetiska armén har hittills bara sporadiskt ingripit i de palatsrevolutioner som utlöst flera politiska kriser i Kreml. Dess högsta chefer stödde presidiummajoriteten mot Beria vid polischefens blodiga undanröjande 1953. De stödde Chrusjtjov mot den nya presidiummajoriteten 1957 och hjälpte honom (genom att ställa militärflygets resurser till hans förfogande) att stjälpna tendensen inom centralkommittén. Det verkar som om de tog sin hand från honom efter den förödmjukande robotaffären på Cuba (1962) och de partiella avrustningsåtgärderna. Därför kunde Chrusjtjov inte längre räkna på deras stöd vid sitt fall 1964.

Det är alltid farligt, i Sovjetunionen liksom annorstädes, att tala om armén som om det var fråga om en fullständigt homogen kår. Det finns säkert flera grupperingar inom den sovjetiska armén, men man vet mycket litet härom. Man kan däremot med fog tala om en militär ”lobby”, som ställer upp som en man bakom den tunga industrins ”lobby” så snart regeringen tycks benägen att gynna konsumtionsvaruproduktionen på rustningsprogrammets bekostnad.

Vidmakthållandet av mäktiga väpnade styrkor har varit regimens käpphäst alltsedan tiden för ”cordon sanitaire”. Det oförberedda tillstånd i vilket kriget drabbade den sovjetiska militärapparaten var en hård läxa som fortfarande begrundas. *Sovjetunionen lägger ut nästan lika mycket som Förenta staterna på sin armé, medan dess nationalinkomst endast är hälften så stor som den amerikanska.* Det är på detta område den centraliserade planeringen bäst visar prov på sin effektivitet. De största investeringarna och de bästa teknikerna är koncentrerade till krigsindustrin och till de sektorer som kan tjäna till utvecklandet av den militära tekniken (atomenergi, elektronik, robotar). Därav följer en förkrossande överlägsenhet på det eventuella europeiska slagfältet, en överlägsenhet som utgör nyckelfaktorn i Sovjetunionens internationella politik och dess tyngst vägande argument bland de andra länderna i kommunistblocket.

Sannolikt har Sovjetunionens nuvarande ledare inte för avsikt att avbryta dessa ansträngningar. Men de kan inte undgå att ta de växande rustningsutgifterna med i beräkningen. Officiellt ska industriproduktionen öka med 6,9 % under 1971. Men de i Sovjet tillverkade radioapparaterna utgör fortfarande bara 13 % av den amerikanska produktionen, TV-apparaterna bara 27 %, kylskåpen bara 14 % och bilarna bara 1 %. Kläder och skor är alltför dyra. Livsmedelsbrist har uppstått i många städer under de två senaste åren.

De sovjetiska ledarna tycks slitas mellan viljan att vidmakthålla en ofantlig militärapparat och nödvändigheten att ta hänsyn till de folkliga strävandena (genom att utveckla konsumtionsproduktionen snabbare, även om det skulle medföra överenskommelser med västländerna). Kongressen 1971 avslöjade — eller bekräftade — deras oförmåga att välja. De kan inte göra armén missnöjd. Men om de fortsätter att göra den till viljes, riskerar de då inte att en dag stå inför strejker och oroligheter? Den kris som hittills varit en ”krypande” kris skulle då bli en öppen kris.

Hur skulle en sådan sluta? Man ser för ögonblicket ingen lösning utanför systemet. Ty om systemet ifrågasätts finns inget verkligt alternativ att ersätta det med, beroende på omöjligheten att organisera en politisk opposition, men också på svårigheten att ge den en sammanhållen målsättning.

Den sovjetiska kommunismen är fortfarande fången i sitt förflutna. Kommunismen har uppvisat andra ansikten och sökt sig fram på andra vägar. Vissa hoppas till och med att deras exempel en

dag ska följas i Moskva. Vart leder dessa vägar, och vilka är dessa exempel?

6. Jugoslavien: Självstyre och marknadshushållning

Tito blev inte den ende som vägrade att lyda. Men han blev den förste som vågade göra motstånd. Stalin hade under kriget gått med på kompromisser med sina allierade, och han väntade att dessa kompromisser skulle respekteras. Detta var anledningen till att kungadömet Jugoslavien fick öppna sig för såväl brittiskt som sovjetiskt inflytande. En koalitionsregering ledd av en av kungens män och som innehöll flera kommunistiska ministrar skulle garantera att överenskommelsen hölls. På samma gång hade Stalin accepterat att Kina återförenades under Chiang Kai-sheks ledning, medan amerikanerna som motprestation lovade att utöva tryck på Kuomintangledaren så att även han accepterade ett samarbete med kommunisterna.

Varken Tito eller Mao Tse-tung ämnade finna sig i dessa uppgörelser. Med fasthet och list strävade de att nå sitt mål: deras länders befrielse från utländskt inflytande och socialismens fullständiga seger.

Redan i november 1941 klagade Tito och Kardelj i ett brev till de montenegrinska kommunisterna att ”partiets huvuduppgift i de befriade områdena är att snabbt organisera samhällsmakten, från basen och upp”. De tillfogade: ”Trassla inte in er i den formella demokratins spörsmål, utan försök i stället att få med så många som möjligt i det nya samhällsbygget. I byarna räcker det med att anordna möten där man med handuppräknning väljer folkkommittéer som organ för folkmakten. Om dessa möten är politiskt förberedda kommer massorna att förstå att det är fråga om deras egen makt.” Sådana paroller gick naturligtvis stick i stäv mot den politik Moskva förespråkade.

När Tito i februari 1942 begärde vapen, ammunition och annan utrustning från den sovjetiska regeringen fick han följaktligen endast stränga förmaningar som svar. Stalin beklagade konflikten mellan de kommunistiska ”partisanerna” och Mihajlovićs ”tjetniks”. Han ville se ”en verklig nationell front mellan alla motståndare till Hitler och Mussolini i Jugoslavien”, och han ansåg att de ”proletära brigaderna” var inopportuna, ty man borde inte företa sig något som kunde oroa de brittiska och amerikanska allierade. Man måste ha ett enda mål för ögonen: ockupanterna skulle kastas ut.

Tito fortsatte inte desto mindre på den inslagna vägen. I november 1942 samlades folkkommittéerna till den första generalförsamlingen i Bihac. Moskva lyckades förhindra att Tito redan då proklamerade monarkins avskaffande och bildandet av en provisorisk regering, men styrkeförhållandet utvecklades oupphörligt till partisanarméns förmån. På försommaren 1943 erkände briterne själva att denna armé var mycket större och framförallt mycket effektivare än Mihajlovićs, och de beslöt att ge den reguljärt stöd. I november 1943 ansåg Tito sig stark nog att sammankalla folkkommittéerna till en ny generalförsamling som, *denna gång utan att först tillfråga ryssarna*, drog upp grunderna för den framtida revolutionära staten och förbjöd kung Peter II att återvända till Jugoslavien. Stalin ansåg att man gett honom ”en dolkstöt i ryggen” och den jugoslaviska radion, som sände från Sovjetunionen, förbjöds att offentliggöra beslutet angående kungen.

Följande sommar hoppades sovjetledarna kunna ta revansch. Tito hade med nöd och näppe undkommit en räd av tyska fallskärmsjägare och tvingats ta sin tillflykt till ön Vis, som briterne höll. De tre allierade stormakternas påtryckningar tvang honom då till en kompromiss med den engelskvänlige ledaren Subacic (i augusti 1944). Det överenskoms att exilregeringen skulle öppnas för ”progressiva demokratiska krafter” och att ett nära samarbete mellan denna regering

och den nationella befrielsekommittén skulle inledas. Val skulle äga rum omedelbart efter segern. Men på slagfältet befäste partisanerna sin styrka dag för dag. De förföljde tyskarna, som slagit till reträtt, och intog snart hela landet. Deras enheter deltog sida vid sida med den sovjetiska armén när Belgrad intogs. Den verkliga makten låg i händerna på de kommittéer som skapats av den Folkliga befrielsefronten, eller som den kallades i vardagligt tal — ”Folkfronten”.

När Subacic och hans ministrar återvände från London upprättade de med Titos stöd ett provisoriskt ”riksråd”. De behövde dock inte lång tid för att inse att läget var fullkomligt utanför deras kontroll. En del av dem återvände då till England och anslöt sig till kung Peter, som kort därefter bröt förbindelserna med Belgrad (i augusti 1945). Andra försökte organisera en laglig opposition. Väljarna kallades till urnorna i november 1945, men det var omöjligt att få till stånd en verklig politisk konfrontation i ett land med så många massakrer bakom sig och där så mycket hat hade ackumulerats. Oppositionen lyckades inte komma till tals, och dess ledare rådde till sist sina anhängare att avstå från att rösta. Den 11 november uttalade sig mer än 90 % av väljarna för Folkfrontens kandidater, och endast 11,4 % avstod från att rösta.

Tito hade tagit hem spelet.

Rysk inblandning

Stalin var nu tvungen att böja sig för fullbordat faktum. Han kunde ju inte visa sig mer rojalistisk än engelsmännen! När allt kom omkring var ju jugoslaverna kommunister, och huvudsaken var att de också var goda, det vill säga väldisciplinerade, kommunister.

Deras uttalanden borde ha lugnat honom — inga kommunister kunde hyllat Ryssland och Stalin mer än de. Men han oroades av deras praktiska förehavanden. De tog för mycket egna initiativ, antingen det gällde Triestefrågan (Belgrad gjorde åter anspråk på Trieste) eller förslagen om en Balkanfederation. Tito visade sig vara inte bara en briljant utan också besvärlig sekond.

Framförallt fann han sig inte i att bli jämställd med de kommunistledare som kommit till makten endast med hjälp av den sovjetiska armén, och som inte var annat än spratteldockor i Stalins händer. Han förväntade sig att det nya Jugoslavien skulle behandlas som jämbördig part och att man inte skulle blanda sig i partiets inre angelägenheter. Men det var just vad sovjetledarna gjorde, inte på grund av någon särskild misstro gentemot jugoslaverna, utan helt enkelt därför att de behandlade alla andra ”folkdemokratier” på det sättet. För att skydda sig mot de rika och mäktiga västmakterna måste det ärorika, men fattiga och krigshärjade Sovjetunionen samla alla sina krafter. Det ”socialistiska lägret” behövde en enhetlig och oomstridd ledning. Den som försökte köpslå med denna ledning om makten spelade de kapitalistiska motståndarna i händerna.

Detta innebar i praktiken att de jugoslaviska funktionärerna (liksom naturligtvis även de polska, ungerska, bulgariska osv.) hade skyldighet att förse sina sovjetiska kolleger med alla upplysningar som de kunde tänkas begära. Den jugoslaviska generalstaben skulle betrakta sig som en del av det sovjetiska överkommandots samlade militära styrkor. Den jugoslaviska polisen skulle ta emot ”råd” och låta sig övervakas av den mycket mer erfarna polisiära apparat som Sovjetunionen förfogade över. De ansvariga inom den ekonomiska förvaltningen skulle samarbeta med de sovjetiska experterna inom ramen för gemensamt drivna företag.

Även om jugoslaverna var beredda till nära samarbete med Sovjetunionen på alla dessa områden, kunde de inte gå med på tillvägagångssätt som skulle bringa deras självständighet i fara. Funktionärer och högre officerare beordrades att inte lämna ut någon information utan tillstånd från högre instanser. ”Vänd er direkt till vår centralkommitté”, var jugoslavernas standardsvar till de sovjetiska funktionärerna. Det var dock inte alla som svarade så — en del kommunistiska

ledare och funktionärer förstod inte denna misstro mot Stalins parti och mot den ryske storebrodern, utan såg den som ett tecken på trångsynt nationalism. Flera av dem anade också ett samband mellan denna förtegenhet gentemot Sovjetunionen och de ambitiösa planerna på att skapa en stark industri i Jugoslavien. ”Våra sovjetiska kamrater har inte helt fel när de anklagar oss för chauvinism och storhetsvansinne”, tänkte de. Kort sagt, det bildades en ”pro-rysk fraktion” i Belgrad. Den leddes av finansministern Streten Jujovic, plankommissionens ordförande Andrije Hebrang och generalstabschefen Arso Jovanovic.

Under åren 1946-47 var konflikten ännu dold för omvärlden. Tito behövde Sovjetunionens stöd dels för det ekonomiska återuppbyggnadsarbetet, dels i Triestefrågan. Stalin, å sin sida, såg vilka fördelar den nya Belgradregimens stöd hade att erbjuda honom på det internationella planet. Vid den stora brytningen med västmakterna 1947 stödde Tito Sovjetunionens fasta hållning. Han fördömde de tveksamma, som i Prag och Warszawa varit nära att acceptera Marshallplanen och som i Paris och Rom drömde om att återta sin plats i koalitionsregeringar som skulle knyta upp dem med den franska och italienska borgarklassen. När de kommunistiska partiernas informationsbyrå (Kominform) bildades några månader senare spelade jugoslaverna rollen av åklagare och ställde sin egen ”massfolkfront”-linje emot Thorez' och Togliattis parlamentariska kompromisser. Tito framstod då inför hela världen som Stalins främste adjutant.

Men de djupgående orsakerna till konflikten kvarstod. Stalin kunde inte förstå hur man kunde uttala sig för fasthet i politiken och samtidigt vägra att foga sig i disciplinen (som för honom var liktydig med att lyda hans order). Insatserna i spelet med amerikanerna var alltför höga för att han skulle våga låta någon annan blanda sig i leken. För att behålla herraväldet vid de kraftmätningar som när som helst kunde bryta ut i Berlin, i Trieste, i norra Grekland eller i Korea måste Stalin själv fatta alla beslut. Och det som gällde på det diplomatiska och militära planet, var i lika hög grad giltigt på det ekonomiska. Sovjetunionen måste kunna utnyttja alla tillgängliga reserver. Endast Sovjetunionen var i stånd att bedöma vad som var bra och vad som var skadligt för ”lägret” som helhet. När nu Tito inte förstod detta av sig själv, fick man väl tvinga honom att inse det.

I början av 1948 räknade Stalin igenom sina trumfkort. Han kunde spela på de andra ”folkdemokratiernas” avoghet gentemot Tito. Ledarna i dessa länder (som i flesta fall tillbringat krigsåren i Moskva) hade nämligen svårt att fördrå de jugoslaviska partisanernas förakt. Han kunde hota med att avbryta den ekonomiska hjälpen — och utan den skulle den jugoslaviska femårsplanen inte kunna genomföras. Han kunde slutligen utnyttja den partifraktion inom det jugoslaviska partiet som var honom obrottsligt hängiven.

Först spelade han ut de två första korten. I februari kallades företrädare för de jugoslaviska och bulgariska partierna till Moskva. Stalin ombad dem att bilda en sydslavisk federation omfattande de två länderna (i en sådan federation skulle den jugoslaviske ledarens prestige uppvägas av Dimitrovs). Tito som annat oråd deltog inte i delegationen, och den förklarade att den måste återvända till Belgrad för konsultationer. Den 1 mars diskuterade centralkommittén förslaget om en federation och beslöt att förkasta det. Stalin, som redan uppskjutit förhandlingarna om ett handelsavtal med Jugoslavien, gav då jugoslaverna en varning. Han beslöt att dra tillbaka alla sovjetiska militära och ekonomiska rådgivare från Jugoslavien. Därefter gick han till offensiv.

Brytningen

Den 27 mars överlämnade ambassadör Lavrentiev ett brev till Tito, i vilket Stalin anklagade den jugoslaviska partiledningen för att ha gjort sig skyldig till allvarliga avvikelser. Denna partiledning hade enligt Stalin aldrig brytt sig om att respektera den proletära demokratins regler.

Flertalet av dess medlemmar var utsedda, inte valda. Partisekreteraren (Rankovic) var på samma gång chef för polisministeriet. Under sådana omständigheter var det inte att förvåna sig över att partiledningen inte lyckades driva sin vilja igenom och att det snarare var Folkfronten än partiet som utgjorde drivkraften i landet. Detta var skadligt för klasskampen och förklarade de beklagliga eftergifter som gjorts åt kapitalistiska krafter, särskilt på landsbygden.

”Och”, fortsatte budskapet från Kreml, ”detta förklarar också den antisovjetism som gjort sig bred på sista tiden.” Man hade hört sägas att Sovjetunionens kommunistiska parti skulle ha ”urartat” och att det bara använde Kominform som ”ett redskap för att erövra de andra partierna”. Sådana åsikter kunde inte tolereras. De som hyste dem — Djilas, Rankovic, Vukmanovic, Kidric och Velebit⁹ — upprepade bara Trotskijs metoder. ”Och vi tror”, tillade Stalin, ”att Trotskijs politiska karriär skall räcka som läxa.”

Det var ett klart ultimatum, desto tydligare som *alla andra Kominformpartier samtidigt fick en kopia av brevet*. Antingen gjorde Tito självkritik, gjorde sig av med de fem misstänkliggjorda personerna och rensade upp inom polisen, eller också riskerade han att bannlysas, med allt vad det kunde föra med sig.

Det förefaller inte som om Tito skulle ha tvekat ett ögonblick. Stalin krävde att Tito skulle kapitulera — som svar berövade Tito Stalin hans starkaste kort, det som han hittills haft i bakfickan: den ”proryska” fraktionen inom partiet. Den 13 april avsattes Jujovic och Hebrang. Den förre anklagades för att ha lämnat informationer om det föregående centralkommittémötet till den sovjetiska ambassaden. Strax därefter arresterades de. Den 26 april ställdes femton kommunister, däribland förre generalsekreteraren vid utrikesministeriet, inför rätta i Ljubljana och *dömdes till döden*. Rankovic, som inte hade någon tanke på att träda tillbaka, fördubblade i stället sina ansträngningar. Sedan flera månader tillbaka hade hans polis tålmodigt övervakat de sovjetiska funktionärernas göranden och låtanden. Nu använde man de upplysningar som samlats in för att oskadliggöra eventuella konspiratörer. Polisen tvekade ännu att arresterera en del av generalerna, men dessa övervakades så noggrant att de inte var i stånd att företa sig någonting.¹⁰ Den ”pro-ryska” fraktionen hade knäckts.

Under samma tid gjorde Tito upp räkningen med den politiska kritik som riktats mot honom. Man hade förebrått honom för att vara alltför medgörlig gentemot de rika bönderna: Han vidtog nu åtgärder för att påskynda kollektiviseringen inom jordbruket. Man hade förvånat sig över att partiet inte hållit någon kongress sedan kriget: Kongressen skulle sammankallas, och Tito hade återtagit initiativet. Han var nu i den positionen att han kunde ta upp diskussionen med Stalin och söka förhandla sig till en kompromiss, om inte på partiplanet så åtminstone på det statliga planet.

Stalin ville emellertid inte veta av någon kompromiss. Tito hade satt sig upp mot honom och trotsat hans auktoritet. För en gångs skull vägrade de anklagade att erkänna sig skyldiga. Det kunde han inte tåla. Tito och hans anhang måste krossas. Den 28 juni antog Kominform en resolution som fördömde jugoslaverna. Strax därefter infördes den ekonomiska blockaden. Jugoslaviens handel med socialistländerna avbröts så gott som fullständigt. Dittills hade den utgjort 46 % av dess import och 51 % av dess export. Blodiga skärmytslingar ägde rum längs gränsen till de andra socialistländerna. Jugoslaviens hållning förblev emellertid oförändrad. Partiet skakades i grunden, men broderskänslan från partisantiden betydde mer än alla andra

⁹ Kidric och Velebit hade haft till uppgift att bedöma de sovjetiska förslagen på det ekonomiska området. Stalin kunde inte förlåta att de påpekat vilka katastrofala följder vissa av dessa förslag skulle få.

¹⁰ Avskräckta av dessa åtgärder försökte generalerna Jovanovic, Dapevic och Petrosevic istället att fly ur landet i augusti. De infångades dock och avrättades.

lojaliteter. Patriotismen gjorde att också folket slöt upp. Dessutom fick Tito tillräckligt med krediter, råvaror och industrivaror från västländerna för att förhindra en ekonomisk katastrof.

Detta fick Stalin att förlora besinningen. Liksom under Moskvaprocessernas dagar gick han nu till angrepp mot de ”brittiska agenter”, ”amerikanska spioner” och ”Gestapo-kollaboratörer” som var i ledningen för det jugoslaviska kommunistpartiet. Man måste tro honom på hans ord eftersom han kunde *bevisa* att han hade rätt: Visserligen kunde han inte lägga sin hand på dessa eländiga skurkar, men de hade medbrottsslingar överallt, och dem kunde man arrestera, förhöra och tvinga att *bekänna*. Inte ens Shakespeare skulle ha vågat skriva en sådan tragedi. En vansinnig åldring låter anklaga, tortera och döma män som är hans lojala tjänare, men som han bara ser som symboler — symboler för den fiende han inte kan nå. Det var män som Rajk, Kostov, Clementis, Slansky och många andra trogna stalinister med dem som föll.

När Stalin bekämpade Tito var det i själva verket sin egen lärjunge han bekämpade. Det var varken fascister eller socialdemokrater och än mindre liberaler han hade att göra med, utan män som gått i hans skola och som gav igen med de medel han själv lärt dem använda. Rankovic överlistade Beria på hans eget område. Fängelserna hade redan fyllts och blod gjutits innan de öppna fientligheterna bröt ut.

Kampen kunde inte undgå att påverka kommunisterna i Jugoslavien. De måste kunna förklara det som ännu föreföll dem oförklarligt. Hur kunde en socialistisk stat bära sig åt så mot en annan socialistisk stat? Fanns det alltså imperialism också utanför det kapitalistiska systemet? Och i så fall, vilken var den klassmässiga grundvalen för denna nya imperialism?

Det var som svar på dessa frågor som jugoslaverna skapade teorin om det ojämna utbytet och utformade sina teser om arbetarsjälvstyre.

En ”socialistisk” imperialism

Det var inte de ekonomiska faktorerna som spelade den mest framträdande rollen i själva krisen, men de utgjorde bakgrunden till den. Jugoslavernas femårsplan för åren 1947-52 var mycket ambitiös, och på vissa punkter orealistisk. Under dessa fem år skulle metallindustrin sjudubbla och den kemiska industrin niodubbla sin produktion. Fem gånger mer tackjärn, sju gånger mer aluminium, åtta gånger mer byggnadsmaterial skulle tillverkas. Och så vidare. Detta förutsatte inte bara att man årligen investerade mer än 25 % av nationalinkomsten. Dessutom skulle man behöva Sovjetunionens hjälp för att finansiera och genomföra vissa av de större projekten.

Sovjetunionen visade emellertid stor återhållsamhet. Sovjetledarna trodde inte på Jugoslaviens industriella förutsättningar, eller rättare sagt ansåg de inte att det var nödvändigt med en snabb industrialisering. Jugoslavien skulle vara till betydligt större nytta för det socialistiska lägret om landet inriktade sig på att exportera sina sällsynta råvaror och utveckla sitt jordbruk.

Efter Titos besök i Moskva 1946 undertecknades inte desto mindre ett avtal om ekonomiskt samarbete. Det var i huvudsak ett ramavtal. Sovjetledarna var inte beredda att genast leverera industriutrustning i någon större skala. De tillkännagav dock sin avsikt att (efter mönster från de andra folkdemokratierna) starta ”blandföretag” tillsammans med jugoslaverna för utvinning av landets viktigaste naturrikedomar.

Regeringen i Belgrad hade redan gått med på att skapa två företag av detta slag: Justa och Juspad, ett flyg- respektive sjö-transportföretag. Genom att denna gång få till stånd företag för utvinning av olja, kol, bly och zink och företag inom järn-, stål- och aluminiumproduktionen samt därutöver en sovjetisk-jugoslavisk bank hoppades man med denna hjälp kunna lösa de investeringsproblem som de sovjetiska kamraterna inte velat klara av genom direkta statslån och levererans av färdig

utrustning. Men redan i början av förhandlingarna tvangs jugoslaverna att skruva ner sina anspråk.

De sovjetiska förhandlarna var mindre intresserade av att få igång landets produktion än av att omedelbart kunna utnyttja landets mest åtråvärda naturtillgångar — och i allmänhet för egen vinning. De gemensamma företagen skulle vara till 50 sovjetiska och till 50 % jugoslaviska. Sedan gällde det att väga de respektive bidragen mot varandra. Jugoslaverna erbjöd sig att bidra med framförallt gruvor och fabriker. Av sina sovjetiska kompanjoner väntade de sig maskinutrustning och rörelsekapital. Men åsikterna gick vitt isär när det gällde att uppskatta värdet av vad var och en tillskjutit. De sovjetiska förhandlarna ville sålunda bokföra de jugoslaviska oljeförande fälten till normalvärdet av vanlig åkerjord. De gick inte med på att satsa kapital i de medelmåttiga kolgruvor som jugoslaverna ville rusta upp. Däremot krävde de att även de rikaste kolfyndigheterna skulle tas med i samarbetet (dem hade jugoslaverna tänkt behålla för sig själva). I varje enskilt fall såg de sovjetiska förhandlarna först och främst till att de egna behoven tillgodosågs och genomdrev befrielse från skatter och tullavgifter för åtminstone fem år framåt.

Förhandlingarna körde fast. Erfarenheterna från de två första gemensamma företagen stimulerade för den delen knappast jugoslaverna till utvidgade experiment. Vladimir Dedijer berättar i sin bok *Titos utmaning* hur det samägda flygbolaget Justa lyckades lägga beslag på alla flyglinjer mellan Jugoslavien och utlandet och samtidigt förbehålla sig rätten till de inrikeslinjer som var lönsamma. Det jugoslaviska kapitaltillskottet värderades i 1938 års priser och det ryska i 1946-47 års. Med mindre, men av prisstegringarna ansvälda investeringar lyckades ryssarna göra större förtjänster än jugoslaverna. Dessa hade byggt en flygplats utanför Belgrad. Justas sovjetryske chef ansåg att alla installationer på flygplatsen tillhörde bolaget, men vid värderingen av det jugoslaviska kapitaltillskottet värderades flygplatsen bara till normalt markvärde!

Jugoslaverna beslöt att det fick räcka med detta försök, som redan varit tillräckligt bittert för dem, och försöket med sjö-transportföretaget som blivit en minst lika stor besvikelse. Stalin avstod från att försöka påtvinga Tito systemet med gemensamma företag och anslog slutligen en investeringskredit på 135 miljoner dollar till Belgradregeringen. Detta skedde på våren 1947, alltså ett år före brytningen. När denna inträffade var det således inte fråga om någon tillspetsad ekonomisk konflikt mellan de båda länderna, men, som jugoslaverna påpekat, hade ryssarna då knappt ännu betalat ut någonting av de utlovade krediterna.

Affären med de gemensamma företagen hade i varje fall satt djupa spår hos de jugoslaver som varit inblandade i förhandlingarna. De sovjetiska funktionärerna och experterna hade främst av allt förefallit vara intresserade av vilka fördelar och vinster deras eget land kunde göra på de olika projekten. De agerade som om också de ekonomiska förbindelserna mellan socialistiska länder skulle grundas på de kapitalistiska principerna för varuutbytet. Jugoslaverna kunde inte undgå att göra jämförelser utifrån sina med nödvändighet begränsade erfarenheter av de gemensamma företagen. Imperialismen under ”kapitalismens högsta stadium” hade haft två kännetecken: export av finanskapital och försämrade ”bytesförhållanden” (eller om man så vill, råvaru- och jordbrukspriserna hade sjunkit i förhållande till industrivarupriserna). Bägge återfanns i det som man hädanefter skulle kunna kalla imperialismen under ”socialismens första stadium”. *Med den skillnaden att den första faktorn var av helt underordnad betydelse, medan den andra var avgörande.*

Jugoslavien tog här upp ett problem som inte bara var av betydelse för deras eget land, utan för alla underutvecklade länder. Därför följdes deras argument med största uppmärksamhet i Tredje världen.

För att förklara den tilltagande ojämnheten mellan industriellt utvecklade länder och ekonomiskt efterblivna hänvisade jugoslaverna till Marx. "I varje land", skrev Marx, "finns en viss genomsnittlig arbetsintensitet ... Denna varierar från land till land." Man behöver således mindre tid för att framställa samma vara i länder med hög produktivitet än i länder där produktiviteten är låg. Utbytet är alltså med nödvändighet icke likvärdigt, vissa länder "*får mer arbete i utbyte mot mindre arbete*".

Melentije Popovic illustrerade detta 1949 med exempel, inte från den kapitalistiska världen, utan från det "socialistiska lägret". Vid den tidpunkten producerade en jugoslavisk kolgruvearbetare 544 kg om dagen, medan hans sovjetiska kamrater producerade 1 211 kg och polackerna och tjeckoslovakerna 1 272 kg om dagen. Den jugoslaviske arbetarens årliga produktion av stål var 150 ton, sovjetarbetarens var 460 ton. Årsproduktionen av tackjärn var 165 ton för den förre och 756 ton för den senare.

Dessa produktivitetsskillnader styrde den inhemska prissättningen. Men för att kunna fastställa världspriserna måste man räkna ut ett "världsgenomsnitt" av dels arbetsproduktiviteten och dels profitkvoten. Dessa två "genomsnitt" gynnade naturligtvis de rikaste länderna (eller med Marx' terminologi, de länder där "kapitalets organiska sammansättning" var högst).

Eftersom de ekonomiska lagarna — värdelagen — tilläts verka fritt ledde detta till oupphörligt ökande klyftor mellan de rika och de fattiga länderna genom att de senare utsögs av de förra.

Detta förhållande betecknade man allmänt som karaktäristiskt för det kapitalistiska systemet. Nu tvangs man även medge att det levde kvar i ett system som avskaffat det privata ägandet av produktions- och bytesmedel. Man kunde uppenbarligen inte radera ut arvet från det förgångna på en enda gång. Motsättningar mellan socialistiska länder var, sade jugoslaverna, inte bara möjliga, de var också oundvikliga. Frågan var bara om man ville och kunde överbrygga dem.

Jugoslaverna ansåg att ryssarna skulle kunna överbrygga dessa motsättningar men att de inte ville. Därtill skulle det för det första krävas att ryssarna vid prissättningen godtog principen att varje lands arbetarklass hade rätt att förfoga över hela det samhällsliga mervärde denna klass skapat och för det andra att de hjälpte landet ifråga med industrialiseringen så att det kunde förbättra "bytesförhållandena". Sovjetunionen borde således avstå från att ta världsmarknadspriserna som utgångspunkt i handeln med andra socialistiska stater och gå med på att göra uppoffringar för de länder som led av underutveckling.

Men varför hade Sovjetledarna inte slagit in på denna väg? Varför försökte de utnyttja folkdemokratierna? Var det på grund av de oerhörda lidanden kriget förorsakat Sovjetunionen och var det för att de måste bygga upp en stark industri på kortast möjliga tid? Dessa faktorer spelade säkerligen in, men de förklarar bara de grövsta utslagen av denna nya utsugning. *Sovjetunionens förhållande till de andra socialistiska staterna var i själva verket bara en avspegling av de utsugningsförhållanden som redan rådde inom dess eget system.*

Efter nära två år av tvekan och aldrig helt uppgivna förhoppningar om en kompromisslösning förstod Tito att det var omöjligt att längre bortse ifrån sambandet mellan Sovjetunionens uppträdande utåt och dess inrikesförhållanden. I ett stort tal den 26 juni 1950 inför den Jugoslaviska förbundsrepublikens nationalförsamling gick Tito till angrepp mot den sovjetiska byråkratin:

Genom Oktoberrevolutionen kunde produktionsmedlen förstatligas. Men dessa produktionsmedel befinner sig fortfarande, efter trettioett år, i statens händer. Innebär detta att devisen "fabriken åt arbetarna" förverkligats? Uppenbarligen inte. Arbetarna har idag inte den minsta del i ledningen av företagen; den utövas av direktörer som staten tillsatt, det vill säga av funktionärer. Arbetarna har en-

dast rätten och skyldigheten att arbeta, och det är ingen större skillnad mellan detta och den roll de kapitalistiska länderna tilldelat sina arbetare. Den enda skillnaden för arbetarna är att de i Sovjetunionen slipper arbetslöshet — men det är också allt. De sovjetiska ledarna har alltså ännu inte, den dag som idag är, genomfört vad som är en av de viktigaste åtgärderna i ett socialistiskt land: att överföra ansvaret för driften av fabrikerna och andra industriföretag från staten till arbetarna. Orsaken till att de sovjetiska ledarna inte lagt ansvaret för produktionsmedlen i händerna på arbetarna är förmodligen att dessa ledare uppfattar det statliga ägandet som den högsta formen av samhälleligt ägande. Det ligger för övrigt mycket väl i linje med deras återupprustning av statsmaskineriet.

Det var inte första gången sådana anklagelser riktades mot den sovjetiska byråkratin, men det var första gången som åklagaren var en ledare för en socialistisk stat. Detta var desto mer betydelsefullt som denne ledare genast måste dra de praktiska konsekvenserna efter att ha läst upp sin anklagelseakt. Tito vek inte undan från detta ansvar. Inför nationalförsamlingen framlade han ett grundlagsförslag om självstyre för företagen.

Självstyre

Alla statliga företag (fabriker, transportföretag, lantbruksföretag, osv.) skulle hädanefter förvaltas ”av arbetarkollektiven inom ramen för den statliga ekonomiska planeringen”.

Med ”arbetarkollektivet” menades i företag med mindre än 30 arbetare personalen som helhet, och i övriga företag ett arbetarråd med 15 till 120 medlemmar. Arbetarråden skulle väljas genom sluten omröstning om en eller flera kandidatlistor, vilka teoretiskt sattes upp av fackföreningen eller av ett bestämt antal arbetare och tjänstemän. Rådet skulle i sin tur utse en förvaltningskommitté om 3 till 17 medlemmar. Företagschefen skulle ingå i denna kommitté, men utses av förvaltningskommittén för närmast överordnade ekonomiska instans eller av något annat därtill bemyndigat statligt organ.

Arbetarrådets befogenheter är fastställda i grundlagens artikel 23. Rådet skall godkänna företagets ramplanering och den årliga redovisningen av resultatet. Det väljer och avsätter förvaltningskommittén och diskuterar dess rapporter. Det är rådet som ”ansvarar för fördelningen av det ackumulerade kapital företaget, dvs. arbetarkollektivet, har till sitt förfogande”.

Förvaltningskommittén har till uppgift att fastställa månadsplaneringen, att dra upp riktlinjerna för företagets interna organisationsplan och bestämma arbetsnormerna samt ”ta upp klagomål från arbetarna rörande avskedanden och förändrade arbetsuppgifter inom företaget”.

Företagschefens uppgift är att se till att planerna verkställs och att ansvara för den löpande verksamheten vid företaget. Det är han som anställer och avskedar arbetare och tjänstemän. Det är han som tillsätter tjänster och svarar för att arbetsdisciplinen upprätthålls. Det är han som sluter avtal och företräder företaget inför de statliga organen.

Detta var en uppseendeväckande reform, men effekterna av den blev till en början ganska begränsade. Ty bortsett från denna förändring av företagets juridiska struktur var *allt fortfarande som förut*.

Planeringen skedde fortfarande enligt den sovjetiska modellen. Det var inte arbetarråden utan förbundsstaten, republiken och kommunen som bestämde över företagets fasta kapital, deras investeringar och rörelsekapital. Företagscheferna fick även i fortsättningen ytterligt detaljerade föreskrifter som de ålades att följa till punkt och pricka: Genom att dra av produktionskostnaderna och amorteringarna från totalinkomsten (samtliga intäkter) fick man fram företagets nettoproduktion. Från denna summa drog man sedan av de statliga räntorna för det fasta och rörliga kapitalet, räntor på lån, och sist men inte minst skatterna (grundskatt,

omsättningsskatt och inkomstskatt). Återstoden utgjorde *nettoinkomsten*, och det var endast den som arbetarrådet kunde bestämma över. *Under dessa omständigheter berodde allt på skatteuttagets storlek*. Under 1950-talet var den rådande principen att merparten av företagets vinster skulle återföras till den ”kollektiva samhällsfonden”, dvs. till staten. Självstyret hade genomförts, *men när allt kom omkring var det ganska litet man hade självbestämmanderätt över*.

Partiet hade behållit sin ”hegemoni”. I princip skulle det nu anstränga sig mer än tidigare att ”lyssna” på massorna och ”tjäna” dem. I praktiken fortsatte det som förut att vädja om tillit, att mobilisera dem i produktionskampanjer och att månad efter månad förklara för dem innebörden av de beslut som kamraterna i politbyrå fattat. Under trycket av östlänternas blockad genomlevde Jugoslavien en svår period då allt fortfarande byggde på ledarnas befallningar och massornas entusiasm.

Saker och ting förändrades dock så småningom. Decentraliseringen underlättades av Jugoslaviens flernationella uppbyggnad och av att det fanns ganska stora kommuner i delrepublikerna. Denna decentralisering skapade i sin tur förutsättningar för om inte självstyre så i varje fall ganska stor självständighet i styrelsen. I början gällde det för de lokala partiledarna att skaffa sin kommun eller sin stad så mycket investeringar som möjligt, för att därigenom skapa så många arbetstillfällen som möjligt. Detta system hade sina uppenbara brister. De ”politiska fabriker” blev allt fler, och som den kroatiska ledaren Bakaric sade, ”det enda de producerade var förluster”. Men systemet medförde samtidigt att man vände sig vid att ifrågasätta den centrala administrationens rätt att bestämma och föreskriva allt.

Denna inställning förstärktes genom den reträtt som klokt nog genomförts på landsbygden. Som tidigare nämnts hade de jugoslaviska ledarna som svar på Stalins anklagelser 1948 beslutat påskynda kollektiviseringen av jorden. Denna politik stötte på stora svårigheter, inte bara ekonomiskt utan även politiskt. Många bönder hade kämpat i partisanarmén eller stött den på annat sätt. Det var inte särskilt klokt att göra dem till fiender samtidigt som Kominform hetsade mot Jugoslavien. Följaktligen slog man till reträtt. Genom ett dekret utfärdat i mars 1953 blev det tillåtet att upplösa kooperativa enheter som bildats enligt kolchozmodellen. Bönderna tog då omedelbart tillfället i akt, och 80 % av de kollektiviserade enheterna upplöstes.

Utvecklingen av handeln med västlänternas och försoningen med Moskva (i maj 1955 stadfästes den genom ett besök av Chrusjtjov i Belgrad) ledde till en förändring av det allmänna klimatet i landet. Behovet av liberalisering gjorde sig påmint.

De jugoslaviska ledarna var noga med att markera gränserna för denna liberalisering. När en av deras egna, Milovan Djilas, kunde tillåta sig att skriva att ”den leninistiska typen av parti och stat har spelat ut sin roll” och fördöma byråkratins olika privilegier reagerade de omedelbart. Centralkommittén beslöt att utesluta Djilas. Vid detta tillfälle sade Tito: ”Det kan inte bli tal om att låta Förbundet¹¹ tyna bort eller avskaffa det förrän den siste klassfienden oskadliggjorts och den socialistiska medvetenheten genomsyrat de bredaste folklagren.” Kort därefter sattes Djilas i fängelse för att ha spritt sina idéer utomlands.¹²

Jugoslavernas ställningstagande under Ungernkrisen är minst lika betecknande. Tito sympatiserade med de självständighets- strävanden Imre Nagy gav uttryck åt, men tog avstånd

¹¹ Kommunisternas Förbund, dvs. det jugoslaviska kommunistpartiet.

¹² Medan han avtjänade sitt straff dömdes Djilas till ytterligare 7 års fängelse för att ha låtit publicera en bok om den ”nya klassen” i New York och Paris. 1961 frisläpptes han, men arresterades återigen 1962 och dömdes till 5 års fängelse. Anledningen var denna gång publiceringen av hans bok *Samtal med Stalin*, fortfarande i New York. 1966 fick Djilas amnesti.

från denne så snart Budapestregeringen lät införa flerpartisystem. Tito upplevde sig istället stå Chrusjtjov mycket nära. Liksom denne var han för ”avstalinisering” under förutsättning att partimonopolet ej ifrågasattes. Tito förblev för övrigt mycket avogt inställd till de intellektuella och liberala krafterna i landet. Det var alltså Rankovic som var hans högra hand. I juni 1963 lät Tito välja honom till Republikens vicepresident: den allsmäktige polisministern blev därigenom regimens andreman.

Lika orubbligt beslutsam som Tito visade sig på det politiska området, lika smidig var han på de övriga. Under slutet av 50-talet råkade den jugoslaviska ekonomin in i ungefär samma svårigheter som de övriga östländerna brottades med vid samma tid. Här som på andra ställen gnisslade det i förvaltningsmaskineriet och det haltade i utvecklingen av tekniken och ekonomin. Det gällde alltså att släppa på tvånget och söka ta vara på de möjligheter världsmarknaden hade att erbjuda. Kredit- och prissystemen förändrades och företagen fick förfoga över en större del av nettoproduktionen än tidigare. Till följd av dessa förändringar fick Jugoslavien 1961 betydande lån från Internationella valutafonden, Världsbanken, USA och andra västländer. Tito förväntade sig att dessa åtgärder skulle leda till en ny ekonomisk expansion för Jugoslavien.

Denna inträffade också, men i en obeskrivlig oordning. Var och en handlade efter eget gottfinnande. Administrationen fortsatte som ditintills att avgöra alla investeringsfrågor. Arbetarråden, som nu fått ökade fonder att förfoga över, använde dessa till att höja lönerna. Visserligen hade det stadgats att arbetarrådet skulle fördela nettoinkomsten på en avlöningsfond och en företagsfond. På så sätt hade man hoppats kunna stimulera initiativ underifrån vad gäller förbättringar av maskinparken och modernisering av anläggningarna. Men lönerna hade varit alltför låga och arbetarna hade under alltför lång tid fått vänja sig vid att låta den centrala administrationen sköta finansieringsfrågorna. Dessutom hade det nu blivit lättare att manipulera med priserna. Företagsfonderna fick således mycket magra anslag, och det berättas att arbetarna i många fall inte ens brydde sig om att hålla lagren konstanta.

Kreditansvällning, löne- och prishöjningar — det är lätt att inse vad som blev resultatet av detta slags politik: *inflation*. Dinaren förlorade dagligen i värde och 1965 blev man tvungen att devalvera.

De jugoslaviska ledarna förstod då att deras politik lett dem till ett vägskäl. Man kunde inte fortsätta som förut. Den ”byråkratiska polycentrismen” (för att använda François Fejtös¹³ träffande uttryck) hade misslyckats. Antingen måste man nu vidta åtgärder i centraliserande riktning eller också driva självstyret till dess yttersta konsekvens: överlåta allt ansvar för driften av företagen på arbetarråden.

1965 — vid vägskälet

Det var inte något lätt val. Det gällde inte bara olika ekonomiska alternativ utan det var också olika politiska perspektiv som stod mot varandra. Majoriteten av serberna, med Rankovic i spetsen, förespråkade en centralisering, medan kroaterna och slovenerna, med Bakaric och Kardelj som talesmän, snarare ville utvidga reformen. En återgång till ”absolut planering” skulle enligt dem betyda en återgång till ”absolut diktatur”. Även om han inte gjorde avkall på principen om enpartisystem hade en man som Kardelj ständigt förespråkats en demokratisering av systemet, grundad på handlingsfrihet för råden och ett flertal samhällsorgan.

Naturligtvis vägde strikt nationella hänsynstaganden tungt i debatten. De ”rika” republikerna Kroatien och Slovenien ansåg sig ha bidragit mer än nog till att utveckla landets efterblivna delar.

¹³ . Författare till det utmärkta verket *Histoire des démocraties populaires* (Paris: Seuil 1969).

De fruktade att en återgång till centraliserad planering skulle tvinga dem till nya ”uppostringar”. De ”fattiga” republikerna ansåg för sin del att marknadsmekanismer skärpte den rådande ojämlikheten.

Tito tog till sist ställning för en ny och genomgripande reform. Av alla skäl som talade för denna åtgärd var det otvivelaktigt det ideologiska som vägde tyngst. Jugoslaviens anseende och inflytande i världen var alltför intimt förknippade med självstyre-experimentet för att Tito skulle kunna ta tillbaka något på den punkten och ytterligare beskära arbetarrådets redan inskränkta maktbefogenheter. Istället för att blåsa till reträtt beslöt centralkommittén att kasta sig huvudstupa framåt.

Den 23 juli 1965 avskaffades företagets inkomstskatt. Merparten av vinsten skulle även i fortsättningen disponeras av arbetarrådet som hädanefter självt utsåg företagets direktör. Motprestationen var given: Företagen och bankerna skulle nu själva stå för större delen av investeringarna och om något företag inte lyckades få det hela att gå jämnt upp, skulle det tvingas att slå igen och göra konkurs.

Genom att man lät arbetarna löpa alla risker själva skulle de bli tvungna att lära sig att driva sina företag. För att förverkliga den berömda parollen ”fabriken åt arbetarna” började man med att kasta ut arbetarna i konkurrensens och profitjaktens hårda klimat. Jugoslavernas version av självstyre var förknippad med tanken att företagen skulle vara fristående från varandra, och de fristående företagen upptäckte snart nog sina egna särintressen, som ofta stod i strid med de andra företagens. Statsocialismen ersattes med något som man inte tvekade att kalla ”marknadssocialism”.

Det kan här vara på sin plats att försöka göra en bedömning av detta experiment och se på dess ekonomiska effekter, dess sociala innebörd och dess politiska återverkningar.

De ekonomiska resultaten

Reformen lyckades inte knäcka inflationen. Till en början (1965-66) verkade den snarare förvärra den ytterligare.

Industrins minskade tillväxttakt och det i realiteten införda prisstoppet medförde en viss stabilisering från och med 1967. Men så snart ekonomin åter kom upp i högvarv (1969-70) åtföljdes uppsvinget av en ny stark inflationsvåg, vilket gjorde att man måste företa en rad ”uppbromsningar” under hösten 1970 och våren 1971.

Industriproduktionen ökade med 12 % under 1969 (mot 6 % året dessförinnan). Den totala likviditeten ökade emellertid under samma tid med 18 %, bankkrediterna med 19 %. Levnadsomkostnaderna steg med 8 %. Handelsbalansens underskott ökade med 15 % och betalningsbalansens med hela 75 %.

Statsskulden förorsakade nu avsevärda utgifter i form av räntor och amorteringar. 1970 uppgick de till 400 miljoner dollar. Samma år ökade exporten med 34 % medan importen endast ökade med 20 %.¹⁴ Turismen och den valuta som jugoslaverna utomlands skickade hem gav landet ett valutatillskott på 800 miljoner dollar 1970, men detta förmådde endast delvis täcka underskottet. Det blev därför nödvändigt att införa en femprocentig importskatt.

Hela landet har i själva verket levt ”över sina tillgångar”. Regeringen vågade inte avbryta leveranserna till de olönsamma företagen. Man talade ständigt om att försätta dem i konkurs, men

¹⁴ Dessa siffror gäller årets sju första månader.

merparten av dem fick ändå de resurser som behövdes för att hålla driften igång. 1970 uppskattades de förlustbringande företagens antal till 3 500 och deras sammanlagda årliga förlust till 300 miljarder dinarer. Till detta måste man foga efterräkningarna från de föregående årens förluster.

Det är riktigt att regeringens agerande skett i det rättmätiga syftet att förhindra att ökad arbetslöshet uppstod. Redan nu drabbar den hundratusentals människor, och den skulle ha varit än mer omfattande om inte uppemot en miljon jugoslaver rest utomlands för att söka arbete i olika västeuropeiska länder. Tillfällighetsarbetet utomlands utgör numera en officiellt uttalad del av sysselsättningspolitiken. I de ekonomiska planerna — eller vad man nu skall kalla resterna av planeringen — räknar man varje år med fortsatt utflyttning.

Hela planeringssystemet vändes verkligen upp och ned av de nya reformerna. Något annat var knappast att vänta sig, eftersom den del av investeringarna som staten direkt svarade för sjönk från 60 % 1962 till 11,2 % 1966. De årliga planerna förlorade nästan helt sin betydelse. De ersattes med en rad ”direktiv för den ekonomiska politiken”, som skulle röstas igenom varje år i nationalförsamlingen, efter omfattande diskussioner mellan deputerade från olika landsändar. Övergången från en strikt och absolut bindande planering till en smidig och i huvudsak vägledande medförde en rad ytterst kinkiga problem — många av dem är ännu olösta. Det uppstod flaskhalsar (t.ex. järnvägstransporterna, det fanns inte tillräckligt många vagnar och elektrifieringen av järnvägsnätet gick inte alls i den takt man hade planerat) och många företag och förvaltningar drabbades av finansiella svårigheter.

Planeringens minskade betydelse hänger samman med *den privata sektorns framväxt*. Denna var länge begränsad till jordbruk (2,6 miljoner själväggande bönder äger nära 80 % av den odlade arealen) och hantverk (140 000 hantverkare). Så småningom har den utbredd sig inom den ”tertiära sektorn”: turismen, hotellbranschen, transportindustrin, parkeringshus, reparationer av bilar och hushållsmaskiner, osv. Den privata handeln är fortfarande omgiven av starka restriktioner från myndigheternas sida, men i vissa delrepubliker börjar man nu tillåta läkarvård i privat regi. I princip får de privatägda företagen inte ha mer än fem anställda, men det är tänkbart att denna gräns snart kommer att höjas.

Det har gjorts försök att utveckla de privatägda industriföretagen. Flera GGP (*grupnogradjansko preduzece*) eller ”medborgargrupsägda företag” har bildats. Dessa initiativ har rönt protester från kretsar inom Kommunistiska förbundet (i synnerhet från de gamla partisanerna) men också från studenterna, vilket föranlett myndigheterna att besluta: (1) att självstyre skall vara infört på GGP-företagen, (2) att kommunalt tillstånd krävs för att få etablera ett GGP-företag.

Kommunernas agerande gentemot GGP-företagen är i likhet med deras agerande gentemot det privata hantverket i själva verket betingat av kommunernas finansierings- och sysselsättningsproblem. I vissa fall utkräver de mycket höga skattesatser, och förbättrar därigenom sin egen budget samtidigt som de privatkapitalistiska initiativen avskräcks eller begränsas. I andra fall tar de istället till skattelättnader för att uppmuntra privat företagsetablering inom sina förvaltningsområden.

Den privata sektorn utvidgades också med hjälp av *utländska investeringar*. I juli 1967 blev dessa investeringar tillåtna på villkor att de inte utgjorde mer än 49 % av det berörda företagens rörelsekapital. Avtal har slutits inom bil- och stålindustrin, inom den kemiska industrin, i hotellbranschen och för tillverkning av hushållsmaskiner. Än så länge är dessa avtal emellertid ganska få till antalet, eftersom Jugoslaviens valutabrist sätter vinsthemtagningarna i fara för de utländska företagen (20 % av vinsten skall i vilket fall som helst återinvesteras i den jugoslaviska ekonomin). I december 1969 skapades ett internationellt konsortium för att utveckla de utländska

investeringarna. Medlemmar i konsortiet var förutom Världsbanken 15 jugoslaviska och 40 västbanker.

Det kan förefalla överraskande att ett land vars konstitution proklamerar ”allas rätt till arbete” accepterar att hundratusentals av dess invånare rekryteras av utländska kapitalister. Men vore det bättre om de gick arbetslösa? Och vem kan bortse från att det tidigare systemet kännetecknades av överskott på arbetskraft, undersysselsättning inom företagen och låg produktivitet?

Man kan också förvånas över att arbetare och tjänstemän i själva Jugoslavien tvingas sälja sin arbetskraft till småföretagare — det privata ägandet av produktionsmedel är ju i princip förbjudet. Men som *Politika* skrev i september 1967, ”det är bättre att den jugoslaviske arbetaren arbetar för Matek, Ante eller Franc än för Hans, Alphonse, Pierre eller någon annan utländsk kapitalist”. Det är också upprörande från en socialistisk ståndpunkt att privatpersoner kan öppna konton som skyddas av *bankhemligheten*. Men hur skulle man annars kunna få in betydande penningresurser i det ekonomiska omloppet?

Att de utländska företagen får göra sig förtjänster på de jugoslaviska arbetarnas arbete strider i minst lika hög grad mot konstitutionen, som alltså förbjuder privat ägande av produktionsmedel. Men hur skulle man annars kunna skaffa de investeringar landet är i så trängande behov av? Staten har alltför stora skulder till utländska banker och regeringar för att kunna tillbakavisa denna möjlighet.

Jugoslavien försöker alltså med ett slags NEP. Man gör tillfälliga eftergifter åt kapitalismen för att lyckas bättre med övergången från statssocialism till en socialism grundad på självstyre. När arbetarna själva fått ta över den ekonomiska makten kommer den fulla sysselsättningen så småningom att kunna förverkligas.

Allt leder oss således tillbaka till frågan om självstyret, ty det är det som får rättfärdiga alla åtgärder. Men vad är verkligheten bakom självstyret idag?

Vem styr självstyret?

”Varje fabrik har sina egna problem”, konstaterar de som varit på platsen för att undersöka förhållandena. Otvivelaktigt är det så att förhållandena är olika i en slovensk fabrik jämfört med en makedonisk, och arbetarnas intresse för självstyret är inte detsamma i den elektroniska industrin som i textilindustrin. Men det finns ändå vissa genomgående drag, som vi skall försöka ange.

1. I de flesta företagen är det arbetarrådet som får ta emot de flesta påtryckningarna underifrån vad gäller löner, beslutsordning, anställningar, avskedanden, arbetstakt, hygien- och säkerhetsfrågor, osv. Rådet befattar sig med alla sådana frågor som

i ett kapitalistiskt företag normalt handhas av personalrepresentanterna och företagsnämnden. Ibland fungerar fackföreningen som mellanhand, men dess roll (som för övrigt aldrig varit särskilt stor) minskas av att rådet finns. En jämförelse med arbetarnas ställning i de andra socialistiska länderna visar att en rad krav, som förtogs på andra håll, får lättare att komma fram genom att arbetarråden finns.

2. I de flesta företag sträcker sig rådets inflytande emellertid inte längre än så. De egentliga driftsproblemen (framställningsmetoder, investeringar, marknadsföring osv.) överläts till företagschefen och dennes närmaste medarbetare. Arbetarnas bristfälliga kunskaper och information andras ofta som skäl till detta bristande intresse. Det finns otvivelaktigt andra skäl också: Arbetarna har alltför liten tid till förfogande för dessa frågor och de får inte betalt för det arbete

de lägger ned i arbetarrådet.

Det är fråga om en rent formell jämställdhet mellan företagsledning och arbetare när den förra kunnat ägna sig åt driftsproblemen under en hel vecka medan de senare får ta itu med samma problem på kvällen efter en ansträngande arbetsdag.

Albert Meister, som ägnat två böcker åt det jugoslaviska självstyret, gör en mycket träffande liknelse mellan de själv-styrda företagens nuvarande sätt att fungera och *kooperativens*, dessa kollektiva celler i en liberal ekonomi. I början skedde en viss utväxling. Självstyret spelade liksom Kooperationen rollen av urvalmekanism. Man såg vilka arbetare som var dugligast och dessa ingick senare tillsammans med teknikerna i det skikt, vars medlemmar avlöste varandra på de ansvariga posterna. För den stora massan var det bara att se på och följa med.

3. Arbetarna är i allmänhet medvetna om detta, och i de större företagen väljs allt oftare ingenjörer och tjänstemän till arbetarrådet. På så sätt blir arbetarrådet ett verkligt styrande organ istället för att bara vara en församling som inregistrerar redan fattade beslut. 1969 gjorde Jean Dru en mycket ingående undersökning av hur arbetarråden fungerade på två stora elektroniska företag, Elektronska Industrija i Serbien (18 000 anställda) och Iskra i Slovenien (13 000 anställda). I det första företaget hade flertalet av rådets medlemmar universitetsexamen (rådets ordförande var dock en f.d. arbetare). I det andra företaget var 30 av rådets 70 medlemmar ingenjörer och högre tjänstemän (dessa kategorier utgjorde 5 % av antalet anställda). Rådets ordförande var ingenjör. Under ett fem timmar långt sammanträde i detta råd var det tolv delegater som tog till orda, av dem var tio ingenjörer och de återstående två tekniker. Detta är, som Jean Dru påpekar, ”tecken på att utvecklingen går mot en yrkesmässigt skött drift av företagen, under valda instansers kontroll”.

4. Också på denna punkt förefaller arbetarna väl medvetna om händelseutvecklingen. Det är den enda förklaringen till att ”arbetsnedläggelserna” (obustava rada) fått sådan omfattning under de senaste åren. Att sådana förekom förtegs först och bagatelliserades sedan, för att till sist erkännas öppet. Dessa arbetsnedläggelser har blivit föremål för en mängd undersökningar, teser och seminarier. Resultaten av dessa har på ett fint sätt sammanfattats av Marie-Paule Canapa i boken *Réforme économique et Socialisme en Yougoslavie*. Den först kända arbetsnedläggelsen ägde rum i de slovenska gruvorna. Strejkerna lär ha varit särskilt ofta förekommande mellan 1962 och 1965.¹⁵ Först var det framförallt de utvecklade regionerna (i synnerhet Slovenien) som berördes. Därefter skedde de mycket ofta i nedläggningshotade företag. Det var alltid arbetarna som strejkade, tjänstemännen och anställda inom administrationen deltog nästan aldrig. Ibland var arbetsnedläggelsen följden av en konflikt med teknikerna, men lika ofta var det olika arbetargrupper som stod emot varandra. Lönefrågor var i de allra flesta fallen huvudorsaken (81 % av de fall N. Jovanov undersökte). I en del fall ansåg de strejkande helt enkelt att deras löner var för låga, i andra fall protesterade de mot ojämlik lönesättning och krävde att man skulle tillämpa principen ”lika lön för lika arbete”. Det var alltså nästan alltid en reaktion mot en eller annan aspekt av den ”inbördes utsugningen”.

”Arbetsnedläggelserna” är desto mer betecknande som företeelse om man betänker att strejkvapnet inte är lagligt i Jugoslavien. Ingen lagtext tar upp möjligheten av strejk. Ett antal medlemmar i Kommunistiska förbundet har uteslutits därför att de deltagit i ”arbetsnedläggelser”. Allt fler tycks dock vilja förespråka att strejkerna skall legaliseras. Ett arbetarråd i Zagreb har föreslagit att man skall tillåta strejker som utlysts av fackföreningarna, efter att ett medlingsförfarande misslyckats, men att övriga strejker skulle förbjudas (och ledarna av dessa

¹⁵ Siffrorna för åren 1962-65 var 225, 213, 273 resp. 231.

strejker avskedas). Ett sådant förslag säger det mesta om varthän självstyret utvecklat sig.

Fortfarande löneslaveri

Låt oss inte stanna vid en beskrivning av experimentet. Vi kan nu istället gå vidare i vår analys.

Självstyret har inte upphävt löneslaveriet. Det är den första punkten vi har att klargöra och den är av avgörande betydelse. När vi undersökte det sovjetiska systemet fann vi att det inte var tillräckligt att nationalisera produktionsmedlen för att löneslaveriet skulle upphävas. Eftersom produktionsenheterna är skilda åt, existerar sida vid sida, kan marknadsfenomenen överleva och finna ny grogrund, och den speciella varan arbetskraft fortsätter att vara ett bytesobjekt. De lönearbetande är fortfarande skilda från sina produktionsmedel, och deras ”merarbete” bidrar till att skapa ett samhälleligt mervärde vars fördelning de inte kan påverka. Deras främsta tröst ligger i att de får vara medborgare i en ”arbetarstat” och, som Tito påpekade, i att de slipper arbetslösheten. De kapitalistiska produktionsförhållandena lever således kvar inom ramen för en ”socialistisk” ekonomi. Men i Jugoslavien har ju arbetarna rätt att själva driva sina företag. Skall inte det kunna ändra dessa famösa produktionsförhållanden och om inte upphäva löneslaveriet så dock utgöra början till dess avtynande? Frågan ställdes redan i början av försöket. Idag kan det inte råda någon tvekan om svaret.

Lönarbetet är den förhärskande sociala relationen; utom vid de allra minsta produktionsenheterna, där arbetarna får i princip samma lön och delar upp sin andel av nettointkomsten jämnt sinsemellan — en sådan grupp arbetare fungerar som en sorts ”kollektiv företagsägare”. ”Marknadssocialismen” har avskaffat en ”socialistisk” arbetsmarknad, vilken är i högsta grad iögonfallande på det internationella planet¹⁶, men den är minst lika välutvecklad inom landet. Företagen bjuder ofta över varandra för att få till sig skickliga tjänstemän och yrkesutbildad arbetskraft. Om arbetarråden förr ofta ville minska spännvidden mellan olika lönekategorier är det nu många av dem som föreslår att man ger särskilt höga löner åt eftertraktade specialister. 1970 erbjöd t.ex. flera slovenska företag jugoslaviska arbetare i Österrike och Tyskland att få återvända hem och arbeta för samma löner som de hade utomlands. Det ökade antalet strejker visar också att arbetarna är fullt på det klara med sin ställning som lönearbetande. Till sist förtjänar det att påpekas att de ökande motsättningarna mellan olika delrepubliker till stor del bottnar i alltmer kännbara skillnader i lönenivå. Om man sätter konsumtionsindex för Bosnien-Hercegovina 1970 till 100, blir Makedoniens index 126,8, Montenegros 129,3, Serbiens 165,6, Kroatians 194,9 och Sloveniens 301,9.

Men vad är orsaken till detta? Att det jugoslaviska självstyret inte är något ”riktigt” arbetarsjälvstyre? Eller att återinförandet av marknadsekonomin medfört att de kapitalistiska mekanismerna återupplivats? Båda orsakerna har otvivelaktigt spelat in. I själva verket måste man fråga sig: 1. Är det möjligt att förverkliga arbetarsjälvstyre? 2. Kan det i så fall begränsas till att enbart gälla inom det enskilda företagens ramar? 3. Leder inte återinförandet av marknadsekonomin vid en viss tröskel till att systemet undergår en kvalitativ förändring?

Myten om att företräda arbetarna

När Jean Dru 1969 frågade Edvard Kardelj om vilken roll tjänstemännen spelade i självstyreorganen svarade denne: ”Det är ganska vanligt, och kanske till och med allmän regel, att ingenjörerna och experterna spelar en dominerande roll i de större företagens centrala arbetarråd, om

¹⁶ Och detta gäller inte bara mellan Jugoslavien och de västeuropeiska länderna, utan även inom östblocket. 1967 slöts t.ex. ett avtal mellan Tyska demokratiska republiken och Ungern angående användandet av ungersk arbetskraft i Tyskland.

inte till sitt antal så åtminstone ifråga om aktivt deltagande.” Kunskap, tillade han, ”är en produktivkraft som är lika viktig för arbetaren som tekniken eller teknologin. Det är således naturligt att arbetaren lyssnar till dem som vet mer än han och har förtroende för dem i frågor som kräver större kunskaper än han själv förfogar över.”

Innebär detta att det är tjänstemännen och inte arbetarna som har initiativet i samhällslivet? Kardelj var uppriktig nog att medge det:

I själva verket är det inte så att arbetaren skall studera alla problem och komma fram till de bästa ekonomiska, kommersiella eller teknologiska lösningarna. I arbetarrådet är det hans uppgift att säga ”ja” eller ”nej” till de konkreta förslag som framläggs. Men det är endast om han är välinformerad, om han vet vad det ena eller andra förslaget går ut på, som han kan säga ”ja” eller ”nej” i full vetskap om vad han tagit ställning till. Därför måste han få information inte bara av sina egna experter utan också av utomstående tekniker som kan analysera företagets verksamhet och teknologiska utveckling på ett kritiskt sätt. När arbetaren skaffat sig sådana kunskaper kommer han att vara väl skickad att göra de nödvändiga jämförelserna och fatta de beslut som behövs. Förresten är inte heller parlamentsledamoten allvetande, ändå är det han som röstar om alla lagar och förordningar.

Men är det inte detsamma som att erkänna teknokratins, eller om man så vill den tekniska intelligentians, avgörande betydelse? Kardelj förnekade inte teknokratins existens och inte heller de problem detta ställde. ”Om vi idag arrangerade en omröstning inom den tekniska intelligentian 'för' eller 'emot' självstyret, skulle flertalet uttala sig för självstyret. Men om samma tekniska intelligentia fick i uppdrag av samhället att organisera självstyret efter sina egna idéer, skulle den snabbt se till att det försvann.” Men vad skulle den sätta i dess ställe? Ett teknokratiskt samhälle, privatkapitalism, en starkt byråkrati? Kardelj verkade snarast luta åt den tredje hypotesen. Han fortsatte nämligen i sin intervju med att säga: ”Huvudsaken är att arbetarnas intresse utgör ledstjärnan för råden ... Antingen korn-mer arbetaren att kontrollera teknokraten — och i så fall står vägen till frihet och demokrati öppen. Eller också kommer teknokraten att kontrolleras uppifrån — i så fall står vi inför det motsatta alternativet, byråkratins godtyckliga herravälde.”

Den jugoslaviska doktrinen alla tvetydigheter lyser igenom dessa uttalanden. Kardelj talade om ”arbetarnas intresse” som ”ledstjärna”. Men vad innebär det?

Är det fråga om arbetarnas *omedelbara intressen* i ett givet företag? Erfarenheterna visar emellertid (1) att dessa intressen kan vara olikartade och ibland motstridiga (se exempelvis strejkerna); (2) att de kan stå i strid med företagets intresse (som ibland t.ex. måste uppskjuta en löneförhöjning för att säkra en tillräcklig självfinansieringsgrad); (3) att när arbetarnas och företagets intressen råkar sammanfalla kan de ändå stå i strid med arbetarnas intressen i andra företag eller branscher (två exempel: Rederierna föredrar att beställa sina båtar från utländska varv eftersom dessa kan erbjuda bättre finansiella villkor. Den största fabriken för tillverkning av televisionsapparater övervann nyligen en försäljningskris genom att bankerna gjorde det lättare att köpa TV-apparater på kredit. Andra produkter förvägrades samtidigt motsvarande lättnader).

Är det fråga om *det långsiktiga intresset* för arbetarklassen *i dess helhet*? Men detta intresse kan knappast fastställas *inom ramen för det enskilda företaget*, och det är fullt möjligt att det går emot planerna på att utveckla den eller den branschen. I så fall får begreppet kontroll (som inte skall förväxlas med begreppet makt) sin fulla innebörd. Arbetarna ”kontrollerar” teknokraterna och kräver att de följer planens målsättningar. Men då måste det ju också finnas en verklig plan, som varit föremål för *demokratiskt utarbetande*. I båda dessa avseenden brister det betänkligt i Jugoslavien. Visst finns det direktiv för den ekonomiska politiken, men dessa är knappast bindande och planeringsinstanserna förfogar inte längre över finansiella maktmedel att

genomdriva sin vilja. Visst diskuteras dessa direktiv, men diskussionen omfattas bara av specialisterna och funktionärerna inom partiapparaten (vare sig de tillhör regeringen, centralkommittéerna eller de olika nationalförsamlingarna), med andra ord av teknokraterna och byråkratin. De arbetande massorna följer dessa debatter passivt.

Häri ligger nog den djupaste motsättningen i systemet. Det är absurt att skilja företagets självstyre från *den demokratiska planeringen* i en ekonomi där de övergripande ekonomiska besluten får allt större betydelse och där företagen i allt högre grad tvingas att arbeta gruppvis eller att gå samman. Hur kan man tro att arbetarna skall kunna överskrida de grupp- eller företagsegoistiska ramarna i sina krav så länge de inte har någon möjlighet att utöva inflytande på de stora besluten på det nationella planet? Och hur skall man kunna påverka valet av alternativ om man inte tillåts att välja, istället för att via formella omröstningar endast ha att stadfästa redan fattade beslut. Hur skall man kunna påverka besluten om man inte tår tillfälle att välja mellan de *olika* handlingsalternativ som grupper och kretsar med anspråk på att få axla maktens ansvarsbörda lagt fram? Vi kommer således tillbaka till partiproblemet.

Alla uppriktiga anhängare av självstyre är ense om att en utveckling av självstyret är oförenlig med ett vidmakthållande av enpartisystemet. ”Man måste med rätt fråga sig”, skriver Albert Meister, ”om den uppmärksamhet som ägnats åt demokratins lägsta nivåer inte avlett uppmärksamheten från det som sker ovanför, om man inte förlett arbetarna att sysselsätta sig alltför mycket med sitt eget företag, när de avgörande besluten för detta företags framtid fattas långt ovanför dem och utanför deras kontroll.” Frågan i sig är bevis nog, ty partiets överhöghet är inte bara en politisk företeelse utan även en social: det enda tillåtna partiet sammanfaller också i Jugoslavien med ”den nya klassen”.

Liksom i Sovjetunionen behöver denna klass myten om partiet som arbetarklassens företrädare för att kunna dölja den verkliga innebörden av dess maktutövning. Den dominerar den nya tekniska intelligentian såväl som den traditionella i namn av det rättmätiga uttrycket för arbetarrörelsen, som företrädare för ”arbetarnas intresse”. Men utvecklingen mot decentralisering och självstyre har, hur begränsad den än varit, brutit med vissa tabun och gynnat forskning och debatt, och därför är talet om att ”företräda arbetarnas verkliga intresse” *också mindre mystifierat* i Jugoslavien än i Sovjetunionen. Kardelj t.ex. erkände ju själv att arbetarna inte hade initiativet när besluten fattades i ”deras” råd.

Det är just därför att fönsterrutan är mer genomskinlig, att lögnen är mindre slående, som de verkliga relationerna mellan partiet och arbetarklassen framträder så tydligt. Partiet förklarar att allt det åstadkommer är i enlighet med arbetarklassens vilja, *samtidigt som det i praktiken uppträder som om arbetarklassen vore ur stånd att vilja något av sig själv*. Man kan invända att det är den inställning alla maktavande byråkratier intar. Må så vara, men den har i detta fall fört med sig ett enastående erbjudande som kunde ha fått ett mer uppmuntrande gensvar. Vi får inte glömma att självstyret inte erövrades, det beviljades. Man kan anklaga de jugoslaviska ledarna för alla slags försyndelser, bl.a. för att innerst inne tvivla på arbetarnas förmåga att själva ta över driften av sina egna företag, men i så fall bör man i ärlighetens namn också nämna att de flesta arbetare uppenbarligen *inte heller själva tror på den*. För i så fall skulle händelseutvecklingen ha tätt sig annorlunda, åtminstone i några företag.

Varför reagerade arbetarna på detta sätt?

Den politiska återvändsgränden

Eftersom det inte fanns möjlighet till *politiskt* ingripande från arbetarklassens sida (vilket

förutsätter *fristående* arbetarorganisationer, om de så bara vore fackliga) kom experimentet med självstyre att i huvudsak bli ett begränsat försök till liberalisering under den ”nya klassens” överinseende.

De sociala realiteterna tränger alltid igenom de formella, juridiska strukturerna (och myterna). Låt oss åter upprepa att denna verklighet kännetecknas av åtskillnad mellan ägande och ”förfogande” över produktionsmedlen, löneslaveri, uppdelning mellan styrande och verkställande uppgifter, framväxten av ett teknokratiskt skikt vid sidan av det byråkratiska, motsättningar mellan planering och marknadsföreteelser samt kamp om fördelningen av det samhällsliga mervärdet, vilket ger upphov till inbördes utsugning.

Dessa företeelser bildar grogrunden för en ny klasskamp, vars konsekvenser ledarna i Belgrad fruktar utan att klart kunna skönja dem. Vad skulle inträffa om partiet förlorade makten? Skulle man få bevittna ett återupprättande av kapitalismen? I Sovjetunionen verkar detta *än så länge* otänkbart. I Jugoslavien är det redan motiverat att ställa frågan. Den nuvarande privata sektorn är uppenbarligen inte stark nog att bemäktiga sig den offentliga, och företagscheferna torde inte kunna hysa några illusioner om att de skall bli ägare till sina företag. Det är emellertid fullt möjligt att tänka sig en kollektiv kapitalism (där företagen agerar enligt de kapitalistiska marknadsreglerna, med andra ord som privatägda företag) i beroendeställning till den internationella storfinansen. Är inte detta t.ex. Egyptens och Algeriets lott? Men det måste framhållas att denna samhällsekonomiska hypotes är i behov av *en översättning till det politiska kraftfältet*.

Så länge det inte uppkommit något politiskt alternativ förblir partiets ställning stark, trots alla centrifugala strömningar. Det är den centrala partiapparaten som säkerställer den bräckliga jämvikten mellan de olika delrepublikerna, det är den som håller armén i tyglarna (armén har sina egna synpunkter på rustningspolitiken och därigenom också på utrikespolitiken), och det är den som skall hejda teknokratin i dess framfart och samtidigt hålla studentrörelsen i schack. Partiapparatens makt grundas inte bara på dess monopolställning som gör att den kan besätta samtliga poster inom regeringen, den förfogar också över andra effektiva påtryckningsmedel.

Rankovic avskedades 1966, dels därför att han förespråkade en återgång till centralismen, men dels också därför att polisen, vars chef han var, hade tillvällat sig alltför stor makt. Tito själv var tvungen att medge att chefen för inrikesministeriet ännu sexton år efter det att grundlagen om självstyre trätt i kraft var i stånd utöva kontroll över allt i samhället ”ända upp i dess högsta skikt”.¹⁷ Sedan Rankovic avskedats vidtog man åtgärder för att begränsa den hemliga polisens handlingsfrihet: en del överstar fick gå i pension och en viss liberalisering genomfördes. Vissa av ledarna, exempelvis Koca Popovic, ville gå ännu längre i demokratiseringen, men än en gång reagerade byråkratin i självförsvaret: den kritikfrihet byråkratin kunde tolerera fick endast utövas inom dess egna ramar, enligt tillåtna former och på grundval av ett visst antal heliga principer. Demokratiseringen hade emellertid slagit upp flera bräscher i barrikaden som byråkratin inte förmådde täppa till, och dessa kom efter hand att utvidgas.

Den första av dem gällde pressen. I Jugoslavien finns det flera presstruster. I princip sorterar de antingen under partiet (dvs. Kommunistiska förbundet) eller under Socialistunionen (en massorganisation under partiets kontroll). Med det självstyre som alla företag, inklusive pressföretagen, fick infördes ett nytt element på detta område, som ditintills betraktats som uteslutande politiskt. Tidningarna konkurrerar sinsemellan och de tidningar som är minst utsatta

¹⁷ Flera ledande jugoslaver har hävdats att Rankovic t.o.m. låtit installera hemliga mikrofoner i Titos bostad och på hans kontor.

för particensuren åtnjuter uppenbara fördelar: de kan tala mer rakt på sak och i besvärliga fall nöja sig med att återge fakta utan att kommentera dem. Allmänheten insåg snart skillnaden. För tio år sedan var partiorganet *Borba* den i särklass mest lästa tidningen. På våren 1971 var dess upplaga inte större än 40 000 ex., medan dess serbiska konkurrent *Politika*, Socialistunionens organ, spreds i över 300 000 ex. Den trust som *Politika* ingår i omfattar två dagstidningar och sex veckotidningar, och dess chef är naturligtvis en partimedlem som på förslag av Socialistunionens ledning utsetts av företagets arbetarråd (som består av journalister, tjänstemän och arbetare vid tidningarna och tryckeriet) Om det uppstår någon allvarlig konflikt, hänskjuts frågan till ett möte med alla partimedlemmar i de berörda tidningarna inte till arbetarrådet. I det löpande arbetet har företagschefen emellertid att ta hänsyn till de synpunkter och den kritik som framläggs i syfte att utveckla dessa tidningar.

Den andra bräschen uppstod, som man kunde vänta sig, vid universiteten. Majhändelserna i Frankrike 1968 var av betydelse för radikaliseringsen av ett första avantgarde, men de avgörande förändringarna kom efter polisrepressionen vid en studentdemonstration i Belgrad samma år. Istället för att trappa upp repressionen ytterligare startade Tito då en dialog med studenterna, vilket till en början stärkte hans popularitet. Klyftan mellan ungdomen och partiapparaten var emellertid alltför djup för att kunna överbryggas endast med ord. Denna klyfta hade tidigare främst tagit sig uttryck i likgiltighet från studenternas sida, men från och med 1968 gav den upphov till på en gång vänsterradikala och nationalistiska demonstrationer (framförallt i Kroatien). Belgradstudenter som solidariserat sig med strejkande arbetare arresterades och dömdes till fängelsestraff. Redaktionen för tidningen *Student* stödde studenterna och avsattes följaktligen — men även den nya redaktionen intog en kritisk hållning. Vid valet av vice-dekan vid universitetet i Zagreb (denne skall enligt stadgarna vara student) fick partiets officiella kandidat se sig besegrad av en outsider. På våren 1971 avsattes studentförbundets ledning under en stormig generalförsamling och en ny ledning tillsattes.

Den tredje bräschen var den i särklass viktigaste, ty den undergrävde partiets enhet — inte ideologiskt, men organisatoriskt. Allt kom sig av den ökade autonomin för de olika nationella partierna (det serbiska, kroatiska, slovenska, montenegrinska, bosniska och makedoniska). Denna autonomi var i sin tur en följd av den ekonomiska decentraliseringspolitiken. Det finns nu inga höger- och vänsterriktningar i regeringen och i det jugoslaviska parlamentet utan en kroatisk fraktion, en serbisk, en makedonisk osv. De olika fraktionerna tar ställning allteftersom det bäst gynnar den egna delrepubliken. Så försvarar t.ex. kroaterna och slovenerna ”marknadssocialismen” kraftigare än serberna och montenegrinerna, vilka är mer måna om att bevara det som återstår av ekonomisk planering. Pluralismen har således vunnit insteg i partiet, *men via de etniska frågorna*.

Detta föranledde Tito att genomdriva en grundlagsreform som innebär att delrepublikerna fick större självständighet samtidigt som arbetarnas rätt till självstyre ytterligare befästes. Om denna reform tillämpas i sin fulla omfattning kommer Jugoslavien snarare att bli ett statsförbund än en förbundsstat och armén kommer efter presidentens död att vara det enda nationellt enande bandet. Denna förändring framställs som en fördjupning av demokratin och som resultatet av en naturlig utveckling, historiskt och ekonomiskt. Det förtjänar emellertid att påpekas att de kommunistiska partiapparaterna i de olika delrepublikerna påskyndat denna process högst avsevärt. Byråkratierna strävar oupphörligt efter att utöka sin makt. Så snart ett embryo till en ny stat uppstår, identifierar sig byråkratin med detta och försvarar dess intressen, kämpar för dess utveckling och blir till sist mer chauvinistisk än massorna, vars nationalism de i princip har till uppgift att dämpa och kanalisera. Även de intellektuella har svårt att motstå detta tryck, och genom att spela på nationella motsättningar har somliga lyckats skaffa sig en betydande frihet (jag tänker särskilt på

gruppen kring tidskriften *Praxis*, som under vissa tider hållits om ryggen av de kroatiska ledarna Bakaric och Tripalo).

Liksom Sovjetunionen har Jugoslavien råkat in i en politisk återvändsgränd. Orsaken till detta är, enligt belackarna, att landet slagit in på fel väg. Genom att förespråka ”marknadssocialism” avlägsnade man sig från kommunismens stora målsättningar och närmade sig istället kapitalismen och de borgerliga uppfattningarna. Liksom Sovjetunionen har Jugoslavien förrått den proletära revolutionen.

De flesta av dem som talar i sådana ordalag anser att det finns en annan väg, som andra redan slagit in på. För första gången, säger de, har problemet att förintna de borgerliga produktionsförhållandena och den borgerliga arbetsdelningen fått en klar och tydlig formulering i nationell skala, i ett väldigt land. Naturligtvis är det det kinesiska experimentet de syftar på. Låt oss alltså övergå till att skärskåda den kinesiska varianten av socialism.

7. Kina till storms mot himlen

1925 fanns det 400 miljoner invånare i Kina, varav 2 miljoner industriarbetare. Det är åtminstone de siffror som Mao Tsetung ger i sin artikel ”Om klasserna i det kinesiska samhället”, vilken publicerades i februari 1926 i Kuomintangts bondetidskrift.¹⁸ När kommunisterna segrade 1949 hade Kina 550 miljoner invånare. Endast 3 miljoner därav var industriarbetare. År 1965, omedelbart före ”den stora proletära kulturrevolutionen”, uppgick befolkningen till 700 miljoner, och antalet industriarbetare översteg då 11 miljoner män och kvinnor.

Mellan 1980 och 1995 kommer Kinas befolkning att passera miljardstrecket. Hur många kommer då att vara arbetare och hur många kommer att vara bönder? Hur många kommer att bo i städer och hur många på landsbygden?

Det är naturligtvis omöjligt att besvara den frågan, men Kinas fantastiska befolkningstillväxt är i sig själv tillräcklig för att klargöra att samhällsplanerings-, industrialiserings- och urbaniseringsproblemen där kommer att få helt andra dimensioner än i Europa och Afrika.

I industrisamhällena i väst (inklusive Sovjetunionen) gör man upp diagram över hur mycket medelinkomsten per capita skall öka fram till 1980. I Kina är den främsta målsättningen under de kommande tio åren att säkerställa mat, kläder, utbildning och hälsovård för ett nyttillskott på hundra miljoner människor. Varje politiskt perspektiv bestäms i första hand av denna *befolkningsexplosion* och i andra hand av *förhållandet städer—landsbygd*.

FN:s jordbruksorganisation (FAO) har uppskattat Kinas *aktiva befolkning* år 1965 till 367 miljoner män och kvinnor. Av dessa var alltså 11 miljoner industriarbetare (mindre än 3 %). Om vi därtill lägger dem som arbetar inom servicesektorn och de olika kategorierna tjänstemän får vi ett sammanlagt antal lönearbetare i städerna på 34 miljoner, alltså 9 % av den totala yrkesverksamma befolkningen. (Stadsbefolkningen som helhet uppskattas till 110 miljoner.) Resten — 91 % — utgörs av landsbygdens hantverkare och tjänstemän, militären och framförallt de enorma bondemassorna. Som jämförelse kan nämnas att USA:s jordbrukare samma år (1965) inte uppgick till mer än 4 836 000, det vill säga 6 % av en yrkesverksam befolkning uppskattad till 78 350 000 män och kvinnor.¹⁹ Dessa 4,8 miljoner bönder och lantarbetare försåg 200 miljoner människor med ett överflöd av livsmedel.

¹⁸ Vid den tiden var kommunisterna och Kuomintang fortfarande allierade.

¹⁹ Samma år, 1965, utgjorde de franska jordbrukarna 17 % av den yrkesverksamma befolkningen i Frankrike.

Denna samhällsstruktur har satt sin prägel på den kinesiska revolutionens historia. Under alla år av kamp var ”arbetarklassens ledande roll” endast en paragraf för formens skull, eller om man så vill, ett ideologiskt betingat föregripande av historien. Merparten av de kommunistiska ledarna kom från småbourgeoisin eller bondeklassen, och nästan alla soldater i folkarmén härstammade från landsbygden. Det utdragna inbördeskriget (det varade över ett kvarts sekel!) fick två betydelsefulla effekter: dels genomsyrades hela det revolutionära högkvarteret av en stark medvetenhet om landsbygdens problem, dels fick det träning i att upprätta förvaltning i olika distrikt (de ”röda baserna”), och detta måste med nödvändighet ske på ett sätt som framstod som ”mönstergillt” i bondemassornas ögon.

Också den bolsjevikiska intelligentian hade lyckats upprätta ett förbund med bondemassorna, men dess seger hade när allt kommer omkring varit mycket snabbare och den var inte heller i någon verklig mening sammanvuxen med dessa massor. Det var därför vissa av intelligentians företrädare öppet kunde rekommendera (och andra senare i praktiken genomdriva) en ”primitiv socialistisk ackumulation”, vilken i likhet med den första kapitalistiska ackumulationen skulle ske på landsbygdens bekostnad. I Kina kunde ingenting i den stilen sägas, än mindre göras. Måhända fanns det kinesiska teoretiker av Preobrazjenskij's läggning, men de fick i så fall aldrig tillfälle att framföra sina åsikter offentligt.

Likväl visste de som ledde den kommunistiska rörelsen, i Kina såväl som i Sovjet, att det mål bönderna eftersträvade och som kommit inom räckhåll genom folkarméns seger, förr eller senare måste överges. Jordfördelningen och skapandet av miljoner små privata odlingsenheter utgjorde bara en övergående fas, en kort etapp på vägen mot den socialistiska revolutionen.

Det kinesiska kommunistpartiet hade redan från början som sitt mål en accelererad industrialisering och kollektivisering av landsbygden. Dess förhållningssätt liknade i hög grad det sovjetiska partiets. Inte förrän då folkkommunerna skapades bröt skillnaderna i situation, tradition och mentalitet fram. Kollektiviseringen 1958 liknade inte de föregående och fick också hel andra följder.

Den sovjetiska modellen

Men först skall vi gå tillbaka till tiden mellan 1949 och 1958, det första skedet i revolutionen efter maktövertagandet. Det är nödvändigt att känna till de viktigaste etapperna under detta skede för att förstå den senare utvecklingen.

Vad gäller *planeringen* är det januari 1953 som markerar vändpunkten — det var då den första femårsplanen trädde i kraft. Fram till dess hade Kina befunnit sig i en ”återuppbyggnadsperiod” då det gällde att ta itu med de mest trängande behoven, samtidigt som man ingrep i Koreakriget (1950-1953).

Vad gäller *det privata ägandet av produktionsmedlen* kom vändpunkten inte förrän 1956. Under nära sju år samarbetade den kinesiska kommunismen med de element inom den ”nationella borgarklassen” som uppträtt som allierade under inbördeskrigets slutskede. Tusentals kapitalistiska företag inom handel och industri fortsatte med andra ord att fungera som tidigare. 1956 inlemmades alla dessa företag i den statliga sektorn. Ägarna fick inte längre behålla några vinster, men de erhöll partiell gottgörelse. De skulle få en provision på 5 % fram till 1962. Det förefaller som om denna provision kort därefter sänktes till 3,5 %. I gengäld förlängdes utbetalningarna fram till 1965. Vid den tidpunkten fanns det 250 000 f.d. kapitalister som åtnjöt dessa förmåner.

Ifråga om *jordbruksstrukturen* är två andra tidpunkter centrala: försommaren 1955 och våren

1956.

Under 1955 samlas många enskilda jordlotter i ”primär-kooperativ”. I dessa brukades jorden gemensamt, men *förblev privat egendom*. Kooperativet betalade ett arrende till ägaren för att få utnyttja hans jord och arbetsredskap. Fem procent av den disponibla arealen reserverades till enskilda jordlotter.

För sin behållning betalade kooperativet skatter och andra avgifter till staten samt arrendet för kooperativets medlemmar. En viss summa fonderades för kommande investeringsbehov. Återstoden fördelades bönderna emellan på basis av det antal dagsverken var och en utfört.

På våren 1956 skapades ”utvecklade kooperativ”. Jorden kollektiviserades nu *utan kompensation*. Övriga tillgångar (arbetsredskap och liknande) köptes upp. Enskilda jordlotter tilläts fortfarande. De utökades till och med till att omfatta 10 % av den disponibla arealen. Fördelningen av inkomsterna skedde på samma sätt som i primärkooperativen, det vill säga utifrån antalet utförda dagsverken, men något arrende behövde inte längre betalas ut. De nya enheterna omfattade i allmänhet ett antal primärkooperativ. Dessa kallades nu brigader (med 20 à 40 hushåll i varje), vilka i sin tur delades upp i arbetslag (7 à 8 familjer).

Alla dessa förändringar genomfördes utan några större kriser. Visserligen skall det sägas att flertalet av de medlemmar av den ”nationella borgarklassen” som tvingats avstå från äganderätten över sina företag även fortsättningsvis behöll en ledande ställning i dem. Vad bönderna anbelangar synes de ha godtagit systemet med primärkooperativ desto villigare som lotterna vid jordfördelningsreformen var ytterst knappt tilltagna.²⁰

Man har räknat ut att mellan 45 och 50 miljoner hektar fördelades på mer än 250 miljoner fattigbönder och egendomslösa. Även om man räknar med de jordlotter som inte berördes av denna omfördelning (eftersom de tillhörde små- och mellanbönder), innebär detta att flertalet kinesiska jordbrukare hade mindre än en hektar att odla! Detta förklarar varför 80 % av jordbruksproduktionen stannade inom *självhushållets ram* och endast 20 % salufördes. Visserligen förbättrades böndernas levnadsvillkor otvivelaktigt av att ockret förbjöds och flertalet mellanhänder rensades ut, men deras inkomster förblev otroligt låga (mindre än 100 dollar per år) och de var fortfarande helt utlämnade vid minsta torka eller översvämning. De måste till varje pris sluta sig samman och på så vis återknyta till den kinesiska landsbygdens uråldriga traditioner av sammanhållning.

Förändringarna skedde således på ett förhållandevis fredligt sätt: däri låg skillnaden jämfört med utvecklingen i Sovjetunionen. Men de pekade också fram emot vidgat statligt ägande och kollektivisering av jorden: däri bestod likheten med Sovjetunionen. Denna likhet föreföll i det ögonblicket desto starkare som det kinesiska kommunistpartiet (vilket, även det, upprättat fullständig politisk överhöghet inom hela landet) också på en hel rad andra områden knöt an till de sovjetiska förebilderna.

Planeringen och den ekonomiska förvaltningen gav tydliga exempel på detta. Liksom i Sovjetunionen upprättades en femårsplan. Planen utarbetades i tre etapper: Först fastställdes ett antal ”vägledande målsättningar” på central nivå. Med utgångspunkt från dessa målsättningar upprättades sedan planerna för de många tusentals olika företagen. Slutligen finslipades planerna centralt och vidarebefordrades så åter till varje produktionsenhet. För att uppnå balans i utvecklingen använde sig de centrala instanserna av den sovjetiska metoden med förhandskalkyler, och för att kontrollera att beslutet verkställdes infördes ett ”indikator”-förfarande liknande det som vi redan beskrivit apropå Sovjetunionen. Även i Kina underställdes företagen

²⁰ Däremot framkallade skapandet av ”utvecklade kooperativ” starka missnöjesyttringar.

industriministerier, och merparten (90 %) av deras vinster gick till staten. Resten överläts till företagen och användes för att finansiera ett särskilt premieringssystem.

Företagscheferna skulle utses av närmast högre instans. De biträdades av en cheffingenjör och en ekonomichef. Företagsledningen måste emellertid ta hänsyn till partikommittéerna som hade mycket påtagliga maktbefogenheter. Personalens stormöten, som var ofta förekommande under återuppbyggnadsperioden, hade däremot förlorat alltmer av sin betydelse. Om man därtill lägger att fackföreningarna öppet spelade rollen av ”förmedlande länk” mellan partiet och massorna, att ackumulationskvoten var mycket hög (omkring 20 %), att priserna fastställdes genom administrativa beslut och att det framförallt var den tunga industrin som prioriterades vid investeringar, är det mycket svårt att frigöra sig från känslan av att detta är något man sett och hört förut.

Och i själva verket hade kineserna inte någon annan modell att hämta inspiration från, ty vid denna tidpunkt höll sig även jugoslaverna till de regler för planeringen som de övertagit från Sovjet. Det var nödvändigt att till en början ta efter Sovjets mönster.

De hundra blommorna

Redan under den första femårsplanen försökte kineserna emellertid anpassa det från Sovjetunionen importerade systemet till sina egna förhållanden. De ”mixtrade” med planeringen, liksom de senare kom att ”mixtra” med de utländska maskiner som de fick i sina händer.

Den första förändringen framtvingades av befolkningens storlek och bristfälligheter i statistiken. Det som redan i ett land med 200 miljoner invånare är svårfattligt är det i än högre grad i en nation vars befolkningensmängd endast är ungefärligt känd. (Uppskattningarna 1970 varierar mellan 720 och 760 miljoner invånare!) Under sådana omständigheter skulle det vara vansinne att vilja bestämma allt från ett enda centrum. Därför decentraliserade kineserna planeringen, och de gjorde det på ett originellt och, som det verkar, ganska lyckosamt sätt.

De delade upp företagen i två kategorier. Den första innefattade företag av nationell karaktär (i allmänhet större företag, som använder avancerad teknik), företag som arbetade för försvaret samt forskningsinstitut och bankväsende. Alla dessa företag styrdes centralt. De övriga var knutna till provins- och lokala instanser, och det var endast via de planer som dessa instanser utarbetade som man centralt kom i kontakt med denna andra kategori av företag.

I början av den första femårsplanen var merparten av produktionsenheterna ännu direkt underställda Peking. Decentraliseringsåtgärderna i november 1957 innebar att 80 % av de centralstyrda företagen nu underställdes myndigheterna på provinsnivå samt myndigheterna i de autonoma regionerna och de två förvaltningsstäderna Peking och Shanghai. Medan provinserna även i fortsättningen förfogade över samtliga inkomster från de företag som redan tidigare underställts dem, fick de nöja sig med 20 % av inkomsterna från de företag som nu överfördes. De centrala instanserna fråntogs på så sätt endast en liten del av sina inkomstkällor, samtidigt som den provinsiella partiapparaten fick sin ställning avsevärt stärkt.

Samtidigt med denna decentralisering av planeringen förenklades skötseln av företagen. Av de tolv ”indikatorer” som företagen från början haft att ta hänsyn till var hädanefter endast fyra obligatoriska. De ekonomiska enheterna ålades att strikt iaktta planen ifråga om fastställd kvantitet av de viktigaste produkterna, ifråga om det totala antalet anställda samt ifråga om lönekostnader och vinster. De andra indikatorerna (kostnadsbesparingar, produktivitetshöjningar, tekniska normer osv.) kunde ändras under arbetets gång.

Vid kommunistpartiets 8:e kongress (1956) tillkännagav handelsministern Chen Yun att

konsumtionsvaruindustrin inte längre skulle erhålla några detaljplaner. Han tillfogade att enligt hans åsikt borde de fabriker som framställde dagligvaror inte längre sortera under den nationella planeringen. Han föreslog att dessa fick befogenhet att upprätta sina egna planer och att man skulle överlåta åt dem att vid slutet av varje räkenskapsår räkna ut hur mycket av vinsten som skulle tillskjutas staten.

Men det var på varudistributionens område som kineserna gjorde den mest långtgående uppmjukningen av den sovjetiska modellen. Distributionen skulle till stor del kontrolleras av *fristående kommersiella organ*: grossistupplagen och handelsfirmorna. Dessa organ skulle informera sig om industriernas behov och sluta avtal med företag och kooperativ som kunde leverera de efterfrågade råvarorna och produkterna. Avtalen fastställde vilka kvantiteter som skulle levereras, priserna, emballaget, leveransdatum och så vidare. Handelsfirmorna och grossistupplagen måste naturligtvis ta hänsyn till planens direktiv och medverka till att de följdes, men de var inte utan inflytande när dessa direktiv upprättades. Genom att de hade perfekt kunskap om vinstmarginalernas verkliga omfattning fick de ofta tillfälle att framställa förslag till de kommittéer som fastställde priserna. Samtidigt gav de råd åt företagen när dessa upprättade sina årliga planer. De studerade avsättningsmöjligheterna för de nya varor som företagen tänkte framställa och gav dem nyttiga upplysningar om konsumenternas behov.

Grossistupplagen gick ännu längre. Det hände ofta att de avdelade personal till företagen för att hjälpa dem att iakttä avtalet (särskilt vad gäller de efterfrågade varornas kvalitet). Om de fastställda normerna trots detta inte uppnåddes gjorde upplaget en värdering och köpte endast till ett pris som motsvarade den verkliga kvaliteten. Det kunde till och med vägra att köpa upp och låta det företag som gjort beställningen avkräva det försumliga företaget skadestånd och ränta.

Tack vare detta system kunde man slopa den första etappen i utarbetandet av planen. Företagen behövde inte längre invänta besked om de vägledande målsättningarna för att upprätta sina egna planer. Varje enhet skickade in sina planer till den instans den sorterade under. Dessa sammanställdes, varefter den slutgiltiga planen utarbetades. Denna skickades så ut till de olika företagen för att verkställas.

Det var med hjälp av dessa relativt smidiga ekonomiska mekanismer som Kina försökte att bli en industrination. Från 1949 till 1957 ökade antalet lönarbetare i Kina från 8 till 24 miljoner, industriarbetarna från 3 till 9 miljoner.²¹ Prioriteringen av den tunga industrin medförde emellertid allvarliga problem. Befolkningen, framförallt på landsbygden, märkte inte några effekter av dessa väldiga ansträngningar.

Den andra kollektiveringskampanjen mottogs mindre välvilligt än den första. Missnöjesområden uppstod. Mao Tse-tung beslöt då i februari 1957 att lansera en kampanj för kritik och självkritik över hela landet i syfte att finna ”den rätta lösningen av motsättningarna inom folket”. Denna kampanj ställdes i tecknet av de hundra blommorna, som fritt skulle blomma.

Partiapparaten, som dittills utövat odelad kontroll över det offentliga livet, visade då tecken till oro, men Mao var mån om att lugna den. ”Det kommunistiska partiet fruktar inte kritik”, förklarade han (mars 1957), ”ty vi är marxister. Sanningen är på vår sida och majoriteten av massorna — arbetarna och bönderna — är på vår sida.” Han tillade: ”Vi hoppas att våra bundsförvanter modigt kommer att ta på sig sitt ansvar och övervinna svårigheterna, att de inte kommer att rädas vare sig motgångar eller förhånande och att de inte skall tveka att kritisera oss andra kommunister och ställa förslag. Den som inte fruktar att träffas av svärdshugg, han vågar kasta kejsaren ur sadeln — det är den oförvägna anda vi bör ha i kampen för socialismen och

²¹ Vid den tidpunkten (1957) var 13,7 % av kommunistpartiets medlemmar arbetare.

kommunismen.”

Och ”bundsförvanterna” tog verkligen Maos uppmaning på allvar. Man fick bevittna en våg av kritik. Många ifrågasatte partiets diktatur och den kvävande atmosfär som genom partiapparaten försorg härskat såväl i det politiska livet som inom konsten och litteraturen. Partibyråkratin, som hade hoppats att få hjälp av massorna i sina försök att rätta till begångna misstag fann sig istället satt på de anklagades bänk. Detta kunde partiet inte tolerera. ”De hundra blommorna” betraktades som giftiga och rycktes upp med roten efter några veckor. I juni 1957 attackerade *Renmin Ribao* (Folkets Dagblad) ”högeravvikarna och borgarna” som under förevändning att kritisera ”förespråkade kontrarevolution”. Många intellektuella klandrades och beordrades att göra ”verklig” självkritik, dvs. en självkritik i enlighet med partilinjens. 40 deputerade i nationalförsamlingen fick sina mandat ogiltigförklarade. Man bör uppenbarligen tänka sig för två gånger innan man försöker ”kasta kejsaren ur sadeln”.

De kinesiska ledarna kan ha dragit olika slutsatser av detta snabbt övergivna experiment. Vi känner endast till den officiella slutsatsen, den som Mao Tse-tung tillkännagav i början av 1958 när han lanserade en ny jättelik offensiv på alla fronter. För honom, som inte ett ögonblick betvivlade att ”sanningen är på vår sida”, visade episoden med ”de hundra blommorna” att de gamla ideologiska strömningarna ännu bevarade sitt inflytande i det kinesiska samhället. Förändringen hade varit mindre djupgående än han själv trott. Slutsatsen var att man mycket snabbt måste gå vidare. Detta var upptakten till ”det stora språnget framåt”.

Det stora språnget framåt

”Språnget” ägde rum i två etapper. Först beslöt man att riva upp den andra femårsplanens siffror (planen sträckte sig från 1958 till 1963) och fastställde oändligt mycket djärvare målsättningar. De ursprungliga planerna räknade med att man på fem år skulle öka industriproduktionen med 100 % och jordbrukets avkastning med 35 %. Enligt de nya planerna skulle industriproduktionen öka *sex* gånger och jordbruksproduktionen *två och en halv* gånger.

Under den andra etappen företogs en ny genomgripande omvandling av landsbygdens ekonomiska och politiska struktur. 740 000 kooperativ slogs samman till 26 400 folkkommuner.²² Kommunernas gränser sammanföll med *hsiang*-gränserna, och dessa inlemmades också i de nya strukturerna, med två till fyra *hsiang* (ung. härad) per kommun (det fanns 80000 *hsiang* i Kina). Folkkommunen övertog alltså både kooperativens *ekonomiska* uppgifter och *hsiang*ernas *politiska* maktbefogenheter (ifråga om finanser, utbildning, rättsskipning, säkerhetstjänst, milis osv.). Kommunkommittén blev på en gång förvaltningsorgan för kommunen och *hsiang*ernas administrativa centrum.

Det är viktigt att se sammanhanget i denna räkka av beslut. Den första femårsplanens resultat var uppmuntrande men fortfarande mycket otillräckliga. I den för landets framtid avgörande kapplöpningen höll den ekonomiska tillväxten bara nått och jämnt jämna steg med befolkningstillväxten. Med den tillväxttakten skulle det ha behövts många år för att bygga upp Kina till en verklig industrimakt.

Prioriteringen av den tunga industrin dikterades av uppenbara militära hänsyn, och de kinesiska ledarnas vilja att göra landet självförsörjande inom vissa nyckelsektorer hade understrukits av det internationella lägets utveckling. (Vi återkommer till detta längre fram.) Men denna inriktning innebar att jordbruksekonomin inte kunde få de industriprodukter den var i så trängande behov

²² 1964 minskades deras antal till 24 000. Men därefter delades många kommuner upp på nytt, och vid kulturrevolutionens början räknade man med att det fanns ungefär 74 000 kommuner.

av. Liksom fallet var i Sovjetunionen tenderade utbytet mellan städer och landsbygd att bli ojämnt.

Systemet med ”utvecklade kooperativ” var ännu bräckligt, och fastän man framställt det som om kooperativen skapats på initiativ från massorna, kröp det fram att bönderna på många håll försökte bevara sin handlingsfrihet. Det krävdes all den auktoritet partiet kunde uppstå och tio miljoner partimedlemmars disciplin för att motståndet skulle övervinnas. Och ändå måste man gå med på vissa eftergifter — de enskilda jordlotterna utvidgades och under de hundra blommornas tid fanns det en tendens att utveckla den fria marknaden. Kapitalismen — om än i mycket liten skala — var redo att åter sticka upp sitt huvud på landsbygden.

De kinesiska ledarna hade ställts inför samma problem som Sovjetledarna brottats med före dem. Men de avvisade de sovjetiska lösningarna. De ville inte säkra städernas livsmedelsförsörjning genom straffexpeditioner. De ansåg att man omöjligt kunde låta bönderna bära hela bördan av industrialiseringen. Det skulle förorsaka en alltför djup klyfta mellan städerna och landsbygden.

Hur skulle man då komma ur denna återvändsgränd? *Genom att gå till attack på samtliga fronter.* Den industriella tillväxten skulle bli så snabb att man på en gång kunde bygga stora stålverk, skaffa sig atomvapen och förse jordbruket med den konstgödsel, det byggnadsmaterial och de maskiner det led brist på. För att kunna lyckas med detta måste man avsevärt öka den del av nationalinkomsten som gick till ackumulation, det vill säga till investeringar. Den redan höga ackumulationsnivån på 20 % skulle höjas till 30 %, en enormt stor andel, som i sin tur innebar att levnadsstandarden drastiskt måste skäras ned. Men inte nog med det. Man måste också — och detta var de kinesiska ledarnas stora strategiska idé — mobilisera de ”dolda produktivkrafterna”.

I städerna var knappt 30 % av den totala befolkningen förvärvsarbetande. Detta berodde dels på den stora andelen barn, men också på att de flesta kvinnorna inte var ute i arbetslivet. Här fanns en stor arbetskraftsreserv som kunde utnyttjas om det skapades tillräckligt många daghem och lekscolor. På landsbygden gick miljontals bönder sysslolösa under långa perioder. Det beräknades 1955 att antalet arbetsdagar per arbetare och år var 150. Även här tycktes det finnas en oerhörd potentiell kraft som kunde utnyttjas, antingen genom att stimulera inflyttningen till städerna eller genom att skapa nya arbetstillfällen i kommunerna (den senare lösningen var att föredra eftersom den inte krävde alltför omfattande investeringar).

Partiets alla medlemmar kastade sig in i denna nya kamp. De förklarade för massorna att de måste gå med på stora uppoffringar under den andra planens fem år — om de gjorde det skulle Kina i så fall se helt annorlunda ut när dessa år lupit till ända.

Under det stora språngets första månader visade det kommunistiska högkvarteret tecken på stor optimism. All tillgänglig information visade att ”avstampet” lyckats. Företagen tillkännagav en snabb ökning av industriproduktionen och skördarna visade sig vara mycket rika. Ett moln fanns dock på himlen: kooperativen var för små och för många för att klara av problemen med att sätta igång små lokala industrier. Detta föranledde en allmän omorganisering i augusti 1958 med utgångspunkt från den kommunmodell som man redan tidigare experimenterat med i en del provinser.

Det vore dock fel att tro att det främst var ekonomiska faktorer som låg bakom bildandet av folkkommunerna. De ideologiska och politiska motiven var inte mindre betydelsefulla. Dels var det lättare för kommunistpartiets celler att utveckla sin verksamhet i 26 400 jordbruksenheter än i 740 000, men framförallt blev det genom omorganiseringen lättare att bekämpa individualistiska tendenser och att stärka gemenskapsandan. Allt kollektiviserades, även de enskilda jordlotterna. Daghem inrättades så att kvinnorna, som genom de kollektiva matsalarna avlastats en del av

hushållsarbetet, även frigjordes från barntillsynen. På så sätt kunde de delta mera aktivt i kampen för att öka produktionen. Medan den disponibla inkomsten i de äldre kooperativen fördelades mellan bönderna på basis av hur mycket arbete var och en utfört, utgick man nu från antalet munnar varje familj hade att mätta. Visserligen utgick denna fördelning huvudsakligen in natura — penningutbetalningarna utgjorde bara en liten del av jordbrukarnas inkomster — men man kan ändå redan nu tala om en övergång från den socialistiska principen ”åt var och en efter hans arbete” till den kommunistiska ”åt var och en efter hans behov”.

Vintern kom med mindre goda nyheter. Man upptäckte att de första siffrorna som företagen lämnat in snarast var förebud om framtida resultat. Planerna översteg vad som tekniskt var möjligt. Det saknades tekniker, och de sovjetiska experterna var skeptiskt inställda till hela försöket, som de från första stund betraktade som utopiskt. Städerna hade översvämmats av en mängd arbetare, som man inte längre visste vad man skulle göra av. Miljontals bönder uppfattade kollektivismen i kommunerna som ett angrepp på familjetraditionerna. De var kritiska eller motsträviga inför det nya systemet. I gengäld kastade sig de kommunistiska aktivisterna hals över huvud in i industrialiseringen av landsbygden. Primitiva masugnar byggdes upp nästan överallt; men det som dessa producerade blev praktiskt taget oanvändbart.

I december 1958 gav centralkommittén folkkommunerna de första instruktionerna om återhållsamhet. Undan för undan återgick man till enskilda jordlotter (5 % av den tillgängliga arealen), till familjemåltider och till fördelning enligt utfört arbete. På industrifronten bibehöll partiet dock sina påbud om offensiv. Kommunikéerna tillkännagav alltjämt imponerande framgångar. Det var först i augusti 1959 — ett år efter det att folkkommunerna lanserades — som man beslöt att blåsa till reträtt, det vill säga revidera planens målsättningar. Myndigheterna medgav då att den statistik som förts fram varit felaktig, och de tillade att skördarna denna gång skulle bli rent ut sagt dåliga.

Därefter drabbades Kina av tre på varandra följande år av naturkatastrofer (1959-1960-1961). Landet fick uppleva svält istället för ett ”stort språng framåt”. Officiellt talade man bara om en ”bristsituation”, men orden kunde inte dölja omfattningen av livsmedelskrisen. Vid denna tid uppskattades Kinas minimumbehov till 180 miljoner ton livsmedel. Enligt vissa beräkningar översteg den sammanlagda skörden 1960 inte ens 150 miljoner ton. I vilken utsträckning bidrog omvälvningarna 1958 till att förvärpa läget på landsbygden? Det är mycket svårt att säga. Obestridligen spelade de in 1959, men tack vare de ändringar som sedan gjordes verkar det som om kommunreformen åren därefter tvärtom gjorde det möjligt att undvika än större katastrofer.

Hur som helst, en sak stod i alla fall klar vid årsskiftet 1959/ 60: det stora språngets strategi hade gjort fiasko. Detta fick, som vi senare kommer att beröra, betydelsefulla konsekvenser för maktförhållandena inom det kommunistiska partiet. Men det påskyndade också utvecklingen av den sino-sovjetiska krisen, som varit under uppsegling i mer än tre år och som inte saknade betydelse för den vändning som gjordes 1958.

Brytningen med Sovjetunionen

Maos ställning i förhållande till Stalin 1949, då folkarmén fullbordat erövrandet av det kontinentala Kina, påminde om Titos situation fyra år tidigare: Mao hade hemfört en väldig seger, som Stalin inte trodde på eller var villig att riskera något för. Sovjetledarna hade bibehållit sin diplomatiska representation vid Chiang Kai-sheks högkvarter ända till slutet. Otvivelaktigt hade de hjälpt de kinesiska kommunisterna 1946, genom att låta dem lägga beslag på de betydande mängder krigsmateriel som kvarlämnats i Manchuriet, men detta hade gjorts i hopp om att återställandet av en viss militär jämvikt skulle leda till en kompromisslösning. Det var inte

så att Stalin fruktade den kinesiska revolutionen, men han behövde goda förbindelser med USA, som å sin sida stödde Chiang Kai-shek.

När den kinesiska kommunismen väl segrat resonerade Stalin emellertid inte längre på samma sätt. Den ”stora alliansen” hade brutits för mer än ett år sedan. Det kalla kriget hade börjat och Koreakriget var omedelbart förestående. Stalin måste i denna situation skatta sig lycklig över att en nation med sex hundra miljoner människor ville gå över till ”det socialistiska lägret”, det vill säga till hans läger.

Ty Mao hade lika lite som Tito någon tanke på att ifrågasätta Sovjetunionens ledande roll. Stalins skepticism, tvivel och opportunistik (som i själva verket hade visat sig redan 1927, när han krävde att kommunisterna till varje pris skulle bibehålla alliansen med Kuomintang) — allt detta tillhörde det förgångna. Liksom jugoslaverna var kineserna stolta över att kunna visa de sovjetiska kamraterna att de haft fel då de inte litat på dem. De obehagliga minnena gjorde sig inte påminna förrän senare.

Kina hade för övrigt behov av Sovjets hjälp, först och främst på det militära planet — Sovjet stod för den tunga beväpningen i Koreakriget — men också för återuppbyggnaden. Och för den första femårsplanen behövde kineserna sovjetiskt bistånd. En stor del av de kinesiska teknikerna, som det redan dessförinnan fanns alltför få av, flydde revolutionen genom att lämna landet. För att fylla luckorna skickade Sovjet rådgivare och experter (mer än 10 000 på tio år), och man sålde maskiner, fabriksvaror och råvaror till Kina.

Även om han ibland ansåg att den var alltför försiktig, ogillade inte Mao den internationella politik som fördes av Stalin efter 1947 och som sedan fortsatte de första åren efter hans död: Sovjet satte sig överallt till motvärn mot USA, som försökte stoppa och driva tillbaka den kommunistiska vågen. Men Sovjet behövde allierade för att lyckas, och i Västeuropa fann man inga. *I Tredje världen, däremot, höll en gynnsam situation på att växa fram.* Och vilket land var bäst skickat att dra fördel av denna situation om inte Kina, det största landet i den s.k. Tredje världen? De sovjetiska ledarna var kanske mindre glada åt att de utestängdes från förberedelserna för den konferens som de asiatiska och afrikanska länderna höll i Bandung 1955, men de kunde inte annat än glädjas åt dess resultat, på samma sätt som de uppskattat Chou En-lais skicklighet vid Genèvekonferensen om Indokina 1954. Kina spelade rollen av resonabel stormakt, allierad med Sovjet, men också med Indien, Indonesien och Egypten. Detta var den kommunistiska världens öppning mot länderna i den underutvecklade delen av världen.²³

Stalins död i mars 1953 innebar inte någon omvälvning av denna politik. Den bidrog endast till att ge Mao Tse-tung större auktoritet och självförtroende. Han visste att han hädanefter var den mest ryktbare av alla levande kommunistledare och att Moskva måste räkna med honom i allt större utsträckning. Att Chrusjtjov och Bulganin tillbakavisade hans propåer om Yttre Mongoliet (som ryssarna inlemmat i sin intressesfär) kom inte som någon överraskning för honom. Framstöten syftade bara till att ange spelets nya regler. Det avtal om sino-sovjetiskt samarbete på den vetenskapliga forskningens område (inklusive kärnforskning) som slöts 1955 var av större betydelse, och dess logiska förlängning var det hemliga avtal om atomvapentillverkning i Kina som undertecknades 1957. Detta markerade kulmen i de sino-sovjetiska förbindelsernas historia — mycket snart kom de emellertid att börja avta i intensitet.

De båda parterna hade haft tid att känna sig för, att känna varandra på pulsen. Kineserna hade förstått att Chrusjtjov trots sitt skrävel inte ville löpa risken att råka i en konflikt med USA och att

²³ Tidigare hade Titos Jugoslavien spelat denna roll, men det var nu kätterskt och neutralistiskt. Kineserna såg Jugoslavien som en farlig rival på detta område.

han tvärtom var mycket angelägen om att nå en överenskommelse som kunde säkra vidmakthållandet av status quo. Det var för honom den konkreta innebörden av formeln ”fredlig samexistens”. Kineserna kunde således inte räkna på mer stöd i sin strävan att få fotfäste på Formosa än Tito fått när han velat annektera Trieste. Peking hade otaliga bevis för att sovjetledarna var redo att gå in i underhandlingar med Eisenhower, och de hade misstänkt goda förbindelser med Jugoslavien — i kinesernas ögon var Tito en dubbelbottnad figur som utövade påtryckningar för att åstadkomma ett närmande till Washington. Sovjetunionens hjälp till Indien (den var sannolikt större än hjälpen till Kina) var inte mindre betecknande, ty de indiska ledarna önskade även de ett sovjetiskt-amerikanskt samförstånd. Till detta kan slutligen fogas den personliga misstro Mao närde till Chrusjtjov. Denne hade redan 1954, under sin första resa till Kina, gjort ett dåligt intryck på de kinesiska ledarna. De fann honom plump och anfäktad av ”stormakskomplex”. Hans fördömanden av Stalins brott hade säkerligen chockerat dem, och den brutalitet han ådagalade vid krossandet av den ungerska revolten kunde bara delvis lugna dem.

Chrusjtjov, å sin sida, hyste inte heller särskilt ömma känslor för Mao Tse-tung. 1963 förklarade han att han alltid varit förskräckt över Maos ”våghalsighet” och apokalyptiska syn på historien. Men det som oroade honom mest 1957 var Maos uppenbara strävan att bli ledargestalt för alla kommunistiska och progressiva partier i tredje världen, för att senare kunna utsträcka sitt inflytande över resten av det ”socialistiska lägret”. Denna oro var en av orsakerna till att de sovjetiska ledarna hjälpte Indien, stödde Nasser och ägnade Indonesien, Vietnam och Korea långt större uppmärksamhet än de tidigare gjort.

Den första sammanstötningen var inlindad, dolsk och hycklande. Den ägde rum i Moskva 1957, vid de kommunistiska partiernas internationella konferens. Mao angrep skickligt jugoslaverna. Han fördömde inte bara deras ”revisionism” utan också deras vägran att underkasta sig en gemensam disciplin. Det kinesiska partiet ansåg för sin del att denna disciplin var nödvändig och en förutsättning för kommande revolutionära segrar. Att vägra underställa sig en sådan disciplin var liktydigt med att avstå från dessa segrar, att finna sig tillrätta med ett status quo i förhållande till imperialismen. Disciplinen krävde naturligtvis att det fanns en erkänd ledare. Och ledaren var Sovjetunionens kommunistiska parti. ”Kina har omfattande revolutionär erfarenhet, men ganska ringa erfarenhet av socialistisk uppbyggnad”, förklarade Mao. ”Kina är ett stort land, men dess industri är liten. Kina har inte ens en kvarts Sputnik, medan Sovjetunionen har två stycken. Framförallt har Sovjetunionen fyrtio års erfarenheter. Utan Sovjetunionen skulle vi alla ha erövrats av andra länder.”

Det var kloka och anspråkslösa ord som gjorde intryck på konferensen, men det var också en förgiftad gåva till Chrusjtjov. Mao tog här till en taktik som han använt sig av vid ett flertal tillfällen, både förr och senare: att tvinga en motståndare, som han ännu inte kunde angripa öppet, att ikläda sig icke önskade skyldigheter och därefter tvinga honom att avslöja sig. Sovjetunionen hade visserligen för avsikt att behålla ledningen i ”lägret” men ville samtidigt ha händerna fria att agera efter eget gottfinnande. Mao stärkte alltså Sovjetledningens mandat, samtidigt som han preciserade det. De kommunistiska partierna stod bakom det sovjetiska partiet *för att det skulle leda dem mot nya revolutionära framgångar*. Och var inte läget gynnsamt? ”Östanvinden är starkare än västanvinden”, förklarade Mao. Det gällde alltså att gå framåt. Detta var inte den in blanco-fullmakt Chrusjtjov önskat sig — mandatet var bundet.

Så lätt fann sig sovjetledarna inte i att få händerna bak-bundna. De måste emellertid ta hänsyn till Maos manöver. De fördömde ånyo den jugoslaviska ”revisionismen” och vidgick att den amerikanska imperialismen var ”alla folks fiende”. Konferensen gick emellertid med på att godta principen om ”fredlig samexistens” — som var och en naturligtvis tolkade på sitt eget sätt. Den

gemensamma resolutionen var en kompromiss, men denna kompromiss, som i själva verket var resultatet av enskilda förhandlingar mellan de ryska och kinesiska delegationerna, innebar en halv seger för Mao.

Mao var således redan nummer två i "lägret" och han gjorde sig redo att bli nummer ett. Vad han sade om Kinas ekonomiska svaghet återspeglade det verkliga förhållandet just då. Men det var en materiell svaghet och inte någon ideologisk underlägsenhet hos kineserna som motiverade den sovjetiska överhögheten. Och detta styrkeförhållande kunde ändras och skulle komma att ändras om sex hundra miljoner människor mobiliserades i den gigantiska ekonomiska kampen. "Det stora språnget framåt" tillkännagavs endast några veckor efter Moskvakonferensens slut. Snart skulle kommunisterna världen över få se var den revolutionära hängivenheten fanns, var den kommunistiska övertygelsen var starkast, var Lenins sanna arvtagare befann sig.

Under hela 1958 var Chrusjtjov tvungen att visa Mao hänsyn. Till följd av påtryckningar från Kina avstod han från att använda FN:s säkerhetsråd (där Formosa och inte Folkrepubliken Kina var representerat) för att göra upp om meningsskiljaktigheterna ifråga om Mellanöstern efter statskuppen i Libanon. När kineserna i augusti bombarderade ön Quemoy, som hölls av Chiang Kai-sheks armé, riktade Chrusjtjov varningar till de "imperialistiska angriparna", om än i ganska försiktiga ordalag. För att inte bli Mao svaret skyldig tog han slutligen i november själv initiativet till en ny Berlinkris. De sovjetiska ledarna ville inte framstå som mindre fasta i sin hållning än kineserna.

Allt förändrades emellertid från 1959. *Då visade det sig nämligen au det stora språnget framåt hade misslyckats*, och vid Quemoy visade kineserna prov på sin militära svaghet. Chrusjtjov behövde inte längre gardera sig åt vänster, eftersom vänsterpolitiken var i färd med att kapsejsa. Mikojan begav sig då till USA och följdes strax därefter av Kozlov (som vid den tiden var regimens andreman). De två förberedde Chrusjtjovs resa. Mao såg klart att Sovjetunionen återgick till den politik man förde alldeles efter kriget, det vill säga Sovjet strävade att uppnå en kompromiss med den mäktigaste motståndaren. Det var detta "förräderi" som Mao länge förutsett, men han kunde inte fördöma denna politik öppet innan sovjetledarna tydligare visat sina avsikter. Däremot kunde han agera så att Moskva tvangs avslöja sig fortare än det självt tänkt sig.

I mars 1959 övertog de kinesiska trupperna kontrollen över Tibet, och Dalai Lama flydde. I Indien blev man upprörd och djupt oroad. Detta innebar slutet på den samförståndspolitik som inletts av Chou En-lai och Nehru. De sovjetiska ledarna reagerade inte alls, åtminstone inte officiellt. Ty allt pekar på att det var vid denna tid som de lät regeringen i Peking förstå att de endast i utbyte mot vissa garantier skulle förse Kina med atomvapen. Med andra ord: avtalet från 1957 ifrågasattes. Skrämda av kinesernas vapenskrammel visade ryssarna sin avsikt att behålla *kontrollen* över de raketer och bomber som skulle tillverkas med deras bistånd. Vissa kinesiska militärer, med försvarsministern Peng Teh-huai och försvarsstabschefen Huang Ko-cheng i spetsen, verkade då beredda att godta denna kontroll, ty utan sovjetisk hjälp riskerade den kinesiska armén att åter bli en partisanarmé blott. Andra höga officerare, som Ho Lung och Chu Teh, ansåg däremot att det skulle vara bättre att ta den risken än att, om än tillfälligt, underställas utländskt förmynderskap. Utan att tveka tog Mao ställning för de senare. I augusti samma år förklarade han att atombomben var en "papperstiger". Kärnvapenavtalet revs upp definitivt. Några dagar senare utbröt de första gränsintermezzona mellan kinesiska och indiska trupper. Peking informerade omedelbart Moskva om att gränskonflikten framprovocerats av den indiska regeringen "i syfte att bekämpa kommunismen och Kina". Denna gång vägrade Sovjetunionen emellertid att stödja Maos Kina. I en officiell deklaration beklagade man att "två vänskapligt sinnade länder" (som alltså jämfördes) kunnat gå till sådana ytterligheter. Detta var sveket, och

det ägde rum strax före Chrusjtjovs resa till USA.

Denna resa utmärktes av en rad bullrande uttalanden och pittoreska inslag, men den viktigaste händelsen var mötet i Camp David, där det sovjetiska kommunistpartiets förstesekreterare och USA:s president gemensamt förklarade att deras två länder "hade särskilda förpliktelser gentemot resten av världen".

På återvägen gjorde Chrusjtjov ett uppehåll i Peking. Det blev hans sista möte med Mao. Genom de avslöjanden som gjordes från båda sidor under det ideologiska grälet 1963 vet man att mötet var synnerligen stormigt. Några dagar efter den sovjetiske ledarens ankomst avsattes Peng Tehuai och Huang Ko-cheng. Liksom *Tito före honom* ville Mao se till att ingen svävade i tvivelsmål om hans beslutsamhet att krossa varje försök att skapa en pro-sovjetisk fraktion inom det kinesiska partiet.

Därefter förvärrades konflikten oupphörligt. Den kom att präglas av ideologisk polemik, återkallande av de sovjetiska teknikerna från Kina (sommaren 1960), en ny internationell konferens mellan de kommunistiska partierna, gränstvister och flera gränsintermezzon innan den på sommaren 1963 ledde fram till en slutgiltig brytning mellan de två partierna (men inte mellan de båda staterna).

Den interna partikampen

Vad försiggick då inom det kinesiska kommunistpartiet medan dessa händelser utspelade sig på det internationella planet?

Två olika hypoteser har förts fram. Enligt den första skulle Mao Tse-tung ha satts på undantag redan i slutet av 1958, alltså så snart det stod klart att det stora språngets politik misslyckats. En förnuftig och "anti-subjektivistisk" gruppering, angelägen om att rädda landet från katastrof, skulle då ha övertagit ledningen och tvingat Mao att avstå från posten som republikens president till förmån för Liu Shao-chi (i december 1958). Utrikespolitiken, den militära politiken och de ideologiska frågorna skulle emellertid även i fortsättningen ha varit den store ledarens "egna" domäner. Från den stunden hade Mao endast ett för ögonen: att ta revansch, vilket han också gjorde 1966, i och med "kulturrevolutionen".

Enligt den andra hypotesen behöll Mao även i fortsättningen den verkliga ledningen inom partiet men var nu tvungen att ta hänsyn till en stark "revisionistisk" minoritet som förespråkade "den kapitalistiska vägen" (dvs. i praktiken den politik som Sovjetunionen förde). Det var svårt att komma åt denna minoritet eftersom den förskansat sig på vissa nyckelposter och lade ned stor möda på att dölja sina verkliga syften. När Mao blivit övertygad om att minoriteten gått alltför långt för att kunna rätta till sina misstag beslutade han sig för att appellera till massorna och uppmana dem att själva avslöja "de kinesiska Chrusjtjoviterna".

Det förefaller uppenbart att Mao Tse-tungs ställning inom partiledningen allvarligt försvagats efter det stora språngets fiasko. Ett bevis för detta är den massiva omfattningen av utrensningarna under åren 1966-69. Vid nionde partikongressen (1969) framkom det att 11 av partisekretariatets 16 medlemmar avlägsnats, 17 av politbyråns 26 medlemmar, 112 av de 172 i centralkommittén samt 23 av de 28 provinssekreterarna och 54 av länsledningarnas 67 sekreterare och suppleanter. Naturligtvis var inte alla dessa anhängare till Liu Shao-chi, men man kan åtminstone dra den slutsatsen att Mao inte räknade dem till de sina.

Från 1959 till 1966 leddes partiapparaten av män som senare skulle komma att bli de främsta "måltavlorna" under kulturrevolutionen: Liu Shao-chi, partiets vice ordförande, Teng Hsiao-ping, centralkommitténs generalsekreterare, Lu Ting-yi, ansvarig för propagandafrågor, och Peng

Chen, Pekings borgmästare. Om Mao verkligen förfogat över en majoritet inom centralkommittén är det knappast troligt att han låtit dessa behålla sina poster så länge.

Innebär det att majoriteten var ”anti-maoistisk”? Nej, det vore otänkbart. Maos roll i den kinesiska revolutionen kan jämföras med den roll Lenin spelade i den ryska. Låt oss föreställa oss vad som skulle ha hänt om Lenin hade levt längre än till 1924. Stalin, som redan höll i tömmarna inom partiet, fattade ofta beslut som Lenin i efterhand ifrågasatte — det vet vi genom dennes sista anteckningar. Men Stalin skulle aldrig ha kunnat tillåta sig en öppen konflikt med Sovjetrysslands grundare. Sovjetunionens kommunistiska parti var rent definitionsmässigt leninistiskt, på samma sätt som det kinesiska partiet är maoistiskt.²⁴

Därför var Mao aldrig ordentligt satt på undantag. I massornas ögon, för armén och för den internationella opinionen var han fortfarande den obestridde ledaren. Inom partiapparaten var han dock tvungen att förlika sig med män som under beklagande av de ”överdrifter” som begåtts under det stora språnget framåt i själva verket indirekt ifrågasatte själva kärnan i denna politik. Säkerligen fanns det spänningar mellan honom och dessa män, förmodligen också utlösta i kriser. Men för apparatens del *måste dessa lösas genom kompromisser*. Ingen vågade ens tänka på att ”avmaoisera” Kina, åtminstone inte så länge Mao levde.

I kulturrevolutionens slutskede påstods det visserligen att Liu Shao-chi hade tänkt sig att göra just detta, men de ”bevis” som androgs var synnerligen svaga. I samband med en nytgåva av Lius bok *Hur man blir en god kommunist* hade han 1962 lagt till några avsnitt som fördömde dem som hade ”mani på att strida” och som ständigt sökte gräl, de som ”brukade förkasta varje kompromiss och framkalla storm i vattenglas”. ”Enligt dessa galna människor”, skrev han, ”skulle varje sämja inom partiet vara av ondo.” Dessa ord, har man sagt, kunde bara syfta på Mao, som vid den tidpunkten vägrade att återupprätta Peng Teh-huai, som avskedats i samband med Chrusjtjovs besök. Det är i och för sig inte alls omöjligt att så var fallet. Dessutom har man påstått att dessa anklagelser i förtäckta ordalag skulle förbereda offentliggörandet av ett dokument liknande den ”hemliga rapport” om Stalinkulten som Chrusjtjov avgivit 1956, vilket emellertid verkar vara rena rama gissningen.

I efterhand har det gjorts gällande att Liu stod för en egen linje, i motsatsställning till Maos. Snarare verkar det som om Liu företrätt den *konkreta politik* som partiapparaten bedrev, åberopande sig på den maoistiska ideologin. Denna politik var allmänt accepterad under åren 1959-61, då det ekonomiska läget tagit en dramatisk vändning. Det var först senare som Mao och vissa av hans följeslagare fann den så ytterligt farlig.

Denna politik var i huvudsak en ”det möjligas konst”. Man övergav de orimliga målsättningarna vad gäller industrialiseringen, koncentrerade sina ansträngningar på vissa sektorer²⁵ och *återgick till systemet med materiella incitament*. 1963 fick nära 40 % av arbetarna löneförhöjningar. Premiesystemet fick allt större betydelse (i fabriken i Anshan utgjorde premierna 14 % av grundlönen), och spännvidden mellan de olika lönerna ökade. Teknikernas roll uppvärderades ånyo. Redan 1961 fick företagsledarna utvidgade maktbefogenheter (samtidigt som personalens stormöten blev alltmer sällsynta). 1963 tjänade en företagsledare fyra à fem gånger så mycket som arbetaren. Särskilda premier infördes för alla tekniska uppfinningar och förbättringar. Man använde sig i allt större utsträckning av finansiella ”indikatorer” för att övervaka företagets skötsel. 1962 (samma år som Libermans första artikel publicerades i *Pravda*) krävde Yang

²⁴ Man kan också gå utanför det ”socialistiska lägret” och jämföra med det förhållande som rådde mellan de Gaulle och de främsta ledarna inom den Ve republiken i Frankrike.

²⁵ Däribland kärnfysiken. Kinas första atombomb exploderade 1964.

Chien-pai, ordförande i den kinesiska vetenskapsakademins ekonomiska institut, att vinsten skulle bli den viktigaste indikatorn. Andra ekonomer föreslog att man skulle ta större hänsyn till de olika företagens vinstmöjligheter vid prioriteringen av investeringar. (Dessa förslag förkastades emellertid av partiledningen.)

På landsbygden, som mellan 1959 och 1963 fått ta emot miljoners av de arbetare som flyttade in till städerna i samband med det stora språnget, konsoliderades folkkommunerna, till priset av vissa uppmjukningar (här och var styckades de också upp på flera mindre kommuner). Skördarna blev bättre och livsmedelsförsörjningen kunde återigen säkras på ett tillfredsställande sätt.

Partikommittéerna höll överallt utvecklingen i sina händer. De styrde inte utan en viss effektivitet, men deras byråkratiska tungroddhet gav också upphov till mycken oreda och även tendenser till korruption. Partibyråkraterna åtljuddes, men möttes ofta av likgiltighet från massornas sida.

I samma ögonblick som brytningen mellan Moskva och Peking fördjupades började alltså den kinesiska ekonomin att närma sig Sovjetunionens. Denna paradox verkar inte i nämnvärd grad ha generat partiapparatsens majoritet. Vad de kritiserade Sovjetunionen för var i första hand dess stormaktsegoism och imperialism och inte dess politiska och ekonomiska system. Chrusjtjov hade uppenbarligen hoppats på en pro-sovjetisk fraktion, men här hade han stoppats av den kinesiska patriotismen, på samma sätt som Stalin stoppats av den jugoslaviska. Liu Shao-chi, Teng Hsiao-ping och Peng Chen tillhörde dem som häftigast kritiserade den ryska politiken.

Mao Tse-tung kunde för sin del inte acceptera denna motsättning. Även om han kom till helt andra slutsatser resonerade han på samma sätt som Tito gjort 1950: Om Sovjetunionen är imperialistiskt, beror det på att det upphört att vara socialistiskt. Om vi då imiterar Sovjetunionen riskerar vi också att överge den revolutionära vägen.

Offensiven förbereds

Den stora offensiv som genomfördes i ”kulturrevolutionens” tecken krävde mycket långvariga förberedelser.

De hundra blommornas kampanj hade fått ett abrupt slut. Det stora språngets hänförelse hade knäckts på mindre än ett år, och det som återstod — i huvudsak folkkommunerna — hade inlemmats i ett system som alltmer liknade den sovjetiska modellen. Mao drog för den skull inte slutsatsen att den väg han slog in på under åren 1956-58 varit felaktig. De målsättningar han då ställt upp var i hans ögon fortfarande giltiga i sin helhet. Men han måste tänka igenom vilka misstag han kunde ha begått för att kunna komma fram till en strategi som skulle förlama motståndarna.

Motståndarna? Säkerligen var det så Mao hädanefter betraktade dem som stod i ledningen för partiet. När kulturrevolutionen var på sin höjdpunkt hävdade den maoistiska propagandan att Liu Shao-chi, Teng Hsiao-ping och deras anhängare sedan mycket lång tid tillbaka fört en ständig kamp mot ordförande Maos ”linje”. Men det är svårt att se varför dessa män, som sades förespråka ”den kapitalistiska (läs 'sovjetiska') vägen”, skulle ha motsatt sig Maos linje i det förgångna: eftergifterna åt den nationella bourgeoisin, utarbetandet av en plan med den sovjetiska modellen som förlaga, skapandet av ”primärkooperativ” eller Bandung-politiken. Det är inte förrän under den andra kollektiveringsvägen (1956) och framförallt i samband med det stora språnget framåt (1958) som man kan ana sig till (men bara ana, för allt skedde bakom centralkommitténs och politbyråns lyckta dörrar) förbehåll, förtiganden och kritik.

En sak är emellertid säker: männen vid makten mellan 1960 och 1965 — inte bara Liu Shao-chi,

republikens president, utan också Chou En-lai²⁶, regeringschefen — hade satt som sin uppgift att dra landet ur en krissituation och få igång en balanserad ekonomisk utveckling.

Deras politik var framförallt pragmatisk. Den hade påtvingats dem av omständigheterna och det var inte någon slump att de måste böja sig för samma logik som flertalet av de övriga socialistiska länderna känt av före dem. De kopierade inte Sovjetunionen. Den ekonomiska förvaltningen var fortfarande mer decentraliserad och smidig, industrialiseringen skedde inte på landsbygdsbefolkningens bekostnad och löneskillnaderna, slutligen, var fortfarande måttliga. Samtidigt återfinner vi också här samma grundläggande drag som vi frilade vid analysen av det sovjetiska samhället: partiapparaten hade förvandlats till en härskande aristokrati, teknikerna fick ökad betydelse, de olika materiella premieringssystemen florerade, löneslaveriet och varuutbytet levde kvar, uppdelningen mellan styrande och verkställande uppgifter bibehölls, och så vidare. Nästan alla fann sig i denna verklighet, men *Mao gjorde det inte*.

Redan det stora språnget var ett uttryck för viljan att undgå detta gemensamma öde. Konflikten med Sovjetunionen (föregången av polemiken mot jugoslaverna) hade ytterligare förstärkt denna vilja. Det gällde till varje pris att mot de ”moderna revisionisterna” sätta upp en annan socialistisk modell — en modell i överensstämmelse med de storslagna perspektiv som Marx dragit upp. Vi får inte glömma att varje kamp inom den kommunistiska världen utkämpas i namn av trohet mot principerna, för att återupprätta den doktrin som ”opportunisterna” svärtat ner och förvanskat. Det var Lenins tillvägagångssätt när han skrev *Staten och revolutionen*, Trotskijs när han skrev *Den förrådade revolutionen* och Titos när han höll sitt tal om självstyre. Även Mao återvände till källorna, men han skulle komma att agera på ett annat sätt än de övriga och på ett annat sätt än han själv gjort 1957-58. Han försökte inte tvinga igenom nya dekret (det skulle för övrigt ha varit omöjligt för honom, på grund av styrkeförhållandet i centralkommittén) utan satsade istället på att med olika medel försöka få massorna att själva upptäcka det giltiga i de målsättningar han satt upp för dem.

Det stora språnget framåt hade beslutats uppifrån — *däri låg misstaget*. ”De hundra blommorna” hade berett de intellektuella möjlighet att uttrycka sina tvivel och sin kritik. *Det var ett misstag*. Det var istället massorna som skulle få ordet. Skulle de inte utnyttja det till att framställa en mängd olika krav och egoistiska målsättningar? Denna risk kunde elimineras om de vägledades av en fast revolutionär ledning.

Att Mao gjorde sig beredd att appellera till massorna mot partiapparaten innebar inte att han omvänt sig till ”spontanismen”. Det var inte hans mål att krossa partiet, utan att omvandla det efter att ha skakat det i dess grundvalar. Han tog enorma risker och var stundom nära att svepas med, men hans djupa övertygelse rubbades aldrig: massornas vilja måste till sist uttrycka sig genom ett avantgarde. *Först ifrågasättande och sedan återuppbyggande av avantgardet — det var ”kulturrevolutionens” dialektik*.

Man måste akta sig för att bara se det hela som en fråga om att ”återta makten”. Mao skiljer lika litet på sitt personliga och revolutionens öde som de Gaulle gjorde åtskillnad mellan sitt och Frankrikes. Alla metoder som kan gagna saken och återföra dem till deras rättmätiga ställning är i deras ögon moraliskt otadliga, eftersom det är frågan om att bringa en stor och ädel sak till seger.

I detta fall är det kommunismens sak, en kommunism starkt präglad av den kinesiska landsbygden. Mao har levt huvuddelen av sitt liv långt ifrån den moderna industriella världen och i många hänseenden hade han förblivit mannen från de ”röda baserna”. Jean Esmein har beskrivit filosofin bakom de ”röda baserna” i sin bok om den kinesiska kulturrevolutionen:

²⁶ Denne erkände senare sin delaktighet i ”motståndet mot det stora språnget framåt”.

Det gällde att skapa ett litet, fullständigt isolerat samhälle, som skulle skyddas av armén. Där skulle människorna uppfostras annorlunda och leva annorlunda. Om detta samhälle kunde upprätthållas, skulle människorna kunna leva där under långa tider utan andra kontakter med omvärlden än genom striderna. Och under de tjugo år som följde lämnade inte Mao Tse-tung den lilla värld han skapat åt sig själv och sina följeslagare. Medan andra kommunistiska ledare levde i samtidens Shanghai och Tientsin, med de kompromisser som där var nödvändiga för att de skulle överleva, hade Mao Tse-tung en enklare uppgift: att försvara sitt mönstersamhälle med arméns hjälp och uppfostra sitt folk.

Under hela kulturrevolutionen såg han till att folkkommunerna förskonades från striderna och den politiska agitationen. Säkert fruktade han att den oordning som i så fall blivit följden skulle ha hotat städernas försörjning, men det var knappast hans viktigaste skäl. Han ansåg att landsbygden inte längre hade något behov av att ”revolutioneras” — folkkommunerna var för honom ett fulländat mönstersamhälle. Här skapades inget mervärde, här framställdes inga löner — *man delade sinsemellan produkten* av den gemensamt odlade jorden. Denna delning skedde med demokratiska metoder: det var arbetslagens och brigadernas stormöten som fastställde normer och delade ut arbetspoäng. Andan av jämlikhet kunde hävda sig med kraft, eftersom de ansvariga på ett alltmer uppfordrande sätt uppmanades att delta i arbetet på fälten, för att därigenom åtminstone delvis upphäva den bekanta åtskillnaden mellan styrande och verkställande uppgifter. På samma sätt som röda arméns officerare och soldater under inbördeskriget hjälpte bönderna att bärga skörden skulle nu partikadrerna hjälpa till genom att ägna en del av sin tid åt *manuellt arbete*.

Denna organisation hade emellertid flera svaga punkter: 1. Fördelningen gav inte samma resultat från en kommun till en annan, från en region till en annan, eftersom produktionen växlade såväl i fråga om kvantitet som kvalitet; dessa skillnader kunde accentueras och skapa problem. 2. Genom mekaniseringen — som ännu i början av kulturrevolutionen var mycket begränsad — skulle det bli svårare för de olika arbetslagen (dvs. familjerna) att övervaka det gemensamma arbetet. 3. Systemet saknade motsvarighet i städerna, det skulle t.o.m. kunna inlemmas i mekanismer av kapitalistisk typ, via olika kommersiella instanser. 4. Problemet med förhållandet till städerna var än mer oroande om man betänkte att den kinesiska landsbygden var överbefolkad, att fyra femtedelar av skörden förbrukades på ort och ställe och att medelinkomsten per person i kommunerna (räknat såväl in natura som i pengar) till följd av detta var *mindre än hälften* av vad arbetaren i städerna förtjänade.

För Mao var resultaten som uppnått på landsbygden på en gång glädjande och bräckliga. De strukturer som där upprättats skulle konsolideras endast i den mån städerna också ”revolutionerades”.

Huvudparollen i samhällsplaneringen var ”jordbruket är basen och industrin den ledande faktorn”. Men vad skulle hända med ”basen” om den ”ledande faktorn” utvecklades i en icke-socialistisk riktning? Andan i kommunerna måste utan dröjsmål erövra städerna, annars skulle spelet vara förlorat: Kina skulle oundvikligen slå in på den väg som leder mot ett återupprättande av kapitalismen, liksom Sovjetunionen gjort. Man skulle ha misslyckats med att föra över den revolutionära facklan till den kommande generationen.

Varför den ”kulturella” fronten?

Armén var det redskap som Mao tänkte använda sig av för att nå sitt mål. Den tillhörde de ”personliga domäner” där han regerade oinskränkt — även under den tid då han höll sig borta från centralkommitténs möten för att slippa vara med i kritiken — och självkritiken — efter det stora språnget framåt. Armén förblev honom lojal — det var ju han som smittade den, inspirerat den, uppfostrat den. Den var det mest direkta uttrycket för landsbygdskommunismen. Det

överväldigande flertalet av soldaterna rekryterades från landsbygden. De var omsorgsfullt utvalda, ty åldersklasserna var alldeles för stora för att alla skulle kunna tas med. Det var alltså en elit som utvaldes, och den stannade lång tid i armén (värnpliktstiden var fyra år för infanteriet och fem år för de övriga vapenslagen). Man lade lika stor vikt vid den politiska fostran som vid den militära utbildningen.

Sedan Lin Piao ersatt Peng Teh-huai som försvarsminister och Lo Jui-ching efterträtt Huang Kocheng som generalstabschef lades huvudvikten vid att utbilda armén i folkkrigets strategi. De som ville bygga upp en modern armé med tung beväpning (och följaktligen beroende av Sovjets materiella stöd) hade avlägsnats från ansvariga poster. Deras inflytande gav sig änyo till känna när USA bombarderade Nordvietnam (1965) och ökade sina truppstyrkor på den indokinesiska halvön till 500 000 man. Vissa officerare, däribland även Lo Jui-ching, frågade sig om det var klokt att man avstod från de vapen som landet behövde för att kunna slå tillbaka. Detta ledde till att de rensades ut, Lo Jui-ching fick lämna sin post som generalstabschef. Samma år (1965) delade man ut utdrag ur ordförande Maos verk till samtliga enheter inom armén. Det var den första utgåvan av den senare så berömda ”Maos lilla röda”. Hädanefter var armén redo för alla de politiska uppdrag som Lin Piao skulle anförtro den.

När den allmänna målsättningen var fastställd och Mao försäkrat sig om kontrollen över militären var han således redo att gå till aktion.

Logiken bjöd att han skulle föra ut kampen till fabrikerna. Det var där produktionsförhållandena måste ändras, det var de sociala skillnader som uppkommit där som måste raderas ut, det var där den borgerliga ordningens kvarlevor och nya skott måste utrotas. Likväl var det inte där Mao först gick till attack. Under flera månader förblev allt lugnt på fabrikerna och kontoren. Arbetarna och tjänstemännen hölls med avsikt utanför de omvälvningar som ägde rum.

Det finns två förklaringar till detta. Det var inom denna sektor som partiapparatus kontroll var starkast: Under inbördeskriget hade Liu Shao-chi varit en av de ledande organisatorerna av illegala aktioner i städerna. Det var hans följeslagare som efter segern byggde upp fackföreningsorganisationen, som 1965 räknade uppemot 20 miljoner medlemmar.

Men en annan orsak var att arbetarna jämte partifunktionärerna utgjorde ett relativt gynnat socialt skikt. De kände alltför väl till livet på landsbygden för att inte uppskatta de löneförhöjningar de fått. Om man låtit dem formulera sina krav är det knappast troligt att de gått i riktning mot ökad åtstramning och utjämning av löneskillnaderna.

Den maoistiska offensiven, som framställdes som en ”proletär” offensiv, började alltså med att *kringgå proletariatet* för att rikta sig mot intelligention, och då särskilt universitetsintelligention. Det var ”kultur”-fronten som först sattes i lågor.

Den hade aldrig varit riktigt lugn. Under de hundra blommornas tid var det från universiteten som den skarpaste kritiken mot partiapparaten kom. Under det stora språnget framåt gynnade man från apparatus sida följaktligen alla angrepp som riktades mot den ”elitistiska” andan vid universiteten. Partikadrerna, som för det mesta var av bondehärkomst, hade svårt att fördrå lärarnas föraktfullhet, och de stödde oförbehållsamt Mao Tse-tung när han 1958 betonade att rekryteringen av studenterna måste ändras, att studierna måste kopplas samman med produktivt arbete, att den politiska skolningen måste ges en mera framträdande plats och att man måste bygga tusentals byskolor. Många studenter ”skickades ut till folket”, och man skapade små fabriker på skolorna så att eleverna fick utföra praktiskt arbete.

Det stora språngets misslyckande innebar ett steg tillbaka för denna utveckling. Studier, kunskaper, begåvning sattes åter i högsätet. För att skaffa fram de företagsledare och funktionärer

industrin och förvaltningen behövde infördes ett mycket hårt gallringssystem. Det fanns elitskolor för dem som skulle studera vid universitetet, skolor med heltidsstudier för tekniker och lärare och slutligen skolor där man studerade på deltid — där gick det stora flertalet av de barn som fick skolundervisning.

Det var många som upprördes av dessa åtgärder, framförallt de människor av folket som kom in på universitetet i samband med det stora språnget. I sin mycket intressanta bok om kulturrevolutionen vid Pekinguniversitetet har Victor Nee och Don Layman återgivit en av dessa studenters berättelse. Han hette Juang Chi-kuang och hade varit soldat i Koreakriget. 1959 hade man sänt honom till den filosofiska institutionen vid Wuhan-universitetet. När han hade uppmanat sina kamrater där att sa för vana att också syssla med manuellt arbete, hade han stött på motstånd från institutionens professor, Li Ta. ”Li Tas svarta gäng skröt med att de gjort filosofin till en allmän vetenskap”, skrev Juang Chi-kuang, och han fortsatte:

De höll föreläsningar i matematik, kemi, biologi, estetik och döda språk, förutom de som hölls i den kinesiska filosofins historia, de utländska filosofiernas historia, det moderna Kinas historia, internationell nutidshistoria, psykologi och logik — det blev över tjugo olika ämnen sammanlagt. Dessa föreläsningar var späckade med gamla och främmande, feodala, kapitalistiska och revisionistiska saker. Överallt letade de upp ”borgerliga specialister” som inbjöds till universitetet för att hålla ”seminarier” där de spred sitt gift. Ordförande Maos verk betraktades som ”referenslitteratur”. De som följde dessa föreläsningar förleddes att avskärma sig från klasskampen. Först krävde jag att de skulle inställas, men det vägrade de att göra ... Jag var djupt övertygad om att om utvecklingen fortsatte på detta sätt skulle det leda till att jag inte längre behärskade Maos tänkande. Min revolutionära hängivenhet skulle undergrävas och min revolutionära medvetenhet fördärvas.

Och Juang Chi-kuang lämnade då universitetet.

Juang Chi-kuang och Li Ta hade inget gemensamt språk och det var därför inte möjligt med någon kompromiss emellan dem. För lärarna, varav många var framstående intellektuella som deltagit i kampen mot Kuomintang, var undervisning och propaganda två skilda saker, som inte fick blandas ihop. De såg som sin uppgift att ge studenterna mesta möjliga kunskaper, för att de sedan skulle använda dem i revolutionens tjänst. Det var på denna punkt de var ense med partiets ”realistiska” ledare. Dessa var absolut inte liberala, de trodde inte att litteraturen och konsten kunde undgå politikens krav, de såg att dessa måste ställas i klasskampens tjänst. Deras åsikter härvidlag var mycket summariska, och egentligen liknade de i mångt och mycket dem som var rådande i Stalins Ryssland. Men de var mycket måna om den vetenskapliga och teknologiska utvecklingen, och önskade följaktligen att undervisningens nivå skulle höjas, inte sänkas.

Otvivelaktigt var det därför universitetet skonades vid den socialistiska uppfostringskampanjen 1963-64, då bl.a. Pekingoperan reformerades och vissa författare och konstnärer kritiserades. Universitetet var inte desto mindre illa sett av många medlemmar av partiapparaten, som inte förlåtit attackerna under de hundra blommornas tid och som avundades lärarna deras materiella privilegier. På denna punkt rådde en stor attitydskillnad mellan ”toppskiktet” och partiets mellankader och *Mao kunde inte undgå att lägga märke till sprickan*. Han visste att den överväldigande delen av partiapparten skulle instämma i hans kritik av den intellektuella eliten. Han visste också att om det var något område partiets ”toppskikt” inte kunde bekämpa honom på så var det på ideologins område.

Det var följaktligen mot universitetsmyndigheterna i Peking som Mao riktade sitt första omfattande angrepp under våren 1966.

Mao gillrar sina fällor

Fientligheterna hade inletts några månader tidigare — i oktober 1965 — på grund av något som verkade vara av helt underordnad betydelse. Mao hade krävt att politbyråns presidium skulle fördöma Wu Hans skrifter (Wu Han var historiker och samtidigt vice borgmästare i Peking). När hans förslag förkastades beslöt han sig för att lämna Peking och tillsammans med sin hustru, skådespelerskan Chiang Ching, bege sig till Shanghai. Inför vissa intellektuella och partifunktionärer i Shanghai förklarade Chiang Ching varför Mao sett sig tvungen att handla som han gjort och den 10 november utkom en artikel, undertecknad av den unge journalisten Yao Wen-yuan, som häftigt kritiserade Wu Han.

För att förstå den reaktion som denna artikel framkallade i partiets ledande kretsar måste man veta att Wu Han skrivit en historisk pjäs kallad *Avsättandet av Hai Jui*, som beskrev de olyckor en hederlig och modig kejsarlig ämbetsman råkat ut för när han föll offer för sin härskares godtycke. Uruppförandet ägde rum 1962, alltså samtidigt som den 1959 avsatte marskalken Peng Teh-huai begärde att få återupprättelse. Man såg också pjäsen som en klar anspelning på Maos ofördragsamhet och en vädjan om nåd. I varje fall var det så Mao själv upp fattade den. Det verkar emellertid inte som om han omedelbart krävt att några sanktioner skulle vidtas. 1962 befann han sig i en svaghetsposition på grund av det stora språngets misslyckande och naturkatastrofernas efterverkningar. När han beslöt sig för att ingripa hade pjäsen redan spelats i mer än två år. Det var alltså inte fråga om någon vredesakt utan om en noga överlagd handling.

Genom att ignorera politbyråns mening och istället föra en konflikt som dittills endast varit känd inom partiets ledarskikt ut i offentlighetens ljus bröt Mao avsiktligt mot partilagarna. Via Wu Han, Pekings vice borgmästare, siktade Mao in sig på Peng Chen, borgmästaren, i vilken han såg en farlig motståndare. Peng var hans första ”måltavla”. Peng Chen förstod genast varifrån slaget kom. Han riktade skarpa angrepp mot Yao Wen-yuan samtidigt som han rådde Wu Han att snabbt göra självkritik. Det gällde att desarmera den bomb ”den store ledaren” släppt. Kort därefter deltog Peng Chen tillsammans med fyra andra ur partiledningen i en arbetsgrupp som skulle ”rensa ut alla borgerliga idéer från det akademiska livet, ett problem som ännu inte lösts i Sovjetunionen eller i de andra socialistiska staterna”. Det var centralkommitténs första ”kulturrevolutionära grupp”. Det var en veritabel moteld som anlagts.

I själva verket hade Peng Chen då fallit i ”den store ledarens” fälla. Han hade erkänt att saker och ting inte stod rätt till på kulturens område. Mao ansträngde sig nu att visa att allt stod mycket sämre till än vad Peng Chen sade, och att han genom att fördölja en del av sanningen var medbrottsling till de revisionistiska och anti-socialistiska element som smugit sig in på det ideologiska området. Ordförande Mao väntade tills Peng Chen helt och fullt kastat sig in i sin ”otillräckliga” rektifikationskampanj, sedan satte han armén i rörelse. I april 1966 ledde hans hustru Chiang Ching ett ”möte med de väpnade styrkornas författare och konstnärer”. Redogörelsen från detta möte gavs stor spridning, och där bemöttes Peng Chens teser och fördömdes den ”svarta linje” som man ansåg fanns på kulturens område. Några dagar senare pekade arméns dagblad direkt ut en del av Peng Chens närmaste medarbetare, däribland naturligtvis Wu Han.

Vid denna tidpunkt hade Mao ännu inte ingripit offentligt, men han hade en mängd möten med olika partimedlemmar. För dem förklarade han att man måste angripa ”den stora akademikerklickern” och centralkommitténs propagandaministerium, som under Lu Ting-yis ledning blivit ett ”djävulens palats”. Inte ett ord sades ännu om Liu Shao-chi och Teng Hsiao-ping: Mao gav sina motståndare intrycket att han endast syftade till att stärka sin ställning på det ideologiska området, ingenting märktes ännu av hans avsikt att störta partiledningen. Denna

visade inte heller upp någon enad front emot honom: Liu Shao-chi offrade Peng Chen och Lu Ting-yi och tog själv ledningen över de ”arbetsgrupper” som skulle leda in kulturrevolutionen på den rätta vägen (och samtidigt minska skadeverkningarna, dvs. undvika ”vänster”-avvikelser).

Mao lät honom hållas. Han lämnade Peking och reste kors och tvärs genom landet. Han visste att Liu Shao-chi inte skulle vidta de radikala åtgärder han själv förespråkade gentemot akademikerna och de intellektuella. Det var just det han ville åstadkomma: att Lius svagheter och begångna misstag skulle komma i ljuset. Han använde samma taktik mot Liu som han tidigare gjort mot Chrusjtjov och helt nyligen använt mot Peng Chen: han tvingade sin motståndare att påta sig icke önskade skyldigheter för att sedan avslöja dennes tveksamhet och självmotsägelser.

Under tiden uppmuntrade han revolten mot universitetsmyndigheterna. Den 25 maj 1966 hade den första ”marxist-leninistiska *dazibao*” satts upp vid Pekinguniversitetet, det vill säga den första väggtidningen som öppet anklagade rektorer, lärare och ansvariga inom stadsförvaltningen. Dess upphovsmän kritiserades i sin tur av de anklagade och flertalet studenter tycktes föredra att tåga eller var avogt inställda. Det var inte förrän Mao själv ingrep i striden som detta flertal gick över till upprorsmännens sida. Oroligheter ägde rum på alla universitet. Liu Shao-chi bedömde det då klokast att släppa efter ännu något: förvaltningen i Peking omorganiserades.

Men den 17 juli återvände Mao till Peking och tog ledningen för offensiven. Dagen dessförinnan hade han gjort sin berömda simtur på femton kilometer över Jangtsekiang-floden, och den enorma publicitet som gavs åt denna bedrift visade att han fråntagit Lu Ting-yi kontrollen över propagandaministeriet. Så snart han anlät till Peking lät han sammankalla centralkommittén till möte de första dagarna i augusti. Det förefaller som om han vid detta tillfälle utnyttjat armén för att hindra vissa av sina meningsmotståndare från att närvara vid mötet. De ”ersattes” av upproriska studenter. Han lyckades sålunda få mötet att fördöma ”arbetsgruppernas” verksamhet och anta ett beslut i sexton punkter, som kom att bli kulturrevolutionens programförklaring. Nu gällde det att mobilisera massorna för att göra upp med de revisionistiska högerelementen, utan att rädas de oroligheter som eventuellt skulle bli följderna. Inga åtgärder skulle få vidtas mot studenterna och eleverna för deras handlingar under kulturrevolutionen, utom i allvarliga fall. Det var istället de som framställt studenterna som ”vänsteravvikare” och ”kontrarevolutionärer” som skulle angripas. Det var emellertid med argument och inte med fysiskt tvång man skulle kämpa — man fick inte glömma att 95 % av partifunktionärerna var bra eller relativt bra.

Det avgörande steget hade tagits.

Innan vi går vidare i vår beskrivning (vi skall inte försöka skildra kulturrevolutionens alla episoder utan bara understryka de viktigaste skedena — de röda gardena, arbetarnas motstånd, likvideringen av yttersta vänstern) måste vi ställa oss frågan: vilken var innebörden av denna kamp?

Maos strategi blir fullt begriplig om man utgår från att hans målsättning inte var att ersätta partiets herravälde med massornas utan att återskapa en partiledning som enligt hans sätt att se bättre tjänade massorna. Det var då viktigt för honom att skona mellankadern, att övertyga den om det riktiga i hans kamp och samtidigt påvisa motståndarnas hållningslösa hyckleri och förvirring. Av de två slagträn han använde var ett honom troget sedan länge: armén. Det andra var en okänd faktor: den studerande ungdomen. Det var här Mao visade den största djärvheten. Han såg den explosiva potential denna ungdom bar inom sig och släppte loss en rörelse vars kraft var svår att förutse.

De ”högt uppsatta personer” inom partiet som var kända för att vara avogt inställda till Mao (Liu Shao-chi, Teng Hsiaoping, Peng Chen, Lu Ting-yi) intog en mera vacklande attityd. Man vet inte

hur långt deras opposition egentligen sträckte sig. Som vi tidigare sagt var dessa män pragmatiker eller, om man så vill, ”realister”. De ansåg förmodligen att ”den gamle”, som de förr beundrat förbehållslöst, nu hade passerats av de nya problem som landet ställts inför. Men hade de för avsikt att helt avlägsna honom från politiken? Det är knappast troligt — Mao var avgudad av det kinesiska folket redan innan den nya kultens alla riter hade utvecklats.

Häri låg dessa högt uppsatta personers stora svaghet. Mao kunde fördöma dem, men de kunde inte bekämpa honom öppet. Deras taktik kunde endast bestå i att tvinga honom till kompromisser eller ställa honom inför fullbordat faktum. Detta lyckades de med då deras beslut mötte befolkningens bifall: när de släppte efter på det stora språngets stränga krav, när de höjde arbetarnas förtjänster. Men när Mao angrep dem på litteraturens område eller i fråga om urvalet till universiteten, dvs. på områden där massorna antingen var likgiltiga eller från början negativt inställda till den förda politiken, var de tvungna att slå till reträtt och försöka vinna tid.

Dessa spelregler uteslöt inte motsättningar, men de hade ingenting att göra med demokrati. Ingen kom ens på tanken att man helt enkelt kunde skriva att Mao haft fel vid det ena eller andra tillfället. Anspelningar i en teaterpjäs, som på Beaumarchais* tid, det var så långt man vågade sträcka sig. Det var aldrig två motsatta ståndpunkter som konfronterades, ty det kunde bara finnas ett ”riktigt” beslut i varje fråga. Det gällde alltså istället att kunna skilja mellan dem som stödde detta beslut och dem som bara låtsades stödja det.

Journalisten K. S. Karol var i Kina månaderna före kulturrevolutionen och gjorde då en lång intervju med de ortodoxa författarnas främste talesman Chou Yang. Denne hade under många år ansatt alla slags ”revisionister” och i synnerhet satt sig till doms över den stora romanförfattarinnan Ting Ling. Den bandinspelade intervjun bestod av ett långt utfall mot ”Chrusjtjovismen” och andra socialismen främmande inflytelser, och en eftertrycklig trosförklaring till maoismen. Chou Yang försvarade i tur och ordning det akademiska måleriet, de intellektuellas deltagande i produktionen och den proletära kulturen. Denne man var otvivelaktigt en inpiskad hycklare, försåvitt han vid det tillfället inte åtnjöt ett stöd som senare skulle bli alltför komprometterande. Ty redan i juli 1966 anklagades han av pressen för att ha motsatt sig Mao Tse-tungs linje inom konst och litteratur, för att ha skyddat ”den partifientliga klick som försvarade den kapitalistiska och feodala konsten”, för att vara en ”Chrusjtjov-beundrare”, en ”till hundra procent kontrarevolutionär revisionist”, ”en huggorm med fager uppsyn”.

Dessa episoder är varken tecken på ”orientaliska” maner eller på ”proletär” moral. Det är helt enkelt fråga om ett primitivt förhållningssätt som kan uttryckas intelligent eller fånigt, raffinerat eller klumpigt, men som i alla händelser utesluter en förnuftsmässig diskussion. Det vore alltför lätt att ställa den mot den borgerliga demokratins bedrägliga sken. Marx och Trotskij var redan de absoluta motsatserna till detta tänkesätt, som var Stalins innan det blev Maos.

De röda gardena

I augusti 1966 uppmuntrade man offentligt ”rödgardist”-organisationerna som dykt upp på vissa skolor och universitet. De blev snabbt flera. De flesta ”rödgardisterna” var mellan 12 och 18 år. De gick till storms mot alla kvarlevor från det förflutna. De trängde sig in hos före detta kapitalister och konfiskerade deras guld och smycken. De döpte om gatorna och målade över porträtt av kejsare och mandariner. Som en försiktighetsåtgärd stängde myndigheterna museerna, liksom de snart skulle stänga även skolorna och universiteten. Via partiets och arméns propagandaorgan översköljdes landet med entusiastiska berättelser om de ”röda gardenas” upptåg i

* Fransk 1700-talsförfattare. Skrev satiriska komedier om det franska ständssamhället före revolutionen 1789.

Peking. Liknande organisationer upprättades överallt. Skolelever och studenter anslöt sig massvis. Den 31 oktober uppmanades de röda gardena att bege sig till huvudstaden för att där utbyta erfarenheter.

Efter detta fick man bevittna ett otroligt pilgrimståg mot Peking av miljontals ungdomar. Det har sagts att de var nio miljoner 1966, femton miljoner sammanlagt under hela kulturrevolutionen. Det skulle innebära att nästan samtliga skolelever och studenter deltagit i rörelsen. Man förstår deras lycka om man betänker att resandet därtills med nödvändighet varit förbehållet ett litet fåtal medborgare (partifunktionärer, tekniker, intellektuella, officerare och särskilt utvalda delegationer), eftersom transportmedlen var otillräckliga, lönerna låga och man omöjligt kunde ge arbetarna årlig semester. Men nu fick massor av ungdomar tillfälle att åka gratis till Peking och på vägen dit se tusentals underbara saker som de annars aldrig skulle ha fått se.

Naturligtvis behövdes det en enormt omfattande organisation för att kunna förflytta miljontals pojkar och flickor, ge dem bostad, mat och läkarvård. Denna organisation svarade armén för: det var armén som rekvirerade tåg, skaffade fram mat och diskret övervakade de unga skyddslingarnas disciplin.

Femton miljoner skolelever och studenter, det var massor. Men var det massorna? Det kommunistiska ungdomsförbundet, fackföreningarna och partiet självt hölls utanför denna rörelse. Bara ungdomsförbundet hade *trettio* miljoner medlemmar. Det samlade alltså långt fler ungdomar än ”de röda gardena”, men dess apparat stod mer eller mindre under Liu Shao-chis inflytande, och det var följaktligen inte fråga om att mobilisera detta förbund.

De ”röda gardena” var mycket aktiva under hösten och förvintern 1966. De hade delat upp sig på ett flertal grupper, mer eller mindre fast knutna till olika ”högkvarter”. Dessa blev snabbt rivaliserande. Alla åberopade de sig på Mao Tse-tung, men anklagade varandra sinsemellan för ”revisionism”. Innan det revolutionära ”högkvarteret” slutgiltigt hade bildats kring centralkommitténs kulturrevolutionära grupp (Lin Piao, Chen Po-ta, Kang Sheng) var det många som hoppades kunna utnyttja händelserna till att klättra på maktens steg. Det förefaller som om detta var fallet med Tao Chu, den nye propagandachefen som plötsligt upphöjdes till fjärde rangen i partihierarkin, för att sedan inte mindre plötsligt försvinna efter en häftig kamp med rivalen Chen Po-ta. Under hela denna kamp hade Tao Chu kontrollerat de rödgardistiska ”högkvarteren” nr 1 och nr 2, medan Chen Po-ta vägledde det tredje högkvarterets aktioner. Kampen hade resulterat i blodiga slagsmål. Senare förklarade man att Tao Chu var en dubbelbottnad människa, ”vänster till skenet, men höger i verkligheten”.

Redan i december var de ”röda gardena” inte längre i händelsernas centrum. Även om bönderna fortfarande stod vid sidan om händelseutvecklingen kunde befolkningen i städerna inte vara passiv hur länge som helst: arbetarklassen inträdde nu på scenen.

Arbetarna i Shanghai

Det var i Shanghai, landets viktigaste industristad, som de första klasskampsbetonade (och inte längre enbart politiska) striderna uppträdde. Om man får tro den officiella versionen skulle allt ha berott på kommunistpartiets förstesekreterare i Shanghai och dennes ställföreträdare. Dessa skulle ha påverkats av den fördärvlige Tao Chu. De hade inte velat acceptera de ”revolutionära rebellernas” riktiga ståndpunkt utan hade istället stött den oroande utvecklingen av ”djupröda garden”. När ”partihögkvarteret” varnat dem för att de var ute på felaktiga vägar hade de inte tvekat att ta till ”ekonomismens” vapen, de hade med andra ord givit arbetarna löneförhöjningar i demagogiskt syfte och framkallat en mängd materiella krav. De bedragna arbetarna hade gått i

strejk. ”Partihögkvarteret” tvangs då att återupprätta ordningen och låta de ”revolutionära rebellerna” överta makten: Shanghaikommunen grundades. Något senare fick den lämna plats åt en revolutionär kommitté som bildats enligt ”Partihögkvarterets” anvisningar, dvs. med arméns hjälp.

Denna berättelse gör mycket dåligt reda för det verkliga förloppet. De första röda gardena som kom från Peking verkar inte ha blivit särskilt väl emottagna. De revolutionära rebellernas organisation var från början betydligt mindre omfattande än de ”djupröda” garden som studenter och arbetare skapat med partikommitténs och fackföreningarnas goda minne. Det är inte särskilt lätt att förklara alla sammanstötningar mellan de två grupperna. Naturligtvis åberopade de sig bägge på Mao och bägge skickade delegationer till Peking. Säkert är emellertid att den politiska krisen uppmuntrade arbetarna till att resa sig och framställa krav som *dittills aldrig kunnat framföras öppet*.

I december brukade årets premier delas ut och en del av vinsten avsätts till lönefonden. De ledare som ännu stod vid kommandobryggan men visste att deras ställning var hotad hade anledning att försöka göra sig omtyckta. Det förefaller som om de inte haft något emot att man tog upp diskussioner om löneförhöjningar. Fackföreningarna, som tidigare aldrig visat sig särskilt angelägna, noterade nu arbetarnas krav, en del av dem motstridiga (några krävde att premierna skulle höjas, andra att de skulle slopas). I huvudsak krävde arbetarna och de kontorsanställda att *arbetstiden skulle förkortas, att arbetstakten skulle sänkas, att skillnaden mellan lönekategorierna skulle upphävas, att utbildningstiden skulle minska och slutligen att säsongarbetarnas status skulle ändras*.

Det sistnämnda kravet var av särskild betydelse i Shanghai. Många bönder for in till den stora staden för att arbeta där under några månader av året och återvände sedan till sina hemkommuner. Helst ville de få stanna kvar i staden, och framförallt ville de få samma lön som sina arbetskamrater. För att de skulle återvända till sina byar och för att inte göra de andra bönderna alltför lystna fick dessa säsongarbetare nämligen sämre betalt än stadsborna för samma arbete.

När ”Partihögkvarteret” fick klart för sig att Shanghais befolkning börjat röra på sig beslöt man att ”kulturrevolutionen” skulle utsträckas också till arbetarklassen. Denna sektor var alltför viktig för att kunna överlåtas åt motståndarens initiativ. Man förklarade att arbetarna också borde utnyttja sin kritikrätt. Men detta var inte nog. Fackföreningarna leddes av män som stod Liu Shao-chi nära. Det ”revolutionära högkvarteret” lät därför ockupera fackföreningsrörelsens säte i Peking. Den nyinstallerade kommittén lovade att se över systemet med säsongarbete. Femton dagar senare desavouerades kommittén emellertid av Chou En-lai och den måste återta sitt löfte.

Under tiden steg spänningen i Shanghai oupphörligt. De ”djupröda gardena” organiserade stora massmöten och de ”revolutionära rebellerna” gick till motangrepp. Sammanstötningarna blev häftiga. Partikommittén och stadförvaltningen höll sig i skymundan medan de djupröda gardena, tillfälligt situationens herrar, utlöste en strejk som lamslog textilindustrin, posten och transportväsendet.

Efter tio dagar återupptogs arbetet. De revolutionära rebellerna hade då lyckats få kontroll över tidningarna och riktade en ”brådskande appell” till befolkningen. Men framförallt: den 11 januari hade radion sänt ut ett meddelande från den kultur-revolutionära gruppen, från regeringen *och från centralkommitténs militärutskott* vari de revolutionära rebellerna uttryckligen stöddes. Då förändrades läget snabbt. På fabrikerna bildades ”produktionskommittéer” med syfte att ordna återgången till arbetet men också för att ge arbetarna mer att säga till om.

Det hade alltså uppkommit två olika strömningar inom arbetarklassen: Den ena fortsatte att föra

fram en rad krav, den andra var med hänsyn till omständigheterna beredd att offra dessa krav i utbyte mot en rad viktiga förändringar i företagets förvaltning. Tre månader efter det att stridigheterna avblåsts utropades ”Shanghai-kommunen”. Den påtog sig såväl stadskommitténs som partikommitténs maktbefogenheter och förklarade sig vara ”en ny typ av lokal organisation för proletariats diktatur”. Den blev inte långvarig — i slutet av februari 1967 ersattes den av en revolutionär kommitté för staden Shanghai. Denna kommitté innehöll företrädare för de nya organisationerna, men också representanter för det renade partiet och armén.

”Högkvarteret” ville stimulera ”massornas initiativ” men också *kontrollera* det. Inga löneförhöjningar, ingen arbetstidsförkortning (man skulle ta itu med kulturrevolutionen först efter arbetsdagens åtta timmar), inget upphävande av säsongarbetet — den kinesiska ekonomin var inte i stånd att klara av dessa krav. Istället gällde det att skapa ett nytt arbetsklimat på företagen, att hålla stormöten för all personal, att minska löneskillnaderna, att slopa lönepremierna. Det skulle ha varit farligt att gå längre än så. Inga ytterligheter i jämlikhetssträvandena, inga hotelser mot funktionärer och ämbetsmän. Man fick aldrig glömma att målet var att återuppbygga partiet, inte att förstöra det.

Det var emellertid svårt att behärska rörelsen som med utgångspunkt från Shanghai hade spritt sig till alla industristäder i Kina. Dessutom hade det bildats en ”vänsteravvikande” riktning inom det kulturrevolutionära högkvarteret. I juni, juli och augusti 1967 ägde nya ”maktövertaganden” rum. På olika företag avlägsnades företagsledarna och tjänstemännen av arbetarkommittéer som själva övertog förvaltningen av företagen. De appellerade till arbetarnas entusiasm men talade samtidigt om förtryck. Det uppstod svårigheter. En del av arbetarna motsatte sig dessa nya kommittéer, och bildade s.k. ”konservativa” arbetarorganisationer, som var tillräckligt starka för att kunna utlösa strejker i Shanghai och Wuhan. Oroligheterna blev fler och fler. Olika arbetargrupper bekämpade varandra. Mao företog då inspektionsresor, men det var endast genom arméns ingripande som han åter kunde få läget under kontroll.

Redan i januari 1967 hade ”högkvarteret” beordrat armén att ingripa på de revolutionära gruppernas sida närhelst så blev nödvändigt. Armén måste förhindra att de ”konservativa” krafterna fick överhanden och den hade tillåtelse att bruka vapen i detta syfte. Otvivelaktigt hände det då och då att det lokala militära befälet avsiktligt eller oavsiktligt stödde ”fel” sida och kontraorder måste ges, men som helhet betraktat var arméns roll avgörande.

”Högkvarteret” fick emellertid allvarliga problem med arbetarklassen ännu en gång, i början av 1968. Det var då man skulle återinföra planeringen, som under åren dessförinnan nästan helt övergivits. Man tvangs strama åt tyglarna och skjuta alla utlovade förbättringar för arbetarna på framtiden (däribland åtgärderna i samband med säsongarbetet). Då bröt nya strejker ut, framförallt i gruvorna. De avsatta eller maktlösa funktionärerna reagerade endast lamt. Mao fick då uppåda all sin kraft för att åstadkomma en viss *normalisering*, under Chou En-lais ledning. Han uppmanade de revolutionära kommittéerna att återinsätta merparten av de funktionärer som avsatts eller avgått från sina poster. De måste skolas om, men därefter skulle de återinlemmas. De behövdes i de revolutionära kommittéerna. De återinsattes inte i sina tidigare uppdrag som företagsledare, cheffingenjörer osv., men man såg till att de inte bara fick säte i de revolutionära kommittéerna utan också i de trängre kretsar som i realiteten ansvarade för den ekonomiska förvaltningen. Även här var det armén som kallades att se till så att denna politik genomfördes. Den hade sina företrädare i kommittéerna på alla större företag.

I slutet av våren 1968 föreföll normaliseringen slutförd, åtminstone vad gäller arbetarklassen. Den var åter föremål för särskild hänsyn från regimens sida. Visserligen hade man hela tiden framställt den som den härskande samhällsklassen, men i praktiken hade den varit

omyndigförklarad. Kulturrevolutionens spjutspets hade utgjorts av studenter, skolelever och soldater, inte av arbetare. Fackföreningarna, som av alla marxistiska teoretiker betraktas som arbetarklassens grundläggande organisationsform, hade först satts under förmynderskap och därefter upplösts. De proletära organisationer som ”högkvarteret” betraktade som konservativa hade man brutit upp på samma sätt. *Det kinesiska systemet kan inte mer än det sovjetiska eller det jugoslaviska tillåta att arbetarna organiserar sig utanför statsmaktens kontroll, dvs. utom kontroll för det funktionärsskikt som uppfattar sig självt som denna statsmakt.*

Det är emellertid vad arbetarna försöker göra så snart de får tillfälle till det. Då upprättar de kommittéer och råd, formulerar sina egna krav och försöker befästa vissa maktpositioner. Det hände i Ungern, det hände i Polen, det hände i Tjeckoslovakien och *det hände också i Kina.*

Strejkerna i Shanghai, Wuhan och annorstädes avslöjar samma löneslaveri som vi tidigare observerat i Sovjetunionen. Arbetarna förblir alltså jämt mervärdeproducenter — i motsats till bönderna som fördelar sin produktion direkt — och de bestämmer inte själva över hur detta mervärde skall fördelas. De kan varken bestämma hur mycket merarbete som skall utföras eller hur de enorma penningresurser som skapats genom detta merarbete skall användas. De får inte ens veta de viktigaste uppgifterna i planen — bara vilka målsättningar som fastställts för deras eget företag. Det är nu flera år sedan man publicerat någon statistik i Kina.²⁷ En del av funktionärerna sitter emellertid inne med denna statistik, en annan del av dem sammanställer den. *Det är i denna informationshierarki som den verkliga maktaristokratin avtecknar sig.* Denna aristokrati är inte bara av politisk natur (det återuppbyggda partiet, armén), den har även blivit klassmässig.

Som vi sett försöker alla kommunistiska system utan undantag att skyla över denna företeelse. Alla tror att den kan döljas bakom en kult av arbetarklassen. Medan denna maskering tar direkt cyniska former i Sovjetunionen, tar den sig uttryck i nästan religiösa manifestationer i Kina. Det gäller inte bara att förneka företeelsen, den måste besvärjas.

Det är framförallt tre faktorer som spelar in här: jämlikhetsidealet, deltagandet i det manuella arbetet och den ideologiska fostran. Jämlikhetsidealet — ett arv från de ”röda basernas” tid, som mer eller mindre övergavs under den första femårsplanen (1952-58), åter kom till heders under det ”stora språnget framåt” för att sedan ånyo utslätas under åren 1960-65 — kom att bli ett av kulturrevolutionens kännetecken. Det visade sig såväl i yttre uppträdande (kläderna skulle vara enkla, gradbeteckningarna avskaffades inom armén och de officiella mottagningarna inskränktes) som i avlöningssystem (spännvidden mellan arbetarlönerna minskades från 1 till 3 till 1 till 2). Funktionärerna ålades att arbeta manuellt minst en dag i veckan. Denna åtgärd hörde både ihop med arbetardyrkan (det manuella arbetet hölls heligt, det ansågs befordra oersättliga dygder) och med en mäktig voluntarism* i synen på den sociala skiktningens materiella betingelser.

Det viktiga är naturligtvis att ta reda på om de olika funktionerna i verkligheten är åtskilda. Och kan beslutsmekanismerna särskiljas från den informations- och kunskapshierarki vi vet finns? Är inte arbetarnas makt på företagen begränsad till att avgöra frågor om hur arbetet skall organiseras, faller inte frågorna rörande företagets ekonomiska förvaltning helt utanför deras räckvidd? All tillgänglig information om hur fabriken fungerar styrker oss i vår uppfattning att inte heller Kina har kunnat undgå det gemensamma ödet. Men informationen är tyvärr alltför fragmentarisk

²⁷ I en intervju med journalisten Edgar Snow i februari 1967 lämnade Chou En-lai dock ut vissa uppgifter av allmän karaktär. Han uppskattade den kinesiska produktionens sammanlagda värde till 120 miljarder dollar (varav industrin svarade för 90 och jordbruket för 30). Det är lika mycket som den japanska produktionen 1967, eller den franska 1969.

* Övertro på viljans betydelse för historiens förlopp. Ö.a.

för att ge underlag till en systematisk analys. De flesta resenärer som inbjuds att besöka företag har ingen tanke på att ställa precisa frågor om hur besluten utarbetas och sätts i verket. De nöjer sig med att anteckna beskrivningarna av hur mekanismerna teoretiskt ska fungera och lyssna till de upplyftande berättelser som de serveras. De frapperas framförallt av den framträdande plats ideologin intar för de arbetare de talar med. ”Det kinesiska folket är världens mest politiserade folk”, säger de sedan. På sätt och vis är det sant. Men vad är det för slags politisering, och på vilket plan är det den verkar?

En ateistisk religion

Socialismen är framförallt en vilja till klarsyn. Dess ideal är en utveckling styrd av människorna med hjälp av en ständigt fördjupad förståelse av de motsättningar som betingar villkoren i de samhällen de lever i. I detta hänseende framstår marxismen som det mest effektiva vapen som smitts för att utveckla en politik helt medveten om sina egna syften. Men det finns två villkor för att man skall kunna handskas med detta vapen.

Först måste man besitta en mängd ekonomisk och historisk kunskap, något som ännu är förbehållet ett fåtal. I förordet till den första franska utgåvan av *Kapitalet* säger Marx på tal om de svårigheter som läsningen av hans verk bjuder på:

Det är en olägenhet som jag inte kan motverka på något annat sätt än genom att på förhand göra de sanningssökande läsarna beredda på den. Det finns ingen kungsväg till vetenskapen, och endast den som inte fruktar att tröttnas på dess branta stigar kan nå dess ljusa höjder.

Dessutom måste analysen sättas in i sitt klassammanhang. Det finns härvidlag ingen fullständigt objektiv ståndpunkt. Den som tror sig kunna finna rättvisa lösningar upprepar oftast bara de redan etablerade uppfattningarna och gynnar därigenom en samhällsgrupp mot en annan. Den marxistiske teoretikern bör alltså med jämna mellanrum ägna sig åt en slags social psykoanalys av sitt eget agerande. Traditionellt sett har det ansetts att denna psykoanalys skulle vara mindre behövlig för den som har proletärt ursprung än för den som kommer ur borgerlighetens led. Men man bör nog inse att den radikale arbetaren i regel upphört att vara arbetare när han nått en högre bildningsnivå, att han istället blivit en intellektuell ”med proletärt ursprung”.

Hur som helst kan man konstatera att marxismen frammanade bilden av en *politisk hierarki grundad på kunskap och klassmedvetande*. Häri skilde den sig från de övriga demokratiska strömningarna under 1800-talet — för dem var alla människor jämlika och folkomröstningen (där alla röster var lika mycket värda) såg de som det förnämsta uttrycket för demokrati. Den leninistiska partiuppfattningen var inte någon förnuftsvidrig förvrängning av marxismen utan ett försök att strikt tillämpa dess principer. Med Lenins sätt att se föreföll det naturligt att massorna skulle ledas av dess mest skolade och medvetna del, avantgardet, som hade till uppgift att utrota de gamla ideologierna och framskapa gynnsamma villkor för en allmän spridning av vetandet. Först efter en lång övergångsperiod skulle människorna kunna bli varandras jämlikar.

Det är denna vision av samtiden och framtiden som entusiasmerat generationer av kommunister och som dragit en skiljelinje mellan dem och de socialdemokratiska och frihetliga strömningarna. I praktiken har emellertid den leninistiska marxismens högtflygande ambitioner stött på många hinder, som förorsakat lika många förvrängningar, ursparningar och avvikelser.

Det första av dessa hinder är sättet att inhämta kunskap. Nästan alla stora marxistiska teoretiker är produkter av det borgerliga universitetet. Att de kritiserat dess undervisning och sedan bibringat arbetarrörelsens kadrer ett annat slags bildning kan inte ändra det faktum att den teoretiska bildningen haft sitt ursprung i universitetsvärlden i dess vida bemärkelse (alltså

inklusive forskningsinstitutionerna). Den som undanhållits denna bildning startar med ett svårt handikapp, för på vetenskapens område finns det försprång som man aldrig lyckas hämta in. Vilket är detsamma som att säga att de undertryckta klasserna bara i mycket begränsad utsträckning kan behärska sin tids vetande, och då endast via sina egna intellektuella.

Visserligen kommer inte kunskaperna bara ur studier och analyser, utan också ur erfarenheter, genom deltagande i den konkreta kampen. Den politiska skolningen är inte enkelriktad — det finns dels de intellektuellas bidrag, dels de aktivt kämpandes, det finns dels avantgardets lärdomar, dels massornas. Det är ur detta dialektiska samband det socialistiska medvetandet föds. Men i detta ligger på en gång något lugnande och något bedrägligt. Ty sambandet innefattar alltid ett förhållande *ledare—ledda*. Revolutionärerna står ”i massornas tjänst”, på samma sätt som de borgerliga politikerna står ”i sina väljares tjänst”. Detta är naturligtvis en liknelse som revolutionärerna själva inte skulle godta, och oftast med gott samvete. Men deras goda samvete är härvidlag utan betydelse — genom sina kunskaper och organisationserfarenheter står de i själva verket ”över” massorna, de strävar efter att ”mobilisera” dem och att ge dem en ”inriktning” och härigenom styr de dem.

Att styra är inte nödvändigtvis detsamma som att ljuga och bedra. Syftet är i regel att för massorna avslöja förhållanden som de inte uppfattat av sig själva. Allt som verkligen klagör vilka intressen det är som står på spel gynnar dem man sökte dölja verkligheten för. Men att styra är mer än att bara avslöja, ty dels har den revolutionära rörelsen också sina egna motsättningar, som den naturligtvis försöker bagatellisera om inte helt förneka, och dels är det språk som massorna uppfattar endast till viss del rationellt: man måste ta hänsyn till deras känslomässiga reaktioner liksom till de övertygelser och traditioner de ärvt.

Redan från början måste den socialistiska rörelsen välja att antingen införliva en del av de gamla myterna (i synnerhet alla dem som låg till grund för den franska revolutionen) eller också att skapa nya. Den kunde aldrig undgå ideologiernas värld. De representativa system som den måste lita till kan betraktas som mer ”progressiva” än deras föregångare, men de utgör inte desto mindre en förvrängning av verkligheten. Det är världen som man själv ser den eller som man drömmer att den skall vara, och inte som den faktiskt är.

Som vi redan tidigare påpekat är den ideologiska hållningen ett oskiljaktigt komplement till handlingen. Den är alltså både naturlig och oundviklig. Det innebär inte att man passivt skall åse hur den tar överhanden över den vetenskapliga hållningen. Men det är just vad som skett i alla de länder där kommunistpartiets diktatur givit upphov till en ”ny klass”. Här tjänar de ideologiska konstruktionerna inte längre till att hjälpa massorna att övervinna de hinder de stöter på, utan till att avleda dem från det som de förr eller senare skulle kunna sätta som sitt mål: att störta den ”nya klassen” från makten. Samma formuleringar som tidigare tjänat till att avslöja borgarklassens herravälde används nu för att skyla över byråkratins.

I Kina tycktes man ha undvikit denna utveckling, eftersom massorna uttryckligen uppmanades att ”bombardera högkvarteren”, den nya klassen. Vid en närmare granskning upptäcker man emellertid att det hela var en kontrollerad explosion. Kedjereaktionerna hejdades överallt där läget föreföll riskabelt. En del av klassen offrade en annan del, för att därefter befästa sin makt på nya grundvalar.

”Försåvitt man inte är fientlig och inte riktar lömska angrepp, får var och en säga sin mening, även om den är felaktig” står det att läsa i Maos ”lilla röda”. Alltså måste det finnas någon som avgör om förutsättningarna är uppfyllda, dvs. att angreppet inte är lömskt och att den som riktat det inte är ”fientlig”. Uppenbarligen tog huvuddelen av befolkningen i Wuhan (den stora

industristaden vid Jangtsefloden) miste när den i juni och juli 1967 stödde militärbefälhavaren Chen Tsi-tao och dennes mäktiga organisation ”hjältarnas miljon”. Invånarna trodde sig stödja ordförande Maos politik, medan de i själva verket stödde hans motståndare, eller dem som påstods vara det. Men hur skulle de ha fått veta det om inte Mao efter en lång tids tystnad personligen tagit ställning och skickat enheter ur marinen och flyget till Wuhan för att kväsa den lokala garnisonen?

Sak samma med de studenter som vid samma tid börjat anklaga Chou En-lai på sina affischer — de hade också misstagit sig. Men hur skulle de ha kunnat ana att Chou endast följde ordförande Maos tänkande då han skyddade de starkt kritiserade ministrarna Chen Yi och Tan Chen-lin? Lyckligtvis tillkännagav ordförande Mao sin åsikt i frågan i början av september. Statsapparatusens oförtröttliga upprätthållare Chou En-lai fick sin ställning befast samtidigt som de oförsonliga krafternas ledande män uteslöts ur centralkommitténs kulturrevolutionära grupp. Men vad skulle man ha sagt om Mao beslutat i motsatt riktning? Förmodligen att Chou var ”fientligt sinnad” och att hans ord varit ”lömska”.

Är detta detsamma som att säga att massorna blint lydde Mao Tse-tung och att alla häftiga debatter under kulturrevolutionen varit betydelselösa? Så enkelt är det inte. Mao är i centrum i den kinesiska kommunismens världsbild — han är på en och samma gång dess hjälte, dess rorsman och dess yttersta referenspunkt. Men han kan ju inte ingripa personligen i varje konflikt — var och en måste sträva efter att handla i enlighet med hans tänkande. I tveksamma fall får han eller någon av hans närmaste naturligtvis ingripa som skiljedomare, men det bästa är om man själv kan finna det rätta sättet, den riktiga politiken. Det är så folkets ”ideologiska nivå” höjs och dess ”politiska medvetenhet” befasts.

Det band som knutits mellan Mao och massorna är av ett välkänt slag. Det är samma blandning av underkastelse och ifrågasättande, av iakttagande av reglerna och strävan efter moralisk fulländning som präglat såväl de kristna som de muselmanska folken. Religionen är det som binder människan samman (att binda samman heter på latin roligere) med gudarna — men alla gudar finns inte i himlen.

Denna liknelse faller naturligtvis varken uppenbarelsereligionernas eller den kinesiska revolutionens anhängare i smaken, och det vore givetvis absurt att driva den till sin spets. Det vi skall uppehålla oss vid är inte förkunnelsens innehåll utan det sätt massorna *upplever* den på. Ur denna aspekt är det religiösa beteendet framförallt en socialt präglad företeelse. Under flera århundraden var det endast via de religiösa formerna som det ideologiska livet kunde komma till uttryck. Historikerna har ansträngt sig att bakom dessa former uttyda etniska rörelser, folkliga uppror, härskande klassers motstånd, och så vidare, det vill säga rent profana företeelser. Dessa former bildar i själva verket ett språk som måste dechiffreras, men som samtidigt inte kan skiljas från de bilder de använder sig av och de känslor de framkallar. Det kännetecknande för detta språk är dess ständiga hänvisande till heliga texter. Varje diskussion blir en tolkningsfråga, och när tvister uppstår blir de automatiskt tolkningstvister.

Under vissa tider var uttolkandet av skrifterna förbehållet en särskild prästerlig klass. Under andra blev det en massföreteelse — ett helt folk sökte sin sanning med hjälp av skrifter som alla till slut kunde in i minsta detalj. Man kan då tala om en intensiv ideologisk aktivitet. De kristna genomgick sådana perioder under 1100-, 1200- och 1300-talen. I vissa områden kunde då den mest försagde av de troende citera evangelierna långt bättre än de flesta religiösa nuförtiden.

De ideologiska konstruktioner som ympats på marxismen (och vi har redan påpekat att det var Marx själv som satte dess första ympskott) antog inte någon religiös prägel förrän efter Lenins

död. Det fanns ännu ingen gud när man kunde säga till honom som skulle bli det att han hade fel, när man öppet kunde hävda andra åsikter gentemot honom. Det var ännu ingen gudakult när den som tyckte annorlunda än översteprästen inte tvangs att bekänna sina fel för att slippa att bli utesluten ur gemenskapen och betraktad som en avfälling, ja än värre som ett djävulens (i detta fall borgarklassens) redskap. Utan tvivel krävdes det ett så medeltida land som tsarernas heliga Ryssland för att den Lenin-Stalinska religionen skulle få en så aggressiv och tragisk form. Men det är fel att tro att de mer ”utvecklade” länderna skulle vara immuna mot en sådan företeelse. Avlagringarna från tre eller fyra hundra års förnuftstro utgör ännu ett förhållandevis tunt skikt. Det räcker med en jordbävning för att den tusenåriga graniten skall bryta igenom det och åter dyka upp på ytan.

I Kina hyllade kommunistpartiet först Lenin-Stalin-kulten utan större hängivenhet. Det var en främmande kult, även om Mao redan givit den en starkt kinesisk prägel. Det kinesiska folket godtog den eftersom dess praktiska följder verkade fördelaktiga, men överlät åt prästerna — partifunktionärerna — att uttolka dess heliga texter. Det dröjde ganska länge innan denna kult förvandlades till en folklig maoistisk kult (som innefattade Marx, Lenin och Stalin på samma sätt som Muhammeds religion ”införlivat” Abraham och Kristus). Förvandlingen inträdde samtidigt med den sino-sovjetiska brytningen och den fullbordades inte förrän i och med kulturrevolutionen (som ur många aspekter var en ”kult”-revolution).

Det är meningslöst att tala om de kinesiska massornas ”långtgående politisering” och deras ”höga ideologiska nivå” om man inte ständigt håller i minnet vilken religiös form denna politisering och ideologiska aktivitet klätt sig i.

Till storms mot himlen

Man måste vara misstrogen mot utläggningar som i efterhand ständigt lyckas bevisa att det faktiska händelseförloppet var det enda möjliga. Jag tror emellertid att den ”religiösa” utvecklingen var nära nog oundviklig när det gäller Kina.

Liksom i dagens Sovjet kunde det religiösa inslaget visserligen ha inskränkt sig till byråkraternas dystra ceremonier och till de tunga ”teoretiska” lärdomar dessa sprider, men i samma ögonblick skulle den kinesiska revolutionen ha inrättat sig enligt det sovjetiska systemet och förlorat sin särprägel och inre kraft.

Mao ville förhindra att man fastnade i detta trask. Han flydde huvudstupa liksom Stalin gjort före honom genom att ta riskerna med en påskyndad industrialisering och kollektivisering av jordbruket. Maos begåvning liknar för övrigt Stalins (fastän den äger en annan storhet). Det krävs all den naivitet som vissa progressiva intellektuella besitter för att i dem se några filosofer. Stalin och Mao är Marx' motsatser. Det är *Napoleon-begåvningar*, oändligt mer lämpade för krig och politik än för teori-skapande. Otivvelaktigt har de liksom Napoleon gjort anspråk på vetenskapens lagerkransar, men att sätta ifråga och att respektera kritik har aldrig varit dessa stora strategers starka sida. Det är inte någon tillfällighet att ingen teoretiker av lyskraft kommit fram under deras regimer. Lenin omgav sig med sin tids mest briljanta män; Stalin och Mao har aldrig kunnat godta andra än administratörer och generaler (ibland anmärkningsvärt skickliga) och hovpoeter och skarprättare.

Det räcker att jämföra de diskussioner som Lenin, Trotskij, Bucharin, Kamenev, Preobrazjenskij m.fl. förde med det slags polemik kulturrevolutionen innehöll för att få ett mått på det enorma avstånd som skiljer dessa två världar åt. I den ena stod teser mot varandra och argument utväxlades, i den andra gjorde man karikerade angivelser av munkavleförsedda motståndare, där

höll man rättegångar mot människor som tvingats till tystnad eller till självkritik.

Visserligen varade bolsjevikernas fria diskussioner bara några år och det var bara en liten del av befolkningen som deltog i dem, medan det var åtskilliga miljoner kineser som deltog i kulturrevolutionens omvälvningar. *Men det är just det som är problemet.* Det är inte bara en fråga om förhållandet mellan de intellektuella och massorna, mellan ledare och ledda. Naturligtvis kan man inte lägga fram samma frågor på samma sätt för grupper med olika kunskapsbakgrund. Men det är fortfarande möjligt att kommunicera så länge som intressena är gemensamma, så länge som inläggen pekar fram mot perspektiv som är uppnåeliga och kan godtas av alla. Det är en helt annan sak då utläggningen stöter känslor och grusar förhoppningar.

När bolsjevikerna uppmanade de ryska massorna att bli medvetna om den utsugning de utsattes för förstod man helt och fullt vad de talade om. Men när de mest insiktsfulla bland bolsjevikerna började förklara att den ursprungliga ackumulationen skulle leda till tunga pålagor för jordbruket och ifrågasatte om det överhuvudtaget var möjligt att bygga socialismen i ett enda land — då fick de stå alldeles ensamma.

De kinesiska massorna var förmodligen mindre ”efterblivna” när deras revolution segrade än de ryska var på 1920-talet. De hade i varje fall visat prov på osedvanlig initiativkraft, uppfinningsrikedom och ansvarskänsla. Detta kan förklara varför produktionen endast saktade in något under kulturrevolutionen.

Men likväl var de inte, och är fortfarande inte beredda att godta den nedslående tanken att det skall behövas hundra eller tvåhundra år för att genomföra de framtidsvisioner som målats upp för dem.

”Fattigdomen och blottställdheten tillhör de mest slående kännetecknen för Kina”, skrev Mao 1958. ”De verkar vara onda ting men är i själva verket goda. Fattigdomen framtvingar förändring, handling, revolution. På ett blankt papper är allt möjligt — man kan skriva och måla de vackraste och nyaste saker på det.” Aldrig har något sagts mer i strid med andan i marxismen, en idéströmning frambringad av 1800-talets vetenskapliga framsteg och av den första industriella revolutionen.

Det Mao ville skriva in på detta ”blanka papper” är kommunismen, dvs. utsuddandet av skillnaderna mellan stad och landsbygd, upphävandet av åtskillnaden mellan styrande och verkställande uppgifter, mellan intellektuellt och manuellt arbete, de direkta producenternas förvaltande av den kollektiva egendomen, en fördelning av samhällsproduktionen som mer tar hänsyn till behoven än till den mängd arbete var och en utfört, och slutligen statsapparaten bortdöende. Samtidigt som han vidgår att dessa mål inte kan nås i ett enda slag, att det kommer att behövas en serie offensiver av kulturrevolutionens typ, hävdar Mao dock att man omedelbart, trots den rådande bristsituationen och svagheter på det tekniska området, måste bygga det samhälle Marx och Engels hade tänkt sig förverkligat i ett land med överflöd och hög kulturell nivå. Mao har återupplivat ”krigskommunismens” flyktiga drömmar, samtidigt som han förstorat dem. Han bjuder massorna att gå ”till storms mot himlen”.

Det är därför ett stort antal utländska iakttagare förutsagt den maoistiska revolutionens misslyckande. Den kommer inte att överleva sin rorsmans frånfälle, säger de. Det som skett i Sovjetunionen borde stämna dessa iakttagare till större eftertanke. Hela den europeiska socialdemokratin var övertygad om att villkoren för att förverkliga socialismen ännu inte hade uppfyllts i Ryssland, och att det bolsjevikiska försöket därför förr eller senare måste löpa till ända. Man hade delvis rätt på den första punkten och helt fel på den andra. Det som skapats i Sovjetunionen är inte det slags socialistiska samhälle som Marx sett framför sig, men det är inte

heller kapitalismen, såsom vi känt den, som råder där. Lenins och sedan Stalins voluntarism har lett till att ett nytt slags system skapats. På samma sätt kommer det förmodligen att vara i Kina. Säkert kommer man inte att kunna uppfylla de kommunistiska målsättningarna. Men systemet kommer inte heller att bli identiskt med det sovjetiska, och kommer i än mindre grad att likna den indiska eller japanska kapitalismen.

Vilka blir då dess grunddrag? Några av dem kan vi redan uppfatta i och med den *normalisering* som inträtt efter kulturrevolutionen.

De tre viktigaste beståndsdelarna i denna normalisering var återinsättandet av förvaltningsapparaten, arméns ökade inflytande och landsbygdens nya uppblomstring.

Det kinesiska kommunistpartiets 9:e kongress hölls i april 1969 i Peking, alltså tretton år efter den 8:e kongressen (1956). Ända in i det sista hemlighölls vilket förfarande som skulle användas för att utse delegaterna. Ännu i början av 1971 hade inte alla dokument från detta historiska möte offentliggjorts (t.ex. innehållet i Mao Tse-tungs tal). Det måste ha varit besvärligt att reorganisera den kommunistiska apparaten efter kulturrevolutionens stormar. Förutom arméns nye generalstabschef var det bara medlemmar i sin omedelbara omgivning Mao lät befordra till politbyrån (däribland t.ex. sin egen hustru, Lin Piaos hustru och chefen för livvakten). I gengäld fylldes den vederbörligen rensade centralkommittén med nyligen befordrade funktionärer: officerare och politiska kommissarier (45 % av centralkommitténs medlemmar tillhörde armén), lojala ämbetsmän i statsförvaltningen, kulturrevolutionära ledare som valt att göra karriär inom partiet.

Partiet står inte längre ensamt främst på scenen. De befogenheter som dess kommittéer förr utövade på samtliga nivåer (i provinsen, i distriktet, i kommunen, i staden, inom företaget) har flyttats över på de revolutionära kommittéerna, där partiets företrädare samarbetar med företrädare för massrörelserna och för armén. Kommunistpartimedlemmarnas politiskt ledande roll framhävdes emellertid överallt redan innan partiet organisatoriskt återuppbyggts. De revolutionära organisationerna, vare sig det var fråga om fattigbondeorganisationer eller röda garden, borde underställa sig deras ledning. Det var bara för armén som detta var problematiskt — den var teoretiskt också underställd partiets kontroll, men utgjorde samtidigt själv en stark kraft inom partiapparaten. ”Den kraft som innerst inne leder vår sak framåt är Kinas kommunistiska parti” — med detta citat inleds Maos lilla röda. Citatet hade upphört att gälla under kulturrevolutionens första månader, men har idag återfått en del av sin giltighet.

Innebär detta att allt är som förut? Inte riktigt. Partifunktionärerna fyller samma funktioner som förr, men de är underkastade en strängare ritual. De måste oftare ”förklara sig” inför massorna, visa för massorna att de är obrottsligt trogna Maos tänkande. Allt har gjorts för att avleda uppmärksamheten från det bistra faktum att det endast är ett litet fåtal som kan få åtnjuta maktens och utbildningens privilegier i ett ännu underutvecklat land som Kina. Partifunktionären blir proletär som alla andra bara genom att han en gång i veckan utför manuellt arbete. Studenten är inte längre avskuren från massorna, eftersom han måste tillbringa en ganska lång tid ”i produktionen” när han slutat skolan. Besluten om vem som skall befordras och vem som skall skickas till universitetet underställs arbetarna för godkännande, som om dessa gester skulle kunna suddas ut ojämligheten mellan fåtalet och massorna och utplåna urvalets verklighet.

Detta är inte bara besvärjelser, det är också tecken på misstro till de intellektuella och teknikernas värld, denna värld där det finns så få ”blanka papper” att ”skriva och måla” på. Kommer denna misstro att visa sig lika stark efter Maos död? Det är knappast troligt. Kvar blir då apparatens oinskränkta makt — och förändringarna på landsbygden.

Mellan 1968 och 1971 ägde i själva verket avsevärda förändringar rum i folkkommunerna. De gällde mindre den nya järn-likhetsiver som följde med kulturrevolutionen (de enskilda jordlotterna minskades, arbetsvärderingen gjordes mer demokratisk osv.) än ansträngningarna för att höja jordbrukets produktivitet och skapa småindustri i byarna och distrikten. Det som misslyckades 1958-59 verkar ha genomförts under den senaste perioden. Nu är det förstas inte längre fråga om masugnar utan om konstgödsselfabriker, lätta mekaniska och elektriska anläggningar och ibland till och med elektronikföretag.

Än är det alltför tidigt för att kunna säga om man med dessa förändringar varaktigt kan kompensera befolkningstillväxten²⁸ (som f.ö. visar tecken på att mattas) och förbättra massornas levnadsvillkor på ett märkbart sätt. Om utvecklingen fortsätter i samma takt som hittills kommer industrialiseringsproblemet inte att lösas med hjälp av framväxt av jättestäder och förflyttning av tiotals miljoner jordbrukare, utan genom skapande av en mängd små centralorter som hämtar sin arbetskraft direkt från den omgivande bondebefolkningen. Det är en lösning som vore ekonomiskt gynnsam ur två aspekter: För det första kräver den inte de omfattande investeringar och utgifter för vägar, skolor, sjukhus och så vidare som etablering av industri i städerna innebär. För det andra skulle de nya industriarbetarna kunna ges löner som ligger mycket närmare böndernas än stadsarbetarnas (hälften eller en tredjedel av de senares löner). Tyvärr riskerar man härigenom att på nytt stöta på den ”ursprungliga socialistiska ackumulationens” problem. Det är denna gång inte fråga om en undervärdering av jordbruksprodukterna i förhållande till industrivarorna, som det var i Sovjetunionen, utan om en *underbetalning av böndernas arbetskraft* i industrins tjänst. Härur uppkommer motsättningar som landsbygden hittills sluppit undan. Jämsides med bygemenskapens fördelningsmetoder (förknippade med ett förhållandevis primitivt jordbruk) dyker lönearbetet upp. Den konflikt om säsongarbetet som flammade upp i Shanghai i december 1966 förebådade alltså ett förhållande som förmodligen kommer att bli allmänt spritt.

Än så länge är det dock de positiva följderna av landsbygdens industrialisering som klart överväger. Och då bör man inte bara tänka på den ekonomiska sidan av denna omvandling utan även den psykologiska. Man har funnit ett naturligt sätt att anpassa jordbrukarna till industrivärlden — som besparar dessa de traumatiska upplevelsorna i samband med inflyttningen till storstäderna. Försöket kommer att följas med hänfört intresse av alla underutvecklade länder och lyckas det kommer framgången att stämma till eftertanke även i industriländerna.

Det kommunistiska Kina visar oss således två ansikten: ett land som sinnrikt löser problem som förefallit Sovjetunionen olösliga (decentraliseringen av planeringen, det smidiga handelssystemet, industrialiseringen av landsbygden osv.) och en nation med ett politiskt-religiöst budskap till resten av världen. Liksom alla budskap av detta slag tolkas det, förändras och förvrängs av dem som tar emot det.

När den kinesiska kommunismen gör fattigdomen till en dygd, när den förhärligar bondens hårda och slitsamma arbete, när den upphöjer det manuella arbetet över allt annat är det endast för att rättfärdiga ett tillstånd som man inte kan ändra på bara några årtionden. Men det är inte detta som är människans framtid, den framtid som skymtar i Marx geniala förutsägelser. Redan nästa århundrade kommer vi i vissa länder att närma oss den tröskel då arbetstiden inte längre utgör huvuddelen av människans liv, då fritiden överväger. Då det mänskliga arbetets andel av samhällsproduktionen är så liten att man kan låta lönesystemet ersättas av andra fördelningsformer. För att överstiga denna tröskel kommer det att krävas omfattande kamp, men också att landet i fråga har hög produktivitet och överflödande materiella tillgångar.

²⁸ Befolkningstillväxten, som mellan 1960 och 1965 låg på 2 %, sägs nu ha minskat till 1,2 %, dvs. ungefär lika med tillväxten i USA.

Genom att frigöra en fjärdedel av mänskligheten från det kapitalistiska herraväldet ändrade den kinesiska revolutionen världshistoriens förlopp. Den förmådde emellertid inte påskynda det genom att anvisa lösningar på det kommunistiska samhällets problem. Dessa problem kommer sannolikt inte ens att ha ställts i Kina förrän de redan lösts på annat håll.

8. Prag och den vetenskapliga revolutionen

xxxI ”kulturrevolutionens år” 1966 utkom i Prag en diger volym med titeln *Civilisationen vid skiljevägen*. Författarna var fyrtiofem till antalet: ekonomer, historiker, sociologer, psykologer, fysiker, ingenjörer, läkare och arkitekter. De hade arbetat under ledning av chefen för Vetenskapsakademins filosofiska institut, Radovan Richta. Denne hade givit dem i uppdrag att analysera de följder den vetenskapliga och tekniska revolutionen kunde tänkas få på de socialistiska samhällenas utveckling.

Vid den tiden levde tjeckoslovakerna fortfarande under Novotnys regim. Författarna var alltså tvungna att använda ett visst språk och att respektera vissa hävdvunna regler, t.ex. ta med de obligatoriska citaten från sovjetiska vetenskapsmäns och ekonomers arbeten. Alla dessa försiktighetsmått kunde dock inte förta den envetna doften av kätterier som varje sida av boken frammanar.

Richta och hans medarbetare var noga med att påpeka att de kapitalistiska förhållandena avskaffats och att produktionen numera ”ställts i det socialistiska samhällets tjänst”. Men, tillade de, detta samhälle har ännu ej passerat den ”industriella civilisationens” stadium. Följaktligen är det ännu fångat i de företeelser som ”utgör själva kärnan i denna civilisation”. Och vilka är då dessa företeelser? Uppräkningen förefaller oss bekant: ”Uppstyckning av arbetet i detaljuppgifter, åtskillnad mellan styrande och verkställande uppgifter, upprätthållna skillnader i socialt händelse, begränsad tillväxt av massornas konsumtion inom ramen för arbetskraftens enkla reproduktion*, en viss miljöförstöring och så vidare.” Vilket i klartext innebär att så länge man inte överskridit det industriella stadium som utgjorde grundvalen för den kapitalistiska produktionen skulle de viktigaste kännetecknen för denna kapitalistiska produktion återfinnas — i det socialistiska samhället.

Detta konstaterande skulle länt till förtvivlan om man inte samtidigt förutspått att den ”industriella civilisationens” horisont inom kort skulle överskridas genom den vetenskapliga och tekniska revolutionen. Härmed avsågs inte snabba framsteg på vetenskapens område eller en tredje industriell revolution, utan en kvalitativ omvälvning varigenom människan skulle friställas från de direkt verkställande uppgifterna, att bearbeta och framställa varor. Datateknikens utveckling skulle ställa människan vid sidan av den direkta produktionsprocessen, såsom syntetkemin redan idag upphäver de naturliga råvarornas begränsningar ifråga om tillgångar och egenskaper ”och ersätter dem med ett helt spektrum av syntetiska ämnen, vilkas egenskaper man kan bestämma på förhand”. Medan mekaniseringen gjorde det enkla, monotona och uppstyckade arbetet till grunden för den moderna industrin, borde enligt dessa författare automatiseringen kunna hejda denna utveckling och vända den till sin motsats. De yrkesutbildade arbetarna, den oskolade arbetskraften och de traditionella tjänstemannagrupperna skulle efter hand ersättas av nya kategorier arbetare, som främst skulle arbeta i utkanterna av den direkta produktionsprocessen (montörer, mekaniker, etc.). ”Så småningom kommer automatiseringen att ge människorna arbetsuppgifter av ett mer komplext slag, i stil med teknikernas och ingenjörernas

* Arbetaren får endast så mycket som *historiskt* sett är nödvändigt för att han skall reproducera sin arbetskraft, oavsett värdet av det han producerar.

uppgifter idag.” De antog att ”arbetsstyrkan under de kommande decennierna främst kommer att bestå av montörer, mekaniker och laboratoriearbetare”, och att dessa yrkeskategorier med automatiseringens fortsatta framsteg²⁹ och därmed sammanhängande strukturomvandlingar ”i sin tur kommer att minska till förmån för tekniker- och ingenjörskyrken”. När man nått så långt skulle vetenskapen komma att ingripa i det samhälleliga skeendet ”som direkt produktivkraft” för att så småningom bli ”människans viktigaste verksamhetsområde”. Redan nästa århundrade skulle enligt vissa experter 20 % av alla arbetare vara sysselsatta med vetenskap och forskning.

Denna revolution skulle få oerhörda konsekvenser. ”Hitintills”, påpekade Radova Richta, ”har civilisationens framsteg grundat sig på kapitalets tillväxt och ett allt mer omfattande utnyttjande av arbetskraft i industrins tjänst. Idag anges produktivkrafternas utvecklingsnivå däremot av i hur hög grad tekniken avlöst den industriella arbetskraften och kapitalet 'frigjorts' från den direkta produktionsprocessen.”

Det var i de kapitalistiska länderna, främst då USA, som effekterna av den vetenskapliga revolutionen först givit sig tillkänna. Det var enligt dem förklaringen till den utbredda masskonsumtion som där blivit ett livsvillkor för fortsatt ekonomisk tillväxt. Men kapitalismen kunde svårligen undvika sin stötesten: den producerade endast för produktionens egen skull, den konsumerade endast för konsumtionens egen skull. Ty människans egen utveckling, hennes frigörelse från det ekonomiska slaveri som hittills hållit henne bunden, var inte något mål i sig för kapitalismen. Här låg de socialistiska ländernas särskilda möjligheter. Tävlingen mellan de två systemen skulle vinnas av det som bäst förmådde utnyttja den vetenskapliga revolutionen för att tillfredsställa människornas behov. Men för att kunna utnyttja sitt fördelaktiga utgångsläge måste de socialistiska länderna göra sig av med många invanda föreställningar. Som Richta skrev:

Föreställningen att kommunismen bara är en fråga om att förändra makt- och ägandeförhållandena, plus eventuellt en allmän produktionsökning, var länge allmänt förhärskande ... Denna föreställning utgick enbart från det samhälleliga utvecklingsmönster som uppstod under den industriella revolutionens blomstringstid och till följd av den klasskamp denna revolution genererade. Den upphöjde detta mönster till något absolut och överförde det mekaniskt till ändrade förhållanden. De genomgripande förändringarna av produktivkrafterna, av arbetets karaktär och av människans möjligheter att förverkliga sig själv — allt detta avfärdades som frågor av underordnad betydelse när det gällde att bygga kommunismen — såvida de inte helt lämnades utanför den marxistiska analysen.

Richta talade som vi ser i tempus som anger förfluten tid. Han talade som om dessa föreställningar hängde ihop med ”personkulten” och som om de i och med SUKP:s 20:e partikongress definitivt vore avskrivna. Hans optimism var då (1966) säkerligen inte helt låtsad, men naturligtvis var den också i hög grad taktiskt betingad. Det var visserligen inte tjeckoslovakerna som först förde fram teorin om den vetenskapliga revolutionen, man hade redan talat om den en längre tid i Sovjetunionen och Östtyskland, men dessa diskussioner hade ingenstans lett till de slutsatser som man återfann i ”Civilisationen vid skiljevägen”.

Dessa slutsatser var för övrigt så till den grad explosiva att Richta och hans tvärvetenskapliga team inte vågade föra fram samtliga av dem. Det är emellertid intressant att se vart deras analys ledde dem. Tre iakttagelser är här på sin plats:

1. Den första för oss tillbaka till det kinesiska experimentet och, mer allmänt, till förutsättningarna för de socialistiska länder som fortfarande har den elementära industrialiseringens uppgifter framför sig. Enligt Richtas teorier var det snarare (den objektiva faktorn) industrialisi-

²⁹ Man har redan utarbetat prototyper till datamaskiner som kan anpassa sig till ändrade förhållanden och reproducera sig själva. ”En sådan bedrift”, skrev Richta, ”skulle utgöra den vetenskapliga och tekniska revolutionens höjdpunkt.”

seringen än inflytelser från någon ”borgerlig linje” (en subjektiv faktor) som återuppväckte produktionsförhållanden av kapitalistisk natur och utvecklade den ”industriella civilisationens” inneboende tendenser (uppstyckat och monotont arbete, begränsad konsumtionstillväxt osv.). När Mao Tse-tung uppmanade folket på landsbygden att själva skapa fabriker och verkstäder förde han i samma ögonblick in masken i frukten. Landsbygdens arkaiska kommunism kommer förr eller senare att undermineras av industrialiseringens egen inneboende logik, som knappast varaktigt kan bekämpas med besvärjelser och religiöst färgad politisk verksamhet.

2. Den andra iakttagelsen rör arbetarklassen (i ”traditionell” bemärkelse), den klass alla kommunistiska partier säger sig företräda i sin strävan att erövra och behålla makten. Det faktum att denna klass aldrig direkt utövat samhällsmakten kan inte längre förklaras enbart som en följd av historiska tillfälligheter. Det är denna klass ställning i produktionsprocessen som hindrat den från att spela denna roll. Den har således anledning att önska att dessa villkor övervinns, men när detta sker inträder samtidigt ”en avgörande förändring av arbetarklassens karaktär”. Den vetenskapliga revolutionen ger förstaplansrollen åt de nya skikten av tekniker och suddar undan för undan ut den gamla uppdelningen mellan ”produktivt” och ”icke produktivt” arbete.

3. Den tredje iakttagelsen gäller frågan om det ”perspektiv” som ”Civilisationen vid skiljevägen” lägger fram. Richtas grupp ville visa att socialismen kunde övervinna sina nuvarande inre motsättningar om den utnyttjade alla de möjligheter den vetenskapliga och tekniska revolutionen hade att ge. Men gruppen medgav samtidigt att vi bara är i början av denna revolution och att det åtminstone kommer att behövas ”decennier” innan den fullbordats. Det är ännu långt kvar tills automatiseringen är allmänt genomförd, tills arbetarna blivit ingenjörer och en femtedel av alla arbetande är vetenskapsmän. Fram till dess kommer det med all sannolikhet att bli en hård kamp mellan dem som vill påskynda utvecklingen och dem som vill stoppa den. Det kommer inte bara att vara en kamp mellan olika idéer utan också *en kamp mellan olika samhällsgrupper*. Vilka grupper kommer att delta i denna kamp? Hur kommer denna nya klasskamp att utveckla sig? Vilka skall man stödja? Och med vilka målsättningar?

Att Richta och hans medarbetare inte gav några klara svar på dessa frågor berodde inte på att de stod utanför striden, utan tvärtom på att de redan stod mitt uppe i den. De kunde inte tala fritt om något som berörde dem själva på ett så omedelbart sätt.

En socialistisk teknokrati

Den klassiska intelligentian och senare även arbetarna spelade en stor roll i händelserna 1967-68. Men det var inte de som tagit initiativet till kampen. Den började ta fart under åren 1964-67 inom den ”nya klassen”. Mot varandra stod förespråkarna av reformer och de som var motståndare till dem, tekniker och medlemmar av partiapparaten.

Vid den tiden brottades Tjeckoslovakien med allvarliga ekonomiska svårigheter. Dessa svårigheter skilde sig inte nämnvärt från dem som Sovjetunionen samtidigt stod inför. Men det administrativa systemets kris var här av mer dramatisk art. I Tjeckoslovakien var det inte bara fråga om en minskad tillväxttakt utan om *en produktionsminskning i absoluta tal räknat*. Nationalinkomsten 1963 var lägre än 1962 års, och denna hade i sin tur varit lägre än inkomsten 1961. Den ledande reformförespråkaren Ota Sik skrev då:

Detta år svarade Tjeckoslovakien för en bedrift som är unik i de industriellt utvecklade ländernas historia efter andra världskriget. Landet har lyckats åstadkomma en köpkraftsförsämring såväl för de nominella lönerna som för de reella.

Experternas diagnos var i huvudsak densamma som för Sovjetunionen: det extensiva sättet att

utveckla ekonomin medförde en hänsynslös materiell förslitning och ständigt minskad avkastning av investeringarna. Planeringssystemet var alltför centraliserat och fastlåst. Driften av företagen kontrollerades nästan uteslutande administrativt (med samma indikatorer som i Sovjetunionen). Löneskillnaderna var alltför små för att stimulera till produktivetsförbättringar. De flesta företag hade alltför många anställda. Till dessa allmänna orsaker, vilka gällde för alla socialistiska länder i Europa, fogades två för Tjeckoslovakien specifika orsaker. Eftersom landet var förhållandevis industriellt utvecklat redan innan kommunisterna kom till makten, var det absurt att man tillämpat metoder som var avsedda för ekonomiskt underutvecklade länder. Dessutom kunde det inte undvikas att utrikeshandelns förändrade inriktning (från att främst ha varit inriktad på Västeuropa går den numera till helt övervägande del österut) fick negativa konsekvenser för produkternas kvalitet. För att uppväga den oupphörligt försämrade kvaliteten (och skaffa sig de nödvändiga valutainkomsterna) ansträngde man sig att sälja ständigt ökade kvantiteter till priser som understeg produktionskostnaderna. Följden blev enorma förluster, vilka staten dock en tid lyckades hemlighålla för befolkningen.

Befolkningen gjorde inte desto mindre vissa jämförelser med grannländerna. Från 1954 till 1965 ökade reallönerna i Tjeckoslovakien med 37,5 %, i Österrike med 54 % och i Västtyskland med 93 %. De ekonomer som fick information från utlandet kunde göra andra jämförelser. Energi- och råvaruspillet var uppenbart på samtliga områden i Tjeckoslovakien. För en bruttoproduktion till ett värde av 1 000 dollar användes t.ex. 436 kg stål, medan man i USA endast behövde 186 kg.

Så till botemedlen. Reformvännerna i Prag sökte sig härvidlag i samma riktning som man gjorde i Moskva, men eftersom deras kris var av ett mycket allvarigare slag gick de i allmänhet betydligt längre i sina förslag. Det var inte längre bara fråga om att göra planeringen smidigare, utan att inskränka den till att gälla samhällsekonomin i stora drag. För företagets del innebar detta att planen inte längre skulle vara av bindande karaktär och att företagsledningen i realiteten fick fria händer att driva företagen på eget bevåg. De fick hädanefter underhandla direkt med kunderna (liksom i Sovjetunionen) och även med leverantörerna. Staten skulle även i fortsättningen svara för de stora investeringarna, men när det gällde de löpande krediterna fick företagen vända sig till bankerna. Genom att dessa endast lånade ut mot viss ränta tvangs företagen att ta hänsyn till amorteringsproblemen. *Priserna släpptes efter hand fria*. I fråga om utrikeshandeln varskodde staten företagen om att de inom några få år skulle få möta den internationella konkurrensen utan statligt stöd. Slutligen vidgades spännvidden mellan lönerna, och en hel rad av åtgärder vidtogs för att förstärka de materiella ”incitamenten” (ackord, bonussystem osv.).

Förslaget hade utarbetats av en grupp ekonomer och unga partifunktionärer med Ota Sik som obestridd ledare (denne kom för övrigt själv från partiapparaten). De flesta av dem hade redan deltagit i ett första försiktigt reformförsök 1957-58, och de var nu övertygade om att det inte skulle räcka med några halvmesyurer. De ville utnyttja tillfället till att tvinga det gamla gardet vid makten att genomföra en radikal förändring på det ekonomiska området. De fick chansen, eftersom detta garde gripits av panik — det måste till varje pris förbättra läget och var därför berett till omfattande eftergifter så länge man inte ifrågasatte dess politiska monopol.

Reformvännerna måste emellertid se upp med vad de gjorde. Det är inte så enkelt att övergå från en hårt centraliserad ekonomi där allt styrs administrativt, till en ekonomi som grundar sig på självständiga företag och marknadsstyrda priser. För att klara problemen tvangs man också att under en lång övergångsperiod arbeta med tre olika priskategorier: priser som fortsatte att vara fixerade av den centrala administrationen, priser som varierade inom vissa angivna ramar och

helt fria priser.

Men det största hindret på reformvägen utgjordes av partibyråkratin och de ledande ekonomer som inte vågade annat än lyda order. Reformen undergrävde dessa ”apparatjakis” ställning. Ditintills hade man varit tvungen att gå via dem för att få tillsätta tjänster eller göra investeringar. Företagschefen hade vänt sig till den partisekreterare som beskyddade honom och sekreteraren hade sedan i sin tur vänt sig till den närmast berörde ministern. Hädanefter skulle man diskutera med bankledningen, och för att få krediter måste man framförallt kunna visa upp en stark ekonomisk ställning.

Var skulle partiet komma in i den handläggningen, och hur skulle det bli med det statliga ägandet av företagen? Ty när det är företagschefen som tar upp beställningar, undertecknar avtal, anställer och avskedar arbetare, underhandlar med kreditinstitutionerna och snart också fastställer priserna — är det då inte han som på sätt och vis äger företaget? När vi behandlade krisen i den sovjetiska ekonomin gjorde vi en distinktion mellan den juridiska *äganderätten* till produktionsmedlen, som uteslutande förbehölls staten, och *förfoganderätten* över dem, som tillkom både den centrala byråkratin (via planerna) och de olika företagsledningarna. Den tjeckoslovakiska reformen gick ett steg längre: den centrala byråkratins ”förfogande”-rätt avskrevs nästan helt.

Man kommer naturligtvis osökt att tänka på Jugoslavien (och Ota Sik hade förresten ingående studerat det jugoslaviska experimentet). Deras fabriker var lika fristående, men rätten att förfoga över dem delades där mellan *arbetarrådet* och företagschefen. I 1965 års tjeckoslovakiska reform (som började tillämpas fr.o.m. januari 1967) fanns ingenting i stil med detta. Reformens påskyndare hade redan gått så långt de vågade. Det var redan fantastiskt djärvt att vilja ta bort det heliga systemet med centraliserad planering. Att till på köpet kräva självstyre skulle ha varit liktydigt med att begå politiskt självmord.

Jag tror för övrigt inte att reformivrarna var särskilt tilltalade av självstyretanken under åren 1963-67. Deras diskussioner med de polska, östtyska och ungerska kollegerna hade framförallt övertygat dem om nödvändigheten av att återinföra det marknadsekonomiska elementet i ekonomin. Ty för lång tid framöver kommer det att förbli så att ”människorna kommer att ändra på sitt sätt att arbeta (vare sig det gäller fysiskt eller intellektuellt arbete) endast om detta ger dem ekonomiska, materiella fördelar” (Ota Sik). Deras ståndpunkt är således raka motsatsen till de kinesiska kommunisternas — för dem måste de ideologiska motiven betonas starkare än de materiella — men den skiljer sig även från de jugoslaviska ekonomernas. Dessa ansåg att man skulle kunna förändra produktionsförhållandena genom att ge arbetarna möjlighet att själva direkt ta över ansvaret för driften av företagen.

En fråga inställer sig då: är förespråkarna av dessa reformer socialister? Eller är de bara patriotiska företagsledare som vill se till att landets ekonomiska framtid tryggas? *Richtas bok ger oss svaret.*

Tjeckoslovariens kommunistiska teknokrater ansåg att det skulle vara absurt att försöka lösa den avancerade socialismens problem innan vissa ekonomiska, tekniska och kulturella betingelser uppfyllts, dvs. innan effekterna av den vetenskapliga revolutionen givit sig tillkänna.

Otvivelaktigt såg praktikerna omkring Sik mer pragmatiskt på saken än de teoretiker som Richta samlat (de anklagades ofta av sina kolleger för ”futurism”, spekulationer om framtiden). Men det fanns många kontakter mellan dem, och vissa ekonomer tillhörde båda grupperna.

De intellektuella, än en gång

Författarna till *Civilisationen vid skiljevägen* slog en brygga mellan teknokraternas grupp och

resten av intelligentian. De gav ett teoretiskt alibi och ett historiskt perspektiv åt något som från början kanske endast varit ett ekonomiskt räddningsförsök. De gjorde det möjligt för teknokraterna att behålla förtöjningen vid socialismen. Och intelligentian i klassisk bemärkelse kunde bara instämma i bokens budskap, ty i deras ögon var varje annan utveckling att föredra framför den gamla partiapparatusens fortsatta diktatur.

Det regerande gardet hade fortfarande inte tvättat bort blodet från sin händer — ofullgångna upprättelser kunde inte utplåna skammen från processerna mot Clementis och Slansky. Plågoandarna gick fortfarande fria och stötte ibland ihop med de offer som undgått döden. En medeltida censur styrde fort farande kulturlivet. Kunde de förkvävda intellektuella vara annat än tacksamma mot de teknokrater som ifrågasatte byråkratins herravälde? Motiven skiftade kanhända, men fienden var gemensam.

Fienden hade drabbats av den ekonomiska krisens konsekvenser. Han hade tvingats slå till reträtt, och själv hade han inga lösningar att föreslå istället för Siks reform — men han tänkte försvara sig tum för tum. Reformen skulle tillämpas formellt, men saboteras i praktiken. De första prisjusteringarna skulle enligt reformen ske mycket försiktigt. Man skulle först se till att företagen blev lönsamma så att de snabbt kunde stå på egna ben, *men utan att fördenskull skapa en inflationsdrivande utveckling*. Istället för att följa dessa riktlinjer överlät man åt företagen att själva helt bestämma priserna, vilka då naturligtvis i allmänhet sattes för högt. Ekonomin råkade följaktligen i obalans. Den tunga industrin kämpade dessutom emot alla försök att frånta den dess ledande roll. Teknokratin slog sin panna blodig mot det byråkratiska murverket.

Därför var det med spännt intresse den följde vad den klassiska intelligentian företog sig. Denna utnyttjade den smala muröppning som reformivrarna skapat för att kritisera de misstag som begåtts i det förgångna, och apparatusens anseende rubbades. Filmskapare och författare tog tillfället i akt att göra sedeskildringar och angripa tabubelagda områden.

I februari 1967 lät den slovakiske författaren Ladislav Mnacko i Wien publicera *Maktens behag*, en roman som låter oss vara med om en kommunistisk statsmans begravning. Berättaren sägs vara en barndomsvän till den bortgångne. Han beskriver tronföljdskampen och den store ”proletäre” ledarens grymma förflutna. Mnacko uteslöts inte omedelbart, men när han utomlands tog ställning för Israel i Västasienkonflikten fråntogs han sin nationalitet.

Under tiden hade författarkongressen hållits, och där hade systemet utmanats öppet för första gången. Antonin Liehm och Ivan Klima hade gjort hätska angrepp, men det var den kommunistiske romanförfattaren Ludvik Vaculik, då fyrtiotre år, som kunde ta äran åt sig av att ha gjort den första offentliga vidräkningen med Novotnyregimen. Delar av hans tal löd:

Jag skulle vilja säga några saker som ni känner till redan innan jag sagt dem ... Fastän den sociala revolutionen genomförts, återstår problemet med makten fortfarande att lösa. Det förefaller som om makten, vem som än må utöva den, är underkastad sina egna utvecklingslagar ... Regimens ledande män föredrar män med samma inre förutsättningar som de själva. Men eftersom det finns alltför få av det slaget, måste de använda andra, som de sedan stöper om så att de skall passa de egna behoven. Det är naturligt att de som är bäst lämpade att tjäna regimen är de som själva hungrar efter makt, de som av naturen lyder utan att fråga, de vilkas begär efter rikedomar, vinster och fördelar inte känner några moraliska begränsningar ... De samvetslösa finner inget stöd hos regimen, de kan inte få hjälp av lagarna, som enligt ordalydelsen skall vara till för att skydda dem ... När jag talar här har jag inte alls den känsla av frihet som en människa borde ha när han säger det han helst vill säga. Jag känner det istället som om jag på ett ganska fejt sätt utnyttjade ett slags vapenvila mellan medborgarna och regimen och att jag bryter vapenstilleståndet, de ”sommarferier” som utsträckts till att gälla även för författarna och konstnärerna. Hur länge kommer de att vara? Det vet jag inte — kanske varar de ända till vintern, eller kanske bara till i morgon.

De varade till hösten 1967. I september uteslöts Vaculik, Liehm och Klima ur partiet. Författarföreningen framtogs ansvaret för den litterära veckotidskriften *Noviny Literarny*, som istället skulle utges av informationsministeriet. Två månader senare utbröt allvarliga oroligheter vid Praguniversitetet (det gällde rent ekonomiska krav). Sammanstötningar ägde rum mellan polisen och studenterna. Dessa händelser utgjorde på intet sätt något allvarligt hot mot regimen, men de var tecken på ett spirande missnöje, som man hänvisade till under kampen i partiets centralkommitté mellan oktober 1967 och januari 1968.

För den som inte kände till kommunistpartiernas inre funktionssätt måste denna kamp ha förefallit märklig. Allmänheten fick inte veta någonting. Det enda som kunde varsko en uppmärksam iakttagare om att något onormalt höll på att hända var att kommunkéerna från centralkommittémötena var ovanligt vaga och inte innehöll några beslut. I centralkommittén var det hetsiga debatter, men grundproblemen berördes endast indirekt. De som stödde teknokratgruppen (men som inte vågade motsätta sig uteslutningen av de tre författarna) riktade sina angrepp på Novotny, som både var partiets generalsekreterare och republikens president. De var övertygade om att denne gamle stalinist var det främsta hindret i vägen för de ekonomiska reformerna och liberaliseringen av det politiska systemet. De krävde därför att de två funktioner Novotny nu innehade inte längre skulle upprätthållas av en och samma person och att man därför skulle välja en ny partiledare.

Novotny gjorde hårt motstånd men bar sig vid flera tillfällen klumpigt åt. Han anklagade Alexander Dubcek — som var knuten till teknokraterna — för att vara en ”borgerlig nationalist”, och det renderade honom de slovakiska centralkommittémedlemmarnas misshag. Han lade skulden för det som skett i författarföreningen på Heydrich, Novotnys högra hand. När denne fann sig desavouerad, fastän han bara följt instruktionerna uppifrån, hämnades han genom att gå över till oppositionen. Efter Heydrichs sidbyte fanns det fem anhängare och fem motståndare till Novotny i presidiet. Centralkommittén, som i regel alltid följde den högsta politiska instansens rekommendationer, fick nu för första gången i uppdrag att själv avgöra en konflikt. Novotny försökte visserligen först att få skiljedom från annat håll: från Brezjnev. Men SUKP:s förste partisekreterare, som kommit till Prag, reste därifrån utan att ha uttalat sin egen åsikt i frågan. Han hade fått klart för sig att kampen inte bara stod mellan ”konservativa” och ”förnyare”, utan också mellan en stor del av slovakerna och de tjeckiska förespråkarna av ett starkt centralstyre, mellan offren för 50-talets utrensningar (bland dem Husak) och deras anstiftare.

Kampen fick en första epilög i början av januari 1968. Novotny avgick från posten som förste sekreterare och Dubcek valdes i hans ställe. Utåt framställdes det som om beslutet fattats enhälligt, och man hade åtminstone tillfälligt lyckats bevara skenet.

Novotnys motoffensiv

Det höll emellertid inte någon längre tid. Ty Novotny och den konservativa gruppen kring honom hoppades fortfarande på att kunna ta revansch. En militärkupp övervägdes vid flera tillfällen. *Men det var framförallt till arbetarklassen republikens president vände sig för att uppbringa stöd.* I februari 1968 höll han en rad fabriksmöten där han riktade hätska angrepp mot den ekonomiska reformen och dess förespråkare. Kampen utspelades nu på ett nytt slagfält. Hitintills hade den bara berört de privilegierade samhällsskikten: byråkratin, teknokratin och intelligentian, men nu togs även massorna till vittnen. Kampen fick en ny dimension och var snart utanför de antagonistiska gruppernas kontroll.

De argument Novotny och hans konservativa grupp förde fram saknade inte tyngd. Folkmakten, sade de till arbetarna, har alltid skyddat er från arbetslöshet, den har sett till att ni fått billiga

bostäder, den har tagit hänsyn till era jämlikhetsideal och inte låtit skillnaderna mellan olika löner bli alltför stora. Det är dessa landvinningar, era landvinningar, som vissa grupper i partiledningen och i den ekonomiska administrationen nu försöker sätta ifråga. Skulle man följa deras råd kommer hundratals, ja förmodligen tusentals företag att stämplas som ”olönsamma” och slås igen, hyrorna kommer att stiga och under förevändning att stimulera produktivetsförbättringar kommer de nya löneskalorna att gynna ett privilegierat fåtal på arbetarmassornas bekostnad. Är det det ni vill?

Reformens tillskyndare svarade med att göra jämförelser mellan Tjeckoslovakien och grannländerna. Ota Sik:

Först och främst måste man understryka att de nominella och reella lönerna ökat snabbare i de andra länderna än i Tjeckoslovakien . . . Om vi räknar ut hur många arbetstimmar en tjeckoslovakisk arbetare måste göra för att kunna köpa en viss vara finner vi att han måste arbeta mer för att nå samma resultat som sin kollega t.ex. i Förbundsrepubliken Tyskland ... I den officiella statistiken gör man ett stort nummer av att hyrorna är mycket låga i Tjeckoslovakien. Då glömmer man att tillägga att 43,4 % av befolkningen i Tjeckoslovakien bor i trångbodda lägenheter. Under det senaste decenniet var det bara ett enda land i Europa vars bostadsbyggande minskade, och det var Tjeckoslovariens.

Kan man under sådana omständigheter tala om ”landvinningar”? Är det inte bara ett sätt att försöka dölja att det socialistiska Tjeckoslovakien hela tiden gått tillbaka i förhållande till sina kapitalistiska grannländer?

De två sidornas argumentation neutraliserade varandra. Arbetarna ansåg i allmänhet att båda sidor hade rätt i en del av vad de sade. Det som i deras ögon misskrediterade Novotnys teorier var att de på fabrikena försvarades av partiets heltidsanställda funktionärer, som alltmer uppfattades som rena parasiter. Det uppdagades att brev som skickats till tidningarna i den eller den fabriksarbetarens namn i själva verket hade skrivits av de kommunistiska funktionärerna och aldrig underställts arbetarna för godkännande. Novotny stödde sig på en apparat som hade skilt sig mer och mer från massorna. Hans motståndare utnyttjade dessa taktiska misstag och general Sejnas (presidentens främste militära rådgivare) mystiska flykt till USA för att driva fram ett avgörande. Den 22 mars måste Novotny lämna in sin avskedsansökan och den 30 mars valdes general Svoboda i hans ställe till Tjeckoslovariens president.

Den gruppering som därigenom kom till makten kan betecknas som ortodox i sina uppfattningar och liberal till sina avsikter. Den önskade ingalunda upphäva partiets politiska ensam rätt eller upplösa banden med Sovjetunionen. Den ansåg istället att det var nödvändigt att åstadkomma en försoning mellan regimen och folket, mellan partiet och intelligentian. Till denna ända var den beredd att genomföra alla nödvändiga åtgärder för att höja produktionen (och framförallt konsumtionen) och lätta på polisgreppet över landet. Det ”handlingsprogram” som antogs i april 1968 förkunnade att ”varje medborgare kan vara fullt förvissad om att hans politiska övertygelse och åsikter, hans tro och hans personliga förehavanden inte skall kunna bli föremål för undersökningar från de statliga säkerhetsorganens sida”. Det fortsatte: ”Inga myndigheter äger befogenhet att avgöra vilken information som får eller inte får lämnas ut till det arbetande folket, att avgöra vilken åsikt som får eller inte får framföras öppet.” Det fastslog slutligen att ”den konstitutionella rättigheten att fritt förflytta sig, och då särskilt våra medborgares rätt att resa utomlands, bör vara strikt garanterad i lag. Detta innebär i synnerhet att en medborgare bör ha laglig rätt att under längre tider eller ständigt vistas utomlands.” Det var principer som det sannerligen inte var brukligt att ett regerande kommunistparti försvarade.

Dubceks goda avsikter och icke-byråkratiska uppträdande förskaffade honom en enorm popularitet. Men de öppnade samtidigt portarna för en utveckling som han själv varken kunde

förutse eller behärska. Det växte upp två krafter som stödde den nya partiledningen *men som samtidigt låg utanför dess kontroll*. Den första var massmedia (såväl radion och televisionen som pressen), den andra utgjordes av arbetarråden.

De flesta kommunister som arbetade vid tidningarna, radion och televisionen (som kom att spela en viktig roll i händelseutvecklingen) tillhörde partiets progressiva flygel. De skulle förbli Dubcek trogna ända in i det sista, men deras ståndpunkter var betydligt radikalare (eller om man så vill mer "revisionistiska") än förste partisekreterarens. De sovjetiska ledarna var medvetna om detta från första stund. De utövade också ständiga påtryckningar på Dubcek för att han skulle "få ordning" på dem som arbetade inom massmedia. Detta skulle i deras ögon vara det avgörande testet på Dubceks lojalitet.

Det var emellertid inte bara inom massmedia som tendenser till frispråkighet gjorde sig gällande. Det Socialistiska partiet, det tämjda och förtvinade lilla svansparti som officiellt sades företräda Masaryktraditionen* inom Nationella fronten, vaknade plötsligt till liv och krävde att man skulle ogiltigförklara de delar av konstitutionen som slog fast att det kommunistiska partiet skulle spela den ledande politiska rollen. Offren för 50-talets förföljelser bildade "de 231:s klubb". Några dagar senare -- den 5 april — skapades den första icke-kommunistiska politiska grupperingen, "de partilösa engagerades klubb". Dess grundare hoppades kunna föra fram egna kandidater vid de förestående valen. "Socialismen är den verklighet som är vår utgångspunkt", sade de. "Vi talar om demokratisk socialism, eftersom vi anser att demokratin är den enda metod som står i överensstämmelse med vårt folks traditioner. Från och med nu och till dess den blir en självklarhet gör vi demokratin till målet för våra ansträngningar."

Arbetarråden

Det var emellertid på fabrikerna och i den ekonomiska förvaltningen som den avgörande utvecklingen ägde rum: samtidigt som kampen inom massmedia började ta form (i april 1968) bildades de första företagsråden (även kallade arbetarråd liksom i Jugoslavien). Denna rörelse verkar delvis ha varit spontan, även om fackföreningsledarna på många håll tog initiativet till att bilda dessa råd och de redan i maj uppmuntrades av regeringen, som gav dem officiellt erkännande i juni.

Rådets stadgar skiftade från företag till företag, men på några punkter sammanföll de. Gemensamma föreskrifter var att rådet skulle (1) utse och avskeda företagschefen, fastställa dennes lön och vinstpremier, (2) godkänna eller förkasta förslag till övriga medlemmar av företagsledningen och (3) godkänna eller förkasta beslut rörande samgående med annan organisation, uppdelning i mindre fristående enheter eller nedläggning av företaget. *Rådet skulle således vara mycket mer än ett enbart rådgivande eller kontrollerande organ.*

Vid somliga företag sträckte sig rådets befogenheter inte längre än så, utan stannade vid de tre stadgepunkter vi ovan tog upp. När det gällde att fastställa produktionsmålen, fördelningen av inkomsterna, investeringsplanerna och så vidare fick rådet nöja sig med att ge sin syn på saken, som företagschefen sedan kunde bortse från om han så ville. Det förekom emellertid också att rådet ägde *vetorätt* (utan att för den skull kunna ersätta det förkastade förslaget med ett eget).

Vid andra företag var rådets beslut däremot bindande. Företagsledningen kunde dock begära att de antogs med kvalificerad majoritet (i allmänhet minst 2/3 av rådets medlemmar). Dessutom hade ledningen möjlighet att stoppa varje inblandning från rådets sida i den löpande tekniska

* Tomas Masaryk var republikens president under mellankrigstiden. Företrädde liberala, borgerligt demokratiska ideal.

driften av företaget. På det området var det ledningen ensam som skulle bestämma.

Majoriteten av rådets medlemmar valdes av företagets personal vid slutet omröstning (de speciella bestämmelserna varierade från ett företag till ett annat). Övriga medlemmar upptogs direkt, i egenskap av specialister (det var som sådana företagschefen och dennes närmaste medarbetare deltog i rådet). I vissa fall deltog även av staten utsedda medlemmar i rådets arbete.

Den sovjetiska ockupationen gjorde inte omedelbart slut på rådets verksamhet. De män som fallit undan för den ryska övermakten var även tvungna att kompromissa med råden, men bara för en tid. Vid slutet av 1969 ansåg den ”ombildade” centralkommittén att rådets vidsträckta befogenheter hade försvagat företagschefernas ställning och inneburit ett farligt ingrepp i partiets roll. En återgång till det normala följde.

Experimentets kortvarighet och de exceptionella omständigheterna omkring det gör det svårt att bedöma vilka möjligheter ett sådant system har att lyckas. Under denna korta tid gjordes emellertid flera olika undersökningar. Tack vare dem känner vi till arbetarnas inställning till dessa organ, som täckte hälften av alla industriföretag i landet.³⁰ I början av experimentet gav personalen vid vissa företag klart till känna att de helst såg att rådet främst sysslade med frågor om löner och arbetsförhållanden. Men det förefaller som om företagsdriftens problem tagits upp till allvarlig behandling även i dessa företag. Det är betecknande att arbetarna här *liksom i Jugoslavien* i allmänhet valde de högre utbildade till råden. Man har beräknat att omkring 2/3 av rådets medlemmar utgjordes av tekniker och ingenjörer. Om man därtill lägger att man i regel krävde att kandidaterna skulle ha en lång tid vid företaget bakom sig och att de valdes på obegränsad tid kan man inte undgå intrycket att det tjeckoslovakiska experimentet snarare uttryckte en önskan om medbestämmande än ett ifrågasättande av det rådande systemet vid företagen.

Den hållning teknokratgruppen intog på det nationella planet får ses i ljuset av detta förhållande. Gruppen var definitivt inte avogt inställd till dessa råd — tvärtom uppmuntrade man dem ända ifrån början. För denna grupp utgjorde råden det bästa tänkbara instrumentet för att neutralisera partiapparaten och tvinga företagschefer av den gamla skolan att med eller mot sin vilja följa decentraliseringsrörelsen. Eftersom man inte kunde lova arbetarklassen en snabb förbättring av dess materiella standard, och eftersom man var tvungen att rucka på en del av dess ”tryggheter”, måste man kunna ge något i utbyte så att den definitivt gick över till reformanhängarnas sida. Detta något var självstyre.

I ett TV-anförande sade Ota Sik:

Att vi vill bryta sönder den byråkratiska apparat som reglerar vårt ekonomiska liv beror inte bara på att vi har nya idéer som vi vill förverkliga utan också på att det oundvikligen är nödvändigt för att man skall kunna göra slut på det auktoritära systemet. Ett demokratiskt styre inom ekonomin skulle således bli ett effektivt medel att stärka den pågående demokratiseringsprocessen i Tjeckoslovakien.

Företagens arbetarråd är stöttepelarna i denna process på det ekonomiska området. Detta är en fråga av största vikt, ty arbetarna skulle i största möjliga utsträckning själva vilja få avgöra i frågor som rör

³⁰ Resultaten av dessa återgavs i det specialnummer som tidskriften *Autogestion* våren 1970 ägnade åt de tjeckoslovakiska arbetarråden. I en undersökning gjord i mars 1969 (alltså efter den sovjetiska interventionen) förklarade 29,7 % av de tillfrågade arbetarna sig ha varit ”mycket positivt” inställda när arbetarråden bildades. 16,32 % sade sig ha varit ”positiva men inte utan förbehåll”, 32,8 % ville för sin del ”vänta och se vad det blev av råden” och 20,1 % sade att det inte fanns något råd på deras fabrik. Slutligen var det 0,9 % som var avogt inställda till försöket. En annan undersökning, som gjordes i augusti 1968 (strax före interventionen) visade att 44 % av dem som var i ledande ställning inom ekonomin var avogt inställda till försöket, medan mer än 79 % av de fackliga funktionärerna stödde det.

deras eget liv, deras levnadsförhållanden, deras framtid och deras intressen överhuvudtaget.

På så sätt hade alltså *en trippelallians* mellan *teknokratin, intelligentian och arbetarklassen* ingåtts och den kom att sätta sin prägel på hela ”Pragvåren”. Alliansen var främst riktad mot partiapparaten fortfarande i ledningen för rörelsen, men den förmådde inte längre kontrollera den, utan flöt snarare ovanpå. Initiativet i kampen kom nu framförallt från personalen vid tidningar, radio och TV, från gruppen kring Ota Sik (som själv blivit vice regeringschef) och från arbetarrådets ledare och inte längre från Dubcek och andra ”ansedda” kommunistledare.

Det var något som Brezjnevs, Gomulka, Ulbricht och de andra lätt insåg konsekvenserna av. De drog två slutsatser av detta: (1) att det skulle bli nödvändigt att internera i Tjeckoslovakien och (2) att alla kommunistpartier till varje pris måste förhindra ett närmande mellan samhällsskikt som skulle kunna bilda liknande trippelallianser. Övervakningen av intelligentian och kontrollen över press och massmedia skärptes följaktligen, samtidigt som man gjorde vissa smärre eftergifter åt teknikerna för att neutralisera dem.

Två år senare kunde vi se hur Gomulka i Polen, i sitt nitiska övervakande av de intellektuella och teknikerna, glömde bort alliansens tredje beståndsdel, arbetarklassen, något som kostade honom hans maktställning. Men låt oss återvända till händelserna i Prag.

Interventionen

Under hela perioden före den väpnade interventionen betonade den sovjetiska propagandan oupphörligt de starka ”antisocialistiska” tendensernas betydelse i Tjeckoslovakien. Den kunde naturligtvis inte visa på någon som förespråkade att man skulle avnationalisera de statliga företagen och utvidga den privatägda sektorn. Däremot kunde den lätt uppräta en imponerande lista med brott mot de regler och principer Sovjetunionen ansåg måste råda under socialismen: centraliserad och bindande planering, kommunistpartiets oinskränkta politiska monopol, övervakande av kulturlivet, strikt kontroll över informationsmedia. Den viktigaste av dessa rörde enpartisystemet och det var också på denna punkt som Dubcek och hans anhängare byggde upp försvaret.

Ur formell synvinkel var deras inställning fullständigt oantastlig. Det fanns fortfarande bara ett ledande parti i Tjeckoslovakien, och efter Novotnys avgång var det nu populärare än någonsin tidigare. Socialistpartiets agitation och ”de engagerade partilösa klubb” var bara marginella företeelser. Reformanhängarna kunde lägga band på deras verksamhet utan att väcka någon större uppståndelse.

Det var emellertid inte det de sovjetiska ledarna var ute efter. Att tillåta flera jämställda³¹ partier vore naturligtvis för dem värsta tänkbara kätterier. Den ”pluralistiska” avvikelserna verkade på ett mer förtäckt men fördenskull inte mindre skadligt sätt. Så snart man ifrågasatt den kommunistiska enheten, dvs. fört ut ledningens diskussioner till offentlig kännedom, hade man bäddat för en farlig utveckling. Snart skulle det finnas flera partier i partiet.

Vad man från Kreml krävde av Dubcek var inte att han skulle återinsätta Novotny. Ledarna i Kreml har aldrig gjort sig kända för överdriven känslighet gentemot sina besegrade underhuggare. Vad de krävde var istället att han skulle återuppräta partiets enhet, med den innebörd de lade i denna term även om det skulle ske till hans egen förmån. Denna framstöt hade

³¹ Låt oss påpeka att de gamla tjeckoslovakiska partierna inte var jämställda med det kommunistiska partiet, eftersom det i den tjeckoslovakiska konstitutionen fastslogs att det sistnämnda partiet skulle ha företräde på samtliga områden.

ett uppenbart klassinnehåll. Att intelligentian eftersträvade flerpartisystem, att arbetarna hoppades kunna utnyttja det till sin egen fördel, att teknokraterna fann sig tillrätta i det — det var inget att förvåna sig över. Men byråkratin borde bli varse hotet och inse att det var riktat mot byråkratin själv. Varifrån skulle partiapparaten hämta sin auktoritet när den väl en gång vidgått att två motsatta ståndpunkter kan vara lika hedervärda

och att den marxist-leninistiska vetenskapen inte kan lösa alla problem? I Sovjetledarnas ögon var de progressiva kommunistledarnas inställning lika förnuftsvidrig som de revolutionärt sinnade adelsmännen var för dem som försvarade l'ancien régime vid den franska revolutionen: dessa män ruinerade med egna händer det värdefulla arv som anförtrots dem!

De sovjetiska påtryckningarna gällde i första hand pressen. Det var där som öppenheten för avvikande åsikter var mest iögonenfallande, och det var där det gällde att få Dubcek att vidta åtgärder. Det skulle ha räckt med att han gått med på att återinföra censuren för att förtrollningen skulle ha brutits och partiapparats överhöghet återupprättats. Men Dubcek gick bara med på att råda pressen till moderation. Den 26 juni upphäves censuren officiellt genom ett beslut i parlamentet, i praktiken hade den redan dessförinnan upphört att fungera. Tidningarna kunde nu publicera det berömda ”De 2000 ordens manifest”. Manifestets huvudförfattare var Vaculik, och i det fördömdes den ”nya klassens” makt med dittills aldrig skådad kraft:

Vi alla — och framförallt arbetarna — vet att arbetarklassen i praktiken inte hade någonting alls att säga till om. Arbetarnas funktionärer utsågs av andra än de själva, och medan vissa arbetare levde i illusionen att det var de som regerade var det i själva verket en kast av specialutbildade funktionärer i parti- och statsapparaten som styrde i deras namn och ställe. Sanningen att säga, hade dessa funktionärer övertagit de störtade klassernas ställning och blivit ny privilegierad klass.

I Sovjetledarnas anklagelseakt fanns ”De 2000 ordens manifest” med som ett upprörande dokument, men det fanns andra texter som de fann än mer skandalösa: de som berättade sanningen om 50-talets processer och underströk den sovjetiska hemliga polisens roll i dessa. Det var partihemligheter som ingen kommunist borde ha låtit få spridning.

De sovjetiska klagomålen gällde också Tjeckoslovakiens utrikespolitik, i synnerhet frågan om landets framtida ekonomiska förbindelser med de västeuropeiska länderna. På denna punkt var oron till stor del låtsad.³² Moskva visste att västmakterna under alla omständigheter skulle gå försiktigt fram, inte bara därför att det militära styrkeförhållandet var ofördelaktigt för dem. En annan orsak var att kontinentens två viktigaste länder, Västtyskland och Frankrike, strävade efter en ”öppning österut” genom förhandlingar med Sovjetunionen. Något försök att ”förleda” dess satellitländer var det inte fråga om. Hur som helst så var Sovjetledarna inte okunniga om att Tjeckoslovakien skulle behöva omfattande krediter för att få igång sin ekonomi, och att västtyskarna kunde ge dem dessa. Det var en möjlighet som knappast tilltalade dem. Det skulle innebära ett svårt slag för Sovjets prestige och utgöra ett dåligt exempel för de andra östeuropeiska länderna. Sovjetledarna hade principiellt ingenting att invända mot förhandlingar med den tyska förbundsrepubliken. Det var bara det att de själva ville bestämma tidpunkten och behålla initiativet i dessa frågor.

I sista hand var det fruktan för *smittorisken* som fick ryssarna att intervensera. Dubcek hade gjort många eftergifter. Han hade gett upp kravet att de sovjetiska trupperna, som kommit till Tjeckoslovakien på ”manöver” men sedan stannat kvar, måste lämna landet innan förhandlingar kunde upptas. Han hade avskedat general Prchlik, vars åsikter Moskva ogillat. Han hade skrivit under på de nya planerna på att utveckla Comecon (öststaternas ”gemensamma marknad”). Han hade gått

³² Det gällde åtminstone för ledningen i Sovjet. Befolkningen verkar ha fruktat att Tjeckoslovakien skulle byta läger.

med på att Warszawapaktens band skulle stärkas. Han hade undertecknat kommunikéerna i Cierna (det sovjetisk-tjeckoslovakiska ”toppmötet”) och Bratislava (mötet med de övriga Warszawapaktsmedlemmarna). Han hade slutligen givit Ulbricht de försäkringar denne krävt när han infann sig i Karlovy-Vary för att få förklaringar om Tjeckoslovakiens framtida relationer med Västtyskland.

Detta räckte emellertid inte. Ty samtidigt som Dubcek försökte lugna Brezjnev och tillmötesgå dennes krav måste han ta hänsyn till den tjeckoslovakiska allmänheten, som blivit alltmer förbittrad över de sovjetiska hotelserna och inblandningen. Jugoslavien och Rumänien hade förklarat sig stå solidariska med Tjeckoslovakien, och när Tito kom till Prag hade han hälsats med jättelika sympatidemonstrationer. De västeuropeiska kommunistpartierna var både anklagande och medlande. De sovjetiska ledarna förstod att tiden arbetade emot dem.

I september skulle det tjeckoslovakiska partiet hålla kongress. Den skulle med all sannolikhet sluta med en katastrof för den konservativa fraktionen. Fram till september kunde sovjetledarna räkna med stöd från vissa medlemmar av partiledningen, efter kongressen skulle ledningen uteslutande bestå av Dubcekanhängare och företrädare för de nya framväxande krafterna. Om något skulle göras måste det ske före september, dvs. inom de allra närmaste dagarna.

Sällan har en politisk ledning eller en regering varit så till den grad fången i en händelseutveckling den själv varit med om att framkalla. Om det inte varit för alla hotelser, öppna brev och militära styrkedemonstrationer från Sovjetunionens sida är det inte alls säkert att det tjeckoslovakiska folket slutit upp lika enhälligt bakom dem som förespråkade liberalisering och reformer. Men sedan denna enighet väl kommit till stånd hade de sovjetiska ledarna bara två alternativ att välja mellan: antingen erkänna sig besegrade eller också tvinga sin egen vilja igenom med våld. De måste vara mycket starka och självsäkra för att våga att välja det första alternativet. Alltså valde de det andra. De gick till angrepp på natten, på Hitlers vis, med den enda förevändningen att de mottagit en ”appell” från en handfull tjeckoslovakiska kommunistledare — vilka dessa var avslöjades inte förrän två och ett halvt år senare!

På så sätt lyckades man avvärja smittorisken. Berlin 1953. Budapest 1956, Prag 1968 — de östeuropeiska folken vet vad den ryska imperialismen är kapabel till när den upplever sina landvinningar hotade. De intellektuella i ”det socialistiska lägrets” länder hade nu på nytt varskotts om att de aldrig skulle få någon verklig yttrandefrihet. Arbetarna hade påmint om att det var kommunistpartiet och endast det som hade rätt att ta emot och uttrycka arbetarnas önskemål. Teknokraterna, slutligen, hade tvingats till insikt om att de måste finna sig i att samarbeta med byråkratin. Till syvende och sist var det teknokraternas revolt som hade oroat Brezjnev, Ulbricht och de andra mest. För dessa apparatens överstepräster utgjorde de vanliga intellektuella bara en minuspost, de kunde ställa till besvär men de kunde inte själva regera. Teknokraterna var oändligt mycket farligare, ty de kunde leda och befalla både ekonomiskt och politiskt. I ett industriellt utvecklat land kunde byråkratin inte undvara deras stöd. Det var därför man i Sovjetunionen och Östtyskland hade givit teknokraterna en mängd privilegier. Och det var också därför man först måste politiskt likvidera de medlemmar av den teknokratiska intelligentian i Tjeckoslovakien som vågat sätta sig upp mot byråkratin innan man på nytt kunde sluta avtal med denna intelligentia.

Vägarna skils

Följderna av det tjeckoslovakiska nederlaget liknade i vissa stycken det ungerska nederlagets. En del av de oppositionella gick i exil, andra tystnade (en del av dem i fängelset), slutligen fanns det de som gav upp och anpassade sig till den nya ordningen.

Ota Sik valde exilen, Radovan Richta att anpassa sig. Ekonomen uppträdde som nystalinismens oförsonlige fiende, filosofen gick med på att bli dess tjänare. Personliga faktorer spelade säkert in och gjorde att de valde olika vägar. Men det som var avgörande var den politiska logik de styrdes av.

Under Pragvåren hade Ota Sik med stor öppenhet talat om att det var nödvändigt att efter hand återinföra vissa marknadsmekanismer. De texter han skrivit i landsflykten går mycket längre än så. Enligt honom borde reformpolitiken ha strävat efter att skapa en ”verklig marknad”: ”Inte bara en marknad för slutprodukterna, utan också en arbetsmarknad, en produktionsmedelsmarknad och en valutamarknad.” Planeringen skulle då inte längre vara av bindande karaktär utan endast ange ”en makro-ekonomisk inriktning av landets ekonomi som helhet”. Utifrån denna skulle företagen sedan ”själva”, på egen risk, avgöra efter vilka linjer de skulle expandera. De olika förslagen till ”makro-ekonomisk inriktning” skulle utarbetas av ett specialorgan, bestående av ett begränsat antal personer. Förslagen skulle sedan underställas allmänheten och parlamentet för omfattande diskussioner. Genom de egna investeringarnas tyngd och genom kontrollen över krediterna skulle regeringen fortfarande förfoga över starka styrmedel. Skattepolitiken skulle avpassas så att de expanderande företagen inte skulle kunna starta större projekt utan bankkrediter (och därigenom bli beroende av statens godkännande).

Dessa idéer kunde emellertid aldrig tillämpas i praktiken, tillade Ota Sik, eftersom planeringsorganens ämbetsmän gjorde allt de kunde ”för att planeringsmetoderna skulle förbli oförändrade”. Teknokraterna var med andra ord i minoritet i den ekonomiska förvaltningen, byråkraterna behöll greppet över den. Detta förklarar otvivelaktigt varför det gamla systemet kunde överleva omvälvningarna 1968. Då hade man intrycket att befolkningen stod helt bakom Dubcek. Sanningen var den att befolkningen (så när som på ett litet fåtal) bildade ett gemensamt block mot den ryska imperialismen. I andra frågor genomkorsades den av motstridiga åsikter. Byråkratin hade skakats och skjutits åt sidan, men den var inte krossad. Efter den sovjetiska ”återerövringen” kunde den återupprätta sin maktställning. Det skedde i en atmosfär som till att börja med var klart fientligt stämd för att sedan bli alltmer likgiltig och passiv.

Vad hade man att föreslå istället? De var den stora frågan för alla dem som stannat kvar och var böjda att ge efter för ”det minst onda”. ”Vi har sett att det inte går att göra någonting mot Sovjets vilja. Då återstår det bara att vänta till dess något sker i Sovjetunionen.” Det verkar ha varit så alla som resignerat och anpassat sig resonerade. Däribland Radovan Richta.

Richta har inte tagit tillbaka något. Hans teorier står fast. Han anser fortfarande att det är den tekniska och vetenskapliga revolutionen som skall öppna vägen för det nya socialistiska samhället. Men det var otvivelaktigt anspråksfullt att tro att initiativet till förändringarna skulle kunna komma från Tjeckoslovakien. Det är i den främsta socialistiska industrimaktens hjärta, i Sovjetunionen, som de verkliga problemen kommer att ställas. Utvecklingen kommer uppenbarligen att ta längre tid än vad han hoppats, men den kommer, förr eller senare. Det är hans förvisning.

När det inte längre går att påverka händelseutvecklingen hänger man sig således åt ekonomiskt tekniska resonemang eller flyr in i framtiden. Detta får emellertid inte undanskymma Pragvårens betydelse för den internationella socialismen. Den väg som Pragvåren pekade fram emot låg nära den jugoslaviska socialismens, men på två viktiga punkter skildes vägarna åt. Den tjeckoslovakiska rörelsen hade för första gången klart och tydligt visat på klasskampsproblemet i ett efterkapitalistiskt industrisamhälle.³³ I Jugoslavien var det bara Djilas som hade vågat ta upp

³³ I Kinas fall ägde kampen rum i ett samhälle som till övervägande del var agrart och som hade kvar en rad

detta problem (och för övrigt gjort det på ett mycket kortfattat och diskutabelt sätt) — i Tjeckoslovakien stod det i centrum för uppmärksamheten. Dessutom förde den tjeckoslovakiska rörelsen in den vetenskapliga och tekniska revolutionens perspektiv — och även detta skedde för första gången i den socialistiska världen. Budskapet hade alltså en helt ny innebörd för länderna i Europa och Amerika.

Med all sannolikhet var det också orsaken till att Pragvåren var så impopulär i Tredje världen. De italienska, franska, belgiska, engelska och svenska kommunistpartierna fördömde den sovjetiska interventionen. Men vietnameserna, koreanerna, kubanerna och algerierna (de sistnämnda dock inte i egenskap av kommunister) ansåg att det var modigt av ryssarna att de tog itu med det smutsiga men nödvändiga hantverket. En socialism som främst eftersträvade ökad konsumtion och som gjorde friheten till en absolut nödvändighet var i deras ögon ett svek mot dem, inte så mycket för vad de gjorde som för vad de var dömda att förbli i flera decennier framöver. Det var den vite mannens övermod, det avskyvärda framhävandet av hans överlägsenhet och hans materiella och politiska lyxtillvaro som dök upp i Prag under kommunismens täckmantel.

Det var för övrigt inte bara de proletära staterna som hade denna känsla: en hel del vänsterintellektuella i de rika länderna delade samma känsla. Prag berörde inte revolutionärerna förrän i nederlagets vecka. Då var det hatet mot den sovjetiska byråkratin som tog överhanden över misstron mot de tjeckoslovakiska reformmännen. Den franska revolutionära ungdomens hjälte i maj 1968 var inte Dubcek, det var Guevara. Men vad var det då Guevara stod för? Och Castro? Och den kubanska revolutionen?

9. Den kubanska karnevalen

Kriget är inte bara en mänsklig olycka, det är också ett mänskligt behov.

De flesta i min generation är förvånade över ungdomens våldsamhet. Det som förvånar mig är deras förvåning. Skulle ungdomen låta sig nöja med berättelserna om våra krigsbravader? Eller med de antimilitaristiska filmer vi låter visa för dem till deras uppbyggelse?

Kriget är brott med vardagslivet och dess monotonin innan det blir dödande, massakrer, lidanden eller kamratskap, hjältemod och självpoffring. Man gör det som är förbjudet, man går vid sidan om de upptrampade stigarna, man lyder andra lagar än de vanliga. Orsaken till kriget är likaväl törsten efter förändring som aggressivitetens instinkten.

Kan man resonera så i vår tid med hotet om atombombskatastrof hängande över sig? Ja, för den katastrofen är bara ett hot: fruktansvärt men inte oundvikligt. Vår tids krig är inte kärnvapenkrig utan lokalt begränsade krig eller inbördeskrig — eller båda på en gång.

”Avskräcknings”-teorin, som förändrat den klassiska strategins förutsättningar (så som de beskrevs av Clausewitz), grundar sig inte bara på en viss kärnvapenbalans mellan Sovjetunionen och USA, utan även på en mängd politiska faktorer. Erfarenheterna från Algerietkriget, från den utdragna krisen i Västasien och framförallt från de två indokinesiska krigen har visat att det inte nödvändigtvis är det militära styrkeförhållandet som är det avgörande i en väpnad konflikt. Den moderna strategins mål är inte längre att besegra fiendearmén i ett stort fältslag på Napoleons vis. Dess mål är istället att efter hand tvinga motståndarsidans ledning att gå med på något som från början föreföll den oacceptabelt (Algeriets självständighet, Vietnams självständighet och därefter dess återförening, erkännandet av Israel, alternativt Palestina, ”som ett faktum”).

Denna koppling mellan krig och politik är idag ännu starkare än på Clausewitz' tid, och det är den som fascinerat den revolutionära ungdomen: den längtade efter vapen, eller om man så vill längtade tillbaka till vapnen. Mot slagordet ”Fred i Vietnam” satte man snart parollen ”FNL segrar”. Det var emellertid till en början inte Vietnam som utgjorde det främsta föredömet för denna ungdom under 60-talet. Det var istället den latinamerikanska gerillan och dess hjälte Ernesto ”Che” Guevara.

Gerillan

Ur strikt militär synvinkel var Castros, Guevaras och deras anhängares bedrift inte av något större intresse.

Från den 5 december 1956 (då de 82 rebellerna som kommit med lustjakten ”Granma” steg iland) till den 8 januari 1959, då Castro gjorde sitt intåg i Havanna, förfogade rebellstyrkan aldrig över mer än några hundra man. I Sierra Maestra-bergen var de aldrig fler än 280 man. Och de berömda ”kolonnerna” översteg knappast ett kompanis styrka. De kan inte jämföras med partisanstriderna i Jugoslavien, Kina eller Vietnam.

Fidel Castros seger var framför allt politisk till sin karaktär. Han gav den utbredda men oordnade och splittrade oppositionen ett heroiskt och eggande exempel. Han väckte och vann bönderna för sin sak. De var fruktansvärt utsugna men hade tidigare mer eller mindre resignerat. Han väckte den slumrande men starka patriotismen till liv.

Naturligtvis var utgången av striderna mellan Castros gerilla och regeringstrupperna av betydelse. Ett nederlag för gerillan hade inneburit att diktaturen hade kunnat överleva. Men utgången betydde mindre militärt än moraliskt. Gerillan måste visa sig överlägsen Batistas eländiga legosoldater. Och det beviset gav ”26-juli-rörelsens”³⁴ kämpar på ett övertygande sätt.

Sedan segern vunnits har man också haft en tendens att ensidigt framhäva bergsgerillans bravader i redogörelserna för det folkliga motståndet mot diktaturen. Strejkerna och revoltförsöken i städerna har förringats och ställts i skymundan av hjälteeposet om kampen i Sierra Maestra. Detta vann desto större anklång som det växt fram en ny revolutionär generation i Västeuropas största länder. Denna generation var de första som inte bar på minnen från andra världskriget. Den såg inte de traditionella arbetarpartiernas ledare som de gamla motståndsmännen mot nazismen och fascismen, utan som de som legat bakom otaliga kompromisser och som bedrev en lika försiktig och ”realistisk” som ofruktbar politik. Den ansåg teserna om ”fredlig övergång” till socialismen bygga på idel illusioner. ”Ingen revolution utan revolutionär kris, och ingen utväg ur den revolutionära krisen utan väpnad kamp”, hävdade den. Men det återstod att visa att den väpnade kampen fortfarande var möjlig.

Här blev den kubanska kampen ett exempel, till och med tidigare än FNL:s. Men den kubanska förtrollningen verkade inte från början. Det dröjde en tid innan Havanna blev en av världsrevolutionens huvudstäder. Det berodde helt enkelt på att denna revolution från början inte var socialistisk.

En vänsterinriktad nationalism

Ty Fidel Castros och hans följeslagares seger hade i själva verket varit följden av en demokratisk och patriotisk resning mot en blodbesudlad och korrumpad regim, inte ett kommunistiskt uppror mot en kapitalistisk stat.

³⁴ Det var den 26 juli 1953 som 120 rebeller under Fidel Castros ledning gjorde ett misslyckat försök att storma Moncada-kasernen i Santiago de Cuba.

Det manifest som antogs i juli 1957 i Sierra Maestra formulerade målsättningen på följande vis: ”En provisorisk, neutral, från alla partier och den nuvarande diktaturen fristående regering skall förbereda allmänna val; den skall förbereda återinförandet av fredliga förhållanden och leda in landet på den demokratiska och konstitutionella laglighetens väg.”

I december samma år riktade sig 26-juli-rörelsen till ledarna för sex olika politiska organisationer (dock ännu ej P.S.P., det kubanska kommunistpartiet) med en begäran att de skulle ta ställning för en ”regering som stödjer sig på 1940 års konstitution, som garanterar alla i denna konstitution föreskrivna rättigheter och som avhåller sig från varje politisk sekterism”. 26-juli-rörelsen föreslog att de olika oppositionsgrupperna gemensamt skulle föra fram en allmänt respekterad person som sin presidentkandidat: 26-juli-rörelsen föreslog för sin del ”den aktade domaren vid Orientprovincens domstol, doktor Manuel Urrutia Leo”.

Det skall dock sägas att dessa konstitutionalistiska och legalistiska uttalanden åtföljdes av andra, radikalare förslag.

Castros rörelse, som behövde jordbruksbefolkningens stöd för att kunna utveckla gerillabaserna, krävde att en omfattande jordreform skulle genomföras. Den hävdade vidare ”principen om motstånd mot varje utländsk inblandning i Cubas inre angelägenheter”. Och slutligen krävde den att få ”överta ansvaret för upprätthållandet av den allmänna ordningen och omorganiseringen av republikens väpnade institutioner”.

Det rörde sig i själva verket om ett progressivt och nationalistiskt program. Detta förklarar USA:s inställning vid den tiden: misstrogen, förbehållsam men inte oförsonligt fientlig. De flesta av de amerikanska ledarna hade inte särskilt höga tankar om Batista. De var beredda att finna sig i att han störtades, men naturligtvis under förutsättning att deras landsmäns intressen inte hotades.

När den nya regimens första regering bildades kunde de inte annat än känna sig lugnade. Castro fanns inte med i den. I stället bestod den till största delen av borgerliga liberaler och moderata: Miró Cardona var regeringschef, López-Fesquet finansminister, Roberto Agramonte utrikesminister, Manuel Ray minister för offentliga arbeten, etc.

Det var emellertid en konstlad situation. Alla kubaner väntade att Fidel Castro själv skulle ta över makten. Hans ställning var sådan att ingen kunde regera utan hans samtycke. Han övertog också mycket snart (i februari 1959) premiärministerposten. Doktor Urrutia förblev dock tills vidare republikens president.

De åtgärder som Castro vidtog under denna tid låg i linje med de löften som avgivits i Sierra Maestra. För utländska iakttagare framstod han som en vänsternationalist, ett slags latinamerikansk Nasser. Han gjorde slut på korruptionen, så enormt utbredd under den förra regimen. Han genomförde en radikal skattereform, han sänkte hyrorna med 50 %, och han drog upp riktlinjerna för en jordreform.

Jordreformen innebar att alla egendomar över 30 caballerias (402 hektar) och all arrenderad mark skulle exproprieras. Till skillnad mot vad som varit brukligt i andra länder skulle egendomarna inte styckas upp utan i stället överlåtas först till kooperativer, sedan till ”folkfarmer” (granjas del pueblo). Staten skulle få tjugo år på sig att betala gottgörelse för expropriering-en. Arrendeägorna skulle överlåtas till arrendatorerna med full äganderätt, försåvitt arealen inte översteg 27 hektar. Det var således endast arrendatorerna som genom reformen skulle bli självägande bönder. Man undvek olägenheterna med en alltför långtgående uppstyckning av jorden.

I april begav sig Fidel Castro till USA och Kanada. I maj deltog han i de latinamerikanska staternas konferens i Buenos Aires. Hans framträdande där lugnade dem som i honom såg en ny

”caudillo”. ”Vi vill varken ha enmansvälde eller klassdiktatur”, förklarade han.

Men affärskretsarna var oroade. Amerikanska företag med stora jordegendomar på Kuba vägrade finna sig i expropriering-en. Andra företag fruktade eventuella nationaliseringar. De krävde att det amerikanska utrikesdepartementet skulle inta en mycket bestämd hållning till Castro. De ansvariga inom den amerikanska diplomatin följde dessa rekommendationer desto villigare som de med stort misshag sett det kubanska kommunistpartiet utveckla sin aktivitet alltmer.

Detta parti (Partido Socialista Popular, PSP) var från början fientligt inställt till Castro. 1958 hade det emellertid närmast sig 26-julirörelsen, och i kampens slutskede deltog det som dess allierade. Välorganiserat som det var, och med en starkt uppbyggd apparat, gjorde det snart avsevärda framsteg. Dess närmaste mål var inte att genomföra den socialistiska revolutionen (partiet ansåg att det var omöjligt under rådande internationella konjunktur) utan att bli landets viktigaste politiska kraft. I juni 1959 tillställde dess ledare republikens president Urrutia ett brev vari de krävde: 1) att 1940 års konstitution skulle tillämpas; 2) att jordreformen skulle genomföras; 3) att rösträttsåldern skulle sänkas; 4) att ett valsystem byggt på proportionalitetsprincipen skulle införas; 5) att de diplomatiska förbindelserna med de socialistiska länderna skulle återupprättas.

Detta om än beskedliga initiativ utgjorde en varningssignal för Urrutia, som var utsatt för allt starkare påtryckningar från USA:s State Department. Han vägrade att behandla kommunisterna som bundsförvanter och ville inte löpa risken av att få förbindelserna med USA försämrade. Han lät därför Castro förstå att jordreformen måste om inte överges så dock uppskjutas.

Castro svarade då med att lämna in sin avskedsansökan och rikta en appell till folket (juli 1959). Kraftmätningen blev mycket kortvarig. Urrutia måste avgå, Osvaldo Dorticós inträdde i hans ställe, och Castro återtog sin post som premiärminister.

Det var inledningen till genomgripande förändringar inom ledarskiktet: de borgerligt liberala gallrades ut och de ledande posterna besattes i stället av företrädare för 26-julirörelsen, det revolutionära ”direktoriet” och PSP. Rörelsen gick åt vänster. Men programmet var fortfarande en demokratisk revolution.

Vid denna tidpunkt (hösten 1959) följde Sovjetunionen ännu händelseutvecklingen på Cuba på avstånd, med en viss kylig sympati. Det var inte förrän i februari 1960 som Mikojan begav sig till Havanna för att underteckna ett handelsavtal, och de diplomatiska förbindelserna med Cuba återupprättades så sent som i maj samma år. Detta var emellertid tillräckligt för att övertyga amerikanerna om att de måste ge igen med samma mynt i umgänget med en regering som tagit sig friheten att nationalisera amerikanska företag och börjat handla med ryssarna. Ryssarna betalade det socker de köpte med råoljeleveranser. De amerikanska raffinaderierna vägrade att befatta sig med denna olja. Som svar beslagtogs Castro deras anläggningar. Regeringen i Washington svarade med att annullera alla löpande avtal om inköp av kubanskt socker — tidigare hade merparten av den kubanska sockerproduktionen avyttrats på den nordamerikanska marknaden till förmånliga priser. Ryssarna köpte då omedelbart upp de 700 000 ton socker som var färdiga för leverans. Upptrappningen av konflikten hade börjat.

Den argentinske presidenten Frondizi försökte hejda den genom att erbjuda sina tjänster som medlare. Medlingsförsöket misslyckades dock, och i augusti 1960 nationaliserade Castro 36 sockerraffinaderier plus det mäktiga amerikanska telefonbolaget ITT. State Department trappade upp konflikten genom att tvinga OAS, ”De amerikanska staternas organisation”, att ”fördöma” Cuba. I oktober nationaliserade Castro ytterligare 32 stora företag, och därigenom var brytningen fullständig. USA utfärdade handelsblockad mot Cuba.

Guevaras ekonomiska politik

Det avgörande steget hade tagits. Alla ekonomiska maktcentra och alla servicefunktioner hade nationaliserats. Cuba hade på mindre än ett år blivit den fjortonde socialistiska staten i världen. Denna omvandling var desto mer förvånande som den varken var avsiktlig eller förberedd. Det var endast motståndet mot den amerikanska imperialismen som drev de kubanska ledarna så långt och så snabbt.

Nu gällde det för dem att organisera ekonomin, upprätta planer och fastställa målsättningar. Gerillaledarna hade bara en vag aning om vad ett modernt samhälle var för något och ingen aning alls om vad en socialistisk ekonomi innebar. Bara en av dem, Guevara, hade en viss insikt. Han var inte ekonom, men han hade läst Marx och Lenin och hade en bestämd och genomtänkt — vilket inte är detsamma som riktig — uppfattning om vad som borde göras. Han utsågs till industriminister och var som sådan mellan 1961 och 1963 den kubanska ekonomins strateg.

Hans politik bestämdes dels av hans realistiska uppskattning av den sovjetiska tekniken, dels av hans egna idéer om människans roll i uppbyggandet av det socialistiska samhället.

De av de socialistiska länderna (främst Sovjetunionen och Tjeckoslovakien) utlånade ”experterna” förde med sig 30-talets planeringsmetoder — dvs. de metoder som låg bakom alla de svårigheter som alla de europeiska socialistländerna brottades med vid just samma tid. Men vilka andra metoder skulle de ha kunnat föreslå? Diskussioner om de ekonomiska reformerna hade knappt påbörjats i Östeuropa. Året var 1961, inte 1967. Guevara var ännu inte medveten om vidden av de motsättningar som rådde i Sovjetunionen. Det han visste var att man lyckats få till stånd ett stort ekonomiskt uppsving med hjälp av en centraliserad och auktoritär styrning, och han skattade sig lycklig över att kunna förfoga över alla de kalkyleringsmetoder, utvecklingsschemata och kontrollinstrument som ryssarna gav honom. Utan deras medverkan skulle han stått helt utan dessa hjälpmedel.

Guevara skulle emellertid inte haft ett sådant förtroende för sovjetekonomin om den inte förefallit honom bekräfta hans egna teoretiska synpunkter. ”För att människan åter skall kunna bli herre över sig själv måste hon upphöra att existera som handelsvara”, förklarade han. Och för att detta skulle bli möjligt måste all affärsverksamhet inskränkas till ett minimum.

I en artikel publicerad i tidskriften *Cuba socialista* i juni 1964 skrev Guevara som svar på en kritik av Charles Bettelheim: ”Vi förnekar att affärer görs mellan olika statliga företag i Cuba och vi ser varje företag som en del av det stora gemensamma företag som staten utgör (även om så ännu inte i praktiken är fallet i vårt land) ... Den centraliserade planeringen är vad som definierar det socialistiska samhället, den samhällsform, där vi äntligen lyckas syntetisera och styra ekonomin efter våra egna målsättningar: människans totala frigörelse inom ramen för det kommunistiska samhället.”

Det var denna tankegång som ledde Che till att skissera ett ”budgetstyr” ekonomiskt system, ett system där staten direkt skulle svara för företagets utgifter. De skulle få sina råvaror gratis och de skulle också leverera sina färdiga varor gratis. De enda penningutbetalningarna skulle vara löner, och dessa skulle ombesörjas av de ministerier som företagen sorterade under.

I verkligheten fungerade det tänkta systemet helt annorlunda. Man måste under alla omständigheter göra upp vissa bytesbalanser — och för att göra dem måste man använda penningkalkyler. Om räkenskaperna gjordes upp inom företaget eller inom något annat organ var likgiltigt i sak. Köpare och säljare fanns kvar, priser fanns kvar, varor fanns kvar. Man upphävde inte problemet genom att förneka det, man gjorde det bara svårare att beräkna avkastningen av olika slags investeringar.

Guevaras politik medförde en mängd investeringar helt utan lönsamhetshänsyn. Upplåningen skedde enligt det sovjetiska 30-talsmönstret (uppdriven industrialisering, prioritering av den tunga industrin), och detta bidrog till att förvärra situationen. Che tvangs slutligen efter tre års experiment avsäga sig ansvaret för den kubanska ekonomin.

Några ville hävda att den romantiske idealisten hade misslyckats i sitt försök att tackla den moderna världens problem. Jag tror inte att den förklaringen är särskilt hållbar. Guevara höll sig väl informerad om teknik och vetenskap, och han syntes övertygad om att framstegen, särskilt på informationsbehandlingsområdet, skulle hjälpa honom att förverkliga sina planer på att upprätta ”en central kontroll av ekonomin med en långtgående centralisering av beslutsfattandet.” I mars 1963 skrev han i sitt departements interna bulletin: ”Vi är ett litet land med mycket goda kommunikationer, vilket gör det möjligt att upprätthålla en kontinuerlig, daglig kontroll. Banken ger företagen räntefritt pengarna till dess budget ... Företagen har inga egna fonder och alla dess inkomster inlemmas i den nationella budgeten.”

I själva verket ansåg Guevara att människans frigörelse från det tvång som en värld byggd på varuutbyte gav upphov till kunde åstadkommas genom utnyttjandet av kommunikationernas utveckling och de moderna kontrollmetoderna.

Många resor utomlands gav Guevara anledning att ta avstånd från det sovjetiska systemet. Han blev medveten om byråkratins existens, först via Sovjetunionens utrikespolitik, sedan via mer ingående erfarenheter av det sovjetiska samhället. Men han överskred aldrig den traditionella kritikens gränser, utom möjligen då han försvarade tesen att det revolutionära avantgardet inte nödvändigtvis måste utgå från arbetarrörelsen. Han tog aldrig upp de grundläggande problemen rörande mervärdets tillkomst och fördelning, varuutbytets verkliga natur och den inbördes utsugningen:

”Varan finns därför att det finns ett varusamhälle, med en arbetsdelning som grundats på privat ägande av produktionsmedlen. Socialismen finns därför att det finns ett samhälle av ny typ, där expropriatorerna exproprierats och det samhällseliga ägandet ersatt kapitalisternas tidigare, individuella ägande.” Sådana formuleringar är alldeles för allmänna för att kunna bidra till en förståelse av omvandlingsproblemen i de samtida samhällena, och då i synnerhet i ”övergångssamhällena” mot socialismen.

Jordbruket prioriteras

1963 var det ekonomiska läget på Cuba ytterligt oroande. Industriministeriets planer hade visat sig vara alltför storstilade. Man hade räknat med att 100 000 lägenheter skulle byggas, men många byggnader stod fortfarande halvfärdiga. Man hade köpt upp ett stort antal maskiner från utlandet, som man inte lyckats få någon användning för. Detta slöseri hade varit otänkbart utan den sovjetiska hjälpen: 40 dollar per invånare och år, eller, som René Dumont påpekat, lika mycket som den årliga medelinkomsten i vissa fattiga delar av Afrika.

Det låg emellertid i Cubas intresse att minska obalansen i utrikeshandeln. Men landet höll samtidigt på att mista sin viktigaste exportvara: sockret. Guevara ville göra slut på den ensidiga inriktningen på sockerindustrin och i stället få till stånd en mer mångsidig jordbruksproduktion. Tanken var i sig förnuftig: Cuba odlade för litet födoämnen och grödor för inhemskt bruk. Det var viktigt att befolkningen fick mer att äta och att fabriker fick en större andel av landets råvaror. Tyvärr genomfördes även denna omvandling av odlingsmönstret i den statliga centralismens tecken. Storgodsens, som grupperats i ”folkfarmer” fick alldeles för stora arealer att odla, de hade alldeles för få tekniker, och sist men inte minst fick de en uppsjö av varandra

motsägande order från Havanna.

Följden av alla dessa åtgärder blev ett snabbt fall i sockerproduktionen (3,8 miljoner ton 1963 mot 6 miljoner 1961) plus sänkt produktivitet på de flesta andra områden. Man tvangs ta till sträng ransonering.

Castro beslöt då göra en första kursändring. Takten i industrialiseringen minskades, och ansträngningarna koncentrerades till jordbruket. Sockerrörsodlingen befrämjades åter och man slöt långfristiga avtal med Sovjetunionen, Kina, Tjeckoslovakien och Polen. 1964 avgav Castro det bekanta löftet att man från och med 1970 skulle nå upp till en årlig sockerproduktion på 10 miljoner ton. Också denna gång var inriktningen fullt försvarbar. Hur den kubanska ekonomins framtid än skulle gestalta sig, måste sockerexporten ändå under lång tid framåt vara en stöttepelare i utrikeshandeln. Men varför angav han den exakta siffran 10 miljoner ton? Svarade den mot exakta kalkyler eller var det bara en vädjan till människornas fantasi?

Fidel Castro rättade till de begångna misstagen genom att begå nya. Experter har kunnat fastställa att 8 à 8,5 miljoner ton socker utgjorde en optimal gräns som man inte borde överskrida. Gick man över denna gräns skulle investeringarna och arbetsinsatserna inte längre vara lönsamma. Det skulle alltså ha varit bättre att satsa dessa resurser på att öka exporten av nickel, krom eller grönsaker. Men sådana målsättningar hade inte samma propagandavärde.

Men för Castro likaväl som för Guevara gällde det framför allt att rycka med folket i arbetet på att bygga det nya ekonomiska systemet, att få folket att ta itu med sina uppgifter med hängivenhet och glädje. De försökte finna slagord som skulle föreviga gerillakämparnas heroiska anda även i vardagslivet. ”För att bygga kommunismen måste man förändra människan, samtidigt som man förändrar den ekonomiska grundvalen”, sade Guevara ofta.

På denna punkt rådde ett verkligt samförstånd mellan Che och Fidel. Deras åsikter gick isär endast när det gällde att värdera industrins respektive jordbrukets betydelse. Såsom marxist var Guevara mer ”industriinriktad” än Castro, och han fäste otvivelaktigt större uppmärksamhet vid de senaste tekniska metoder som kommit till användning i de utvecklade kapitalistiska länderna. Som ”populist” (visserligen i princip vunen för marxismen-leninismen) var Castro mycket mer lyhörd för böndernas tänkesätt och bevekelsegrunder än hans närmaste man. När Guevara fördömde de ”materiella incitamenten” gjorde han det i syfte att påskynda utvecklingen mot kommunismen, ”där var och en får efter sina behov”. När Castro förklarade att man måste ”utrota girigheten” var hans underliggande tanke, som han för övrigt delade med många progressiva kristna, att pengar är smutsiga.

De två revolutionsledarna var ense i fördömandet av självständig drift av företagen (och därigenom även av självstyre). Detta slags autonomi måste enligt dem leda till strävan efter ojämlikhet och utvecklande av egoistiska tendenser. ”Den nya människan” skapade man inte genom att tala om vinster och premier.

De såg båda centralisering som något principiellt (man frestas att tillägga: och moraliskt) riktigt, inte som något man tog till för den ekonomiska effektivitetens skull. Så bibehöll Castro t.ex. den enhetliga ledningen av jordbruksenheter då han vid den andra jordreformen 1963 (då alla gods med en areal mellan 67 och 400 hektar exproprierades) slog samman ”folkfarmarna” till stora enheter (agrupaciones) och koncentrerade odlingen till färre antal grödor. Avsevärda förseningar uppstod, och som Michel Gutelman påpekat var de ”en följd av den materiella omöjligheten för en beslutsinstans att smälta all inkommande information så snabbt som önskvärt”.

Den ”icke institutionaliserade” dialogen

Men vem svarade för den övergripande ledningen? Vem genomförde centraliseringen? Svaret på dessa frågor växlade från ett skede av den kubanska revolutionen till ett annat.

Först var det Castro och hans medhjälpare från gerillatiden, sedan Castro och de kadrer kommunistpartiet försåg honom med, sedan Castro ensam, och slutligen Castro omgiven av element ur den ”nya klassen”.

Den kubanska revolutionen är den enda där man inte ens bryr sig om att hålla skenval, och där det parti som teoretiskt besitter makten ännu aldrig hållit en kongress.

”Initiativet kommer i allmänhet från Fidel och från revolutionens högkvarter, det förklaras för folket som gör det till sitt eget ...” skrev Guevara 1965. ”Vi använder för närvarande den nära nog intuitiva metod som består i att sondera allmänhetens reaktioner inför de problem landet ställts inför. Fidel är en mästare i denna konst, och det är endast genom att se honom i aktion som man rätt kan bedöma hans särskilda förmåga att bli ett med massorna. Vid de stora offentliga mötena iakttar man något som liknar två stämgaafflars resonans: Fidel och folket börjar att vibrera gemensamt i den dialog, vars intensitet oupphörligt stegras ända till den slutliga höjdpunkten, som beseglas av vårt strids- och segerrop.”

Detta är vad man kallat ”den icke institutionaliserade dialogen”. När Gomulka och Novotny 1960 frågade Castro i FN:s korridorer varför han inte höll val som man gjorde i Polen och Tjeckoslovakien fick de ett gapskratt till svar. Ett år senare skulle han förklara saken för K. S. Karol och den svenske reportern E. Nyblom: ”Cuba kommer aldrig att låna sig till en sådan komedi. Folket vill inte veta av den. För övrigt är det nuvarande systemet helt tillfredsställande för folket, och det kräver inga val: själva ordet är diskrediterat på Cuba sedan många år tillbaka. Naturligtvis kommer problemet att vara ställt i andra termer när folket som helhet uppnått avantgardets medvetenhetsnivå; då kommer vi att behöva ändra maktstrukturen.”

Till dess förblir regeringens stil paternalistisk. En paternalism som var effektiv när det 1961 gällde att på ett enda år lära hundratusentals bönder läsa och skriva. En välmenande men något demagogisk paternalism när man under de första åren genomförde löneförhöjningar utan varje hänsyn till de ekonomiska möjligheterna. En missbrukad paternalism när man förklarade för folket att det måste offra allt för att 1970 års sockerskörd skulle överstiga tio miljoner ton.

Fidel Castro har tagit för vana att bestämma allt själv. Han far ständigt kors och tvärs genom landet, han utfärdar order och kontraorder, han ingriper såväl när man skall besluta om vad som skall odlas var som i frågor rörande väghyggen. Denna ofantliga aktivitet är inte desto mindre källan till en lika ofantlig oordning. Tidvis har man därför också känt ett behov av definierade normer för Cubas politiska liv.

Under ett visst skede föreföll det som om PSP, dvs. det kubanska kommunistpartiet, låg bäst till för att utforma sådana normer. PSP:s ledare var väl förfarna i konsten att befalla och manipulera, och var de bästa tänkbara redskapen för en auktoritär och centraliserad planering. Vid sidan av dem framstod 26-julirörelsens män som rena noviser. Dessutom var dessa inbördes oeniga; några av dem hade dessutom lämnat rörelsen och emigrerat till USA. Detta förklarar varför Castro kom att vända sig till PSP.

Det ”ministalinistiska” försök som då tog sin början blev dock kortvarigt. De kommunistiska kadreerna nöjde sig inte med att sätta statsapparaten i stånd: de ingrep överallt, med början på kulturområdet, där de sökte göra en ”marxist-leninistisk” likriktning helt förhärskande.

Detta kunde varken Castro eller Guevara tolerera. PSP och dess partichef Anibal Escalante kom i

onåd. Gerillans gamla ”comandantes” fördes åter fram. De flesta av de ledande kommunisterna böjde sig för dessa åtgärder, ty utan Castros stöd var de ingenting. De politiska krafterna grupperades om och samlades först i ORI (De samordnade revolutionära organisationerna) som sedan omdöptes till PURS (den socialistiska revolutionens förenade parti) för att 1965 slutligen anta namnet Cubas kommunistiska parti. Något verkligt demokratiskt inre liv fanns aldrig i någon av dessa organisationer. De ledande kommittéerna tillsattes genomgående av Fidel med uppgift att föra ut hans politik.

Det vore fel att tro att Castros reaktion mot försöken att ”stalinisera” rörelsen enbart dikterades av fruktan för att grupper utanför gerillan skulle lägga beslag på revolutionen. Castro är i själva verket djupt och uppriktigt mistrogen mot alla former av dogmatism. Under de första regeringsåren uppmuntrade han den kulturella debatten och över huvud taget allt som bidrog till ökad mångsidighet.

Den kubanska revolutionen genomförde inte bara ekonomiska förändringar, den skapade också en anda av broderskap och förhoppningar. Under en lång period var den en ”ständig karneval”. På arbetsplatserna var relationerna människor emellan inte desamma som förut. Talet om ”den nya människan” fick på detta sätt konkret innehåll.

Men allt detta har nu tagit slut. Entusiasmen är obeständig och dessutom föga produktiv. Det var dock inte bara ekonomiska skäl som gjorde att den kubanska revolutionen ändrade karaktär. Skälen var även sociala och politiska. Det var oundvikligt att det uppkom ett härskande skikt, eftersom massorna inte kunde utöva makten direkt och den högste ledaren ändå inte kunde kontrollera allting. De första tecknen till detta såg man redan vid revolutionens början, men det var framförallt från och med 1967-68 — i och med ”militariseringen” — som detta skikt öppet framträdde i ledningen.

Militariseringen

Under flera år hade Fidel Castro givit högsta prioritet åt allt som bidrog till att ”förändra människornas sinnelag”, till att framskapa den nya människan, el hombre nuevo. Nu hade de växande ekonomiska svårigheterna tvingat honom till att lägga tonvikten vid produktionsresultat. Först måste man nu skapa de objektiva betingelserna för socialismen, det förändrade sinnelaget fick komma i efterhand. Här återfinner vi de sovjetiska bekymren från 30-talet.

Det blev allt mindre fråga om att upphäva marknadslagarna, att inskränka de ekonomiska kalkylernas betydelse, att hänsynslöst gå vidare mot socialismens högre stadier. Alla försök i den riktningen hade misslyckats. En gång hade Fidel sagt: ”Kineserna gör saker som är intressanta, men vi skall försöka gå ännu längre än de. Visserligen satsar de i sin sociala politik på jämlikhet istället för att som Sovjetunionen uppmuntra löneskillnader, men politiken bygger ändå på penninghushållning. Det är inte löneskillnader eller jämlikhet som är det verkliga problemet enligt min mening. Vad det gäller är att avmystifiera pengarna fullständigt, inte att återupprätta dem. Vi tänker till och med avskaffa dem helt och hållet.”

Nu var man emellertid långt från dessa barnsligheter, som inte ens kineserna någonsin hade hängivit sig åt. Det gäller att producera mer: så löd slagordet för dagen. Och gerillakämpen Castro såg bara en metod för att kunna producera mer: öka disciplinen, stampa fram en veritabel arbetsarmé och ställa energiska män i ledningen för den.

Alla viktiga sektorer lades i arméns händer. I varje provins upprättade man ”högkvarter” som skulle leda ”jordbruksfälttaget”. Arbetsbrigaderna omvandlades till plutoner och bataljoner. Alla resultat skulle omedelbart meddelas till ”högkvarteren” där de erforderliga besluten fattades.

Militären åtog sig motoriseringen. Traktorförarna fick fasta traktamenten och militärt fastställda arbetstider.

Liknande åtgärder vidtogs inom industrin. Här gällde det att bekämpa den omfattande frånvaron och den dåliga arbetsmoralen (som de flesta arbetare vid denna tid gjorde sig skyldiga till). Arbetsministern Jorge Riquet slog fast att ”en arbetares försumlighet är också hans chefs, eftersom denne inte förmått se till att hans underlydande utför sina arbetsuppgifter med den erforderliga energin”.

Denna allmänna militarisering åtföljdes av ökade polisingripanden. Angiveriet sattes i system och arresteringarna mångfaldigades. 1968 ställdes Anibal Escalante och nio andra PSP-ledare inför rätta, anklagade för ”mikrofraktionell” verksamhet. Fastän detta ”brott” (att ha skapat en särskild gruppering inom enhetspartiet) aldrig stått upptaget i strafflagen dömdes de anklagade till fängelsestraff. Man kan visserligen hålla för troligt att en gammal stalinist som Escalante knappast skulle tvekat att slå än hårdare mot sina motståndare om han själv varit i regeringen, men detta är ingen ursäkt för det uppenbara förakt för rättvisan som visades av de män, vilkas kamp ursprungligen haft som syfte att göra slut på laglösheten och ofriheten.

Det förefaller som om Castro är beredd att bruka vilka medel som helst för att försvara den regim han skapat. Mellan 1968 och 1970 satsade han på ”militariseringen”. 1971, efter att den historiska tiomiljoners-”zafran” misslyckats, talade han om ”demokratisering” och om att massorna skulle delta i ledningen av det ekonomiska livet. Men strukturerna, armén, partiapparaten, polisen, hade redan grundlagts, vad han än sade eller gjorde. Efter år av personlig maktutövning och socialt vakuum hade nu den ”nya klassen” växt fram och fyllt tomrummet.

Denna utveckling var så mycket mer anmärkningsvärd som den varken varit förutsedd eller önskad, och svårligen kunde maskeras av förespeglingar om att det nya ledande skiktet var arbetarklassens företrädare. En av castroismens mest tilltalande sidor var ju i själva verket att den vågat säga, att revolutionen i de underutvecklade länderna och den revolutionära rörelsen i västländerna inte är ett arbetarklassens verk, utan snarare ett verk av intellektuella och de massor som följer dem. Denna uppriktighet skyddade emellertid inte castroismen från de ”avvikelser” den berömde sig av att ha undgått.

En rörelse full av värme och spontanitet och som från början vägrat låta sig inordnas i någon fälla hade till sist tvingats föga sig i de socialistiska ländernas gemensamma öde. På mindre än tio år hade det sovjetiska mönstret erövrat Cuba.

”Fosterlandet eller döden”

Denna inre utveckling av det kubanska experimentet kan inte skiljas från utvecklingen av Cubas relationer med sovjetblocket.

Denna kan indelas i fem olika perioder.

1. 1959 betraktades Cuba av Moskva endast med kylig nyfikenhet.
2. 1960-62: Castro blev en entusiastisk Sovjetallierad, och exilkubanernas misslyckande vid Grisbukten ingav Sovjetledarna förtroende.
3. 1962-65: Sovjets prestige skadades allvarligt i och med raketkrisen, då sovjetledarna beslöt dra tillbaka de raketramper de installerat på Cuba. Relationerna undergick en långsam försämring.
4. 1966-68: Castro ansåg under denna period att Cuba borde gå sin egen väg, liksom Vietnam och Korea gjort. Kort efter den ”trikontinentala” konferensen i januari 1966 i Havanna bildades

OLAS, den latinamerikanska solidaritetsorganisationen. Dess första kongress hölls i Havanna 1967, och vid denna kritiserade de kubanska ledarna öppet de andra latinamerikanska kommunistpartiernas politik och förespråkade väpnad kamp överallt. Det var vid denna tid Che Guevara försökte skapa en gerillarörelse i Bolivia.

5. 1968-71 närmade sig Castro ånyo Sovjetunionen, vars ekonomiska hjälp han inte kunde undvara. De viktigaste meningsskiljaktigheterna slätades över. I augusti 1968 förklarade Castro att den sovjetiska interventionen i Prag på en gång varit beklaglig och oundviklig, med hänsyn till det tjeckoslovakiska partiets

”revisionism”. Che var död, och hoppet om att ”skapa två, tre, flera Vietnam” hade försvunnit. Castro måste ta hänsyn till styrkeförhållandena. Han försökte närma sig de andra latinamerikanska kommunistpartierna, knyta kontakter med de peruanska ledarna och med Chiles nya regering.

Sett från en internationalistisk ståndpunkt kan denna utveckling förefalla osammanhängande. Men ur kubanskt nationell synvinkel är den fullkomligt logisk. Under de år då Castro upplevde sig som mest hotad och då han knappast längre räknade med sovjetiskt stöd försvarade han sig genom att gå till offensiv. När han sedan sett vilka risker offensiven medförde — och vilka små utsikter den hade att lyckas — och sedan han insett att USA likaväl som Sovjetunionen var berett att respektera vissa inflytelsezoner, hade han lagt över geväret på andra axeln. Det gällde hädanefter att inge förtroende, inte fruktan. De ekonomiska svårigheterna gjorde resten.

Till syvende och sist har han ändå först givit Cuba verklig självständighet och sedan slagit vakt om den. Han har givit de fattiga värdighet, han har till stor del suddat ut de sociala skillnaderna, han har byggt en verklig nation. Och även om han inte lyckats ge sitt folk välstånd och överflöd, så har han dock givit det stolthet. Detta lilla land har hållit världens mäktigaste stormakt stången.

I ett skede då de flesta politiska drivfjädrarna tänjts ut, då arbetarna insett det skadliga och meningslösa i alla landsbygdskampanjer och då den skärpta ransoneringen gör även de mest entusiastiska nedslagna, förmår castroismen fortfarande entusiasmera massorna med stridsropet ”Patria o muerte”, fosterlandet eller döden!

Det måste dock sägas att detta gäller de flesta socialistiska länder. Deras ledare må vara aldrig så diskrediterade (vilket inte är fallet med Castro): det räcker ändå med att de framträder som försvarare av de nationella intressena för att de omedelbart skall återfå kontakten med folket. De sovjetiska massorna är antikinesiska på samma sätt som det kinesiska folket är antisovjetiskt. Ceausescu blir populär när han sätter Rumänien i harnesk mot den sovjetiska imperialismen. Tito hade dessförinnan visat honom vägen under oändligt mycket mer dramatiska omständigheter. Dubcek och hans reformer skulle aldrig ha framkallat en sådan entusiasm om inte deras politik setts som liktydig med kamp för den tjeckoslovakiska självständigheten. Och vi har ändå inte ens talat om Nordkorea och Vietnam ...

Den rituella formeln ”proletär internationalism” verkar bara vara förankrad bland idealistiska studenter och intellektuella. Visserligen utövar inte proletariatet självt makten någonstans. Men vem skulle våga påstå att den chauvinism det ger prov på bara är en avspegling av den härskande klassens ideologi?

Vad gäller den ”nya klassen” är problemet åtminstone helt entydigt. Den är mer nationell än den nationella borgarklassen, så snart den inte längre är helt underkastad Sovjetunionen (uttrycket ”proletär internationalism” används just till att dölja denna underkastelse). Till skillnad från borgarklassen behöver den inte ta några hänsyn till några internationella finansiella band eller några andra ekonomiska beroendeförhållanden än dem de geografiska och historiska

betingelserna naturligt givit upphov till. *Den "nya klassen" är statlig till sin natur och nationalistisk i sin strävan.*

Det är inte det minst paradoxala i världen av idag att de socialistiska nationerna sluter sig inom sig själva, samtidigt som de nationella ramarna alltmer framstår som inskränkta och förkvävande. Det finns emellertid en utväg ur denna situation. Den ligger i försöken till regionala gruppbildningar. Världssamhället är ett långsiktigt mål som de nu levande generationerna aldrig kommer att nå. Federationer av varandra kulturellt och ekonomiskt närstående länder är däremot fullständigt genomförbara målsättningar. Det är en av castroismens förtjänster att den utöver den kubanska nationens ram hävdar existensen av en latinamerikansk "nation".

Den kubanska revolutionen väckte en kontinent. Den kommer inte att exporteras i sin ursprungliga form, ty den föddes ur exceptionella omständigheter. Den chock revolutionen framkallade har inte desto mindre varit av stor betydelse för den senare utvecklingen. Folken har förstått att de måste befria sig från det nordamerikanska herraväldet, och att de måste förena sig för att förhindra att detta herravälde återinförs. Det är endast mot en gemensam fiende man förenar sig.

Det kommer att ta lång tid att gå den väg Fidel Castro angett, men den kommer att vara lättare att följa än den väg som leder till upphävandet av marknadslagarna och avskaffandet av penningmedlen.

10. Den socialistiska demokratins möjligheter

Den kommunistiska rörelsens historia är således heltigenom präglad av att en ny härskande klass vuxit fram, en klass som borde ha varit, men inte är proletariatet.

Enligt den klassiska teorin föds en uppåtgående klass i det gamla samhällets sköte, tillväxer där i styrka och utvecklas, för att sedan i en revolutionär kris bryta sig ur dess tvångströja. Detta är emellertid vad som skett i de fall vi beskrivit. De som så småningom kom att bilda den nya härskande klassen härstammade såväl från småbourgeoisin och arbetarklassen som från bönderna. Vid första påseende tycktes de inte ha några särintressen att försvara: de hade ingalunda andra målsättningar än de samhällsskikt från vilka de härstammade eller som de anslutit sig till. Den nya härskande klassen växte inte fram förrän *efter* det att den gamla besegrats, det vill säga efter borgarklassens nederlag. Det är därför man i början talade om denna nya klass som en säregen utväxt, betingad av exceptionella historiska omständigheter. Var inte Ryssland ett efterblivet land? Dessutom hade ju dess arbetarklass decimerats och den väntade världsrevolutionen uteblivit. Under dessa omständigheter var det mer eller mindre oundvikligt att det skedde en substituering, så att kommunistpartiets byråkrati "tillfälligt" övertog den roll som borde ha tillkommit proletariatet.

De senaste tjugofem årens erfarenheter har emellertid visat att samma företeelse uppträtt också där arbetarklassen varit stark, där ekonomin varit högt utvecklad och där landet kunnat stödja sig på en rad andra "socialistiska" stater. Därför räcker det inte med att bara kritisera de politiska apparaternas agerande, man måste även ifrågasätta om proletariatet verkligen är i stånd att omvandla sig själv till styrande klass.

Denna fråga rör en så grundläggande punkt i den socialistiska teorin att den sällan kunnat bli föremål för saklig analys. Genom studiet av de olika kommunistiska experimenten kan vi dock idag lösgöra problemet från dess känslomässiga aspekter.

Kärnfrågan

En klass som utsugs kan inte vara styrande. Men i alla socialistiska länder är arbetarna fortfarande underkastade vissa former av utsugning. Detta är själva kärnpunkten. Ty denna utsugning hänger samman med att ett mervärde tas ut och fördelas utan hänsyn till dem som framställt det, det vill säga löneslaveriet består. Det visar sig i löneskillnader och ojämlika arbetsvillkor. Det åtföljs av kulturell ojämlikhet.

Länge kunde man tro att arbetarna passivt underkastade sig allt detta och att en långvarig ideologisk och polisiär inpiskning för alltid skymt deras sikt. Men så snart det uppkommit allvarliga svårigheter och den härskande apparaten tvingats lämna på trycket visar arbetarklassen tvärtom att den är klart medveten om sin belägenhet och vilka krav de skulle vilja se genomförda — det såg man såväl i Gdansk som i Shanghai. Strejkerna visar i alla händelser att arbetarna trots den officiella propagandan väl vet att de inte tillhör den härskande klassen.

Det är riktigt att man i vissa länder tidvis bevittnat en verklig omvandling av förhållandena människor emellan på företagen. Men för att den skulle ha blivit varaktig hade det krävts en ändring också av produktionsförhållandena. Och — som Marx flera gånger påpekat — dessa bestäms endast av den tekniska utvecklingen och är *oberoende av människornas önskningar*. Inget dekret kan upphäva uppdelningen mellan styrande och verkställande uppgifter, mellan intellektuellt och manuellt arbete. Förutsättningen för att man skall kunna tala om en omvandling av produktionsförhållandena som kan leda till löneslaveriets upphävande och samhälleligt självstyre är att automatiken utvecklats, att vetenskapen ingriper som en direkt produktivkraft, att kunskapsspridningen fått en massiv omfattning och att fritiden utgör större del av människans liv än arbetsdagen.

De flesta kommunistiska teoretiker har begått misstaget att tro att produktivkrafternas utveckling automatiskt skapade gynnsamma betingelser för arbetarnas direkta maktutövning. Produktionen blir alltmer församhälleligad till sin karaktär, har de framhållit. Dess utveckling blir mer och mer oförenlig med den privata tillägnelsen av produktionsmedlen. Därför blir det alltmer nödvändigt att tillägnelsen görs kollektiv. Det finns inget att invända emot detta resonemang, utom att det endast utgör en *utgångspunkt* och att det måste kompletteras med en rad andra inte mindre viktiga påpekanden.

För det första: Socialiseringen har ingenstans nått sådan omfattning att man kunnat bringa ett helt lands ekonomi att fungera som ett enda företag. Den samhälleliga tillägnelsen i betydelsen av hela samhällets tillägnelse förblir en omöjlighet.

Varje gång man velat förneka denna realitet med hjälp av voluntaristisk centralisering har man misslyckats.

För det andra: Samtidigt som företagen blivit allt större har mekaniseringen ökat och arbetsuppgifterna styckats upp i allt fler delmoment. Utvecklingen av arbetet vid löpande band är ett av den senaste industriella revolutionens kännetecken, men detta arbete snarare avlägsnar arbetaren från driftsproblemen än det närmar honom till dem. Visserligen börjar denna utveckling motverkas av den vetenskapliga och tekniska revolutionens effekter, men denna revolution är ännu bara i sitt inledningsskede.

För det tredje: Det moderna industrisamhällets framväxt har inte bara medfört att antalet lönearbetare ökat, den har även lett till förändringar inom det kapitalistiska systemets ledande skikt. I synnerhet har teknokratins roll ökat på kapitalägarnas bekostnad. Detta innebär ingalunda att de samhällsekonomiska strukturer som privatkapitalismen skapat i grunden förändras. Vi har redan kunnat konstatera att denna förändring inte kan vara så fullständig, så ”allomfattande” som

man tidigare trott.

Ty — för det fjärde — vi lever i en tid då det är möjligt att undvara privatkapitalisterna men ännu inte möjligt att upphäva de produktionsförhållanden som varit kännetecknande för kapitalismen. Vi lever med andra ord i en tid då produktivkrafternas församhälleligande gör det möjligt att planera ekonomin men inte att styra den från ett enda centrum, då varuutbytet fortfarande är oundgängligt och staten ännu inte kan sägas vara de ”direkta producenternas” kollektiva organisation.

Det är i denna situation som den ”nya klassen” uppkommer i de länder där borgarklassen avlägsnats från makten, och ”teknostrukturen” växer fram i de länder där borgarklassen fortfarande är den härskande klassen.

”Den nya klassen” och ”teknostrukturen”

För vissa analytiker är det inte någon grundläggande skillnad mellan de sovjetiska byråkraterna och företagsledarna i väst. De båda samhällsgrupperna, *vilka bägge är produkter av en övergångssituation*, har nämligen flera drag gemensamt. Men samtidigt har dessa analytiker en tendens att suddas ut existerande skillnader mellan grupperna, och skillnaderna är enligt mitt förmenande större än likheterna.

Den moderne företagsledarens — eller teknokratens — syfte är inte profitmaximering utan största möjliga produktion, säger

J. K. Galbraith. Det stämmer endast delvis. Det är sant att den moderne företagsledaren i mindre grad än den klassiske företagschefen bekymrar sig om att fördela vinsten bland aktieägarna — han föredrar hög självfinansieringsgrad framför hög aktieutdelning. Men han är precis lika intresserad som sina föregångare av stora vinster, ty utan dem kommer han aldrig upp i höga produktionssiffror. Även när han arbetar i intimt samarbete med den statliga sektorn eller när han själv tillhör den strävar han efter största möjliga lönsamhet. Det är det som skiljer honom från de traditionella högre ämbetsmännen. ENI* i Italien och Renault-fabrikerna i Frankrike drivs inte på samma sätt som postverket (men teknokraterna önskar att postverket istället skulle drivas lika affärsmässigt som företagen).

Teknokratin utgör därför kapitalismens mest utvecklade och sofistikerade form. Kan samma sak sägas om de socialistiska ländernas byråkrati? Knappast, den styrs av helt andra lagar. Dess ursprung är inte tekniken, utan politiken. Den har inte gjort sina lärospån i privatkapitalistiska företag utan i arbetarpartier, partisanförband, ibland i arméer och i ledningen för statsförvaltningen. Dess styrelsesätt är på en gång voluntaristiskt och militärt-administrativt. Naturligtvis måste även byråkratin ta hänsyn till den ekonomiska lönsamheten, men då gäller det lönsamheten för ekonomin som helhet och inte för varje enskilt företag. Dess målsättning är att genomföra planen (varigenom denna allmänna lönsamhet organiseras), inte att kunna uppvisa större eller mindre vinstsiffror vid den slutliga sammanräkningen.

1960-talets kris ställde byråkraterna i en svårbemästrad situation, som tvingade dem att delvis ompröva sitt eget styrelsesätt och göra korrigeringar av det rådande systemet. De förmådde inte alltid kontrollera de förändringar de tvingats att gå med på, men de kämpade hela tiden hårdnackat för att förhindra att förfogande-aspekten (vare sig det var företagscheferna eller arbetarråden som skulle förfoga över företagen) skulle ta överhanden i den dialektik mellan ägande och förfogande som genomsyrade alla problem rörande driften av företagen. Byråkratin är förknippad med det

* Stor statlig industrikoncern i Italien. Ö.a.

statliga ägandets dominans på samma sätt som teknokratin i västländerna är förknippad med det *privata ägandets*.

Detta bör framhållas med desto större eftertryck som teknokratin också gjort sitt intåg i, det socialistiska lägret. Även här rör det sig om tekniker som överskridit sin ursprungliga roll och tillägnat sig reella beslutsfunktioner. Ingen av dem vare sig kräver eller önskar en återgång till privatkapitalism, men de vill se företagen uppträda som kollektiva kapitalister, eller om man så vill, som privatkollektiv gentemot staten. Målsättningen är att återupprätta marknadsmekanismerna. De vill på sätt och vis återföra ekonomin till produktionsförhållandenas verkliga nivå — och dessa har i många avseenden förblivit av kapitalistiskt slag. Byråkraternas mål är däremot att överskrida dessa produktionsförhållanden.

Det är det som förklarar varför många västerländska revolutionärer ändå har mer överseende med byråkraterna än med teknokraterna. De förra grundar måhända sin makt på polisen och censuren, säger de, men de har åtminstone inte för avsikt att återupprätta kapitalismen, och i vissa fall — Kina och Cuba — försöker de också att gå vidare på vägen mot socialismen.

Detta betraktelsesätt förefaller mig förenklat, sentimentalt och enfaldigt. För det första kan man inte komma ”vidare” på vägen mot socialismen förrän man ifrågasätter den ”nya klassens” hegemoni. Så länge som den — eller, som i Kina, en av dess fraktioner — fortsätter att inspirera, kontrollera och manipulera massrörelserna kan vi i bästa fall bara få en enorm religiös karneval. Man inbillar sig att skillnaderna mellan intellektuellt och manuellt arbete suddas ut genom att lärarna skickas ut på landsbygden, att motsatsställningen mellan styrande och verkställande uppgifter upphävs bara cheferna besöker fabrikerna en eller två gånger i veckan och arbetarna en eller två gånger i månaden får rösta igenom enhälliga motioner med handuppräkning. Det påminner om de kristna kungarna som trodde sig kunna kvitta sin skuld till de fattiga genom att varje skärtorsdag i ödmjukhet tvätta deras fötter.

Det är än mer absurt att vilja bortse från det positiva i konflikten mellan byråkrater och teknokrater. Teknokraterna utgör inte någon klass för sig, och hur stort deras inflytande inom statsapparaten än må vara kan de aldrig ensamma bli dess styresmän. De är både i det ena och det andra systemet makthavarnas förbundna och gunstlingar. Makthavarna kan inte undvara dem, men de kan å sin sida inte heller sätta sig upp mot makthavarna (som ju effektivt kan blockera varje ekonomisk utveckling), försåvitt teknokraterna inte skaffar sig andra bundsförvanter. Erfarenheterna från Tjeckoslovakien är härvidlag särskilt betydelsefulla och klargörande.

Och det är här vi ånyo måste föra in arbetarklassen och intelligentian i resonemanget, i synnerhet då den del av intelligentian som teknokratin härstammar från men som i sig själv är betydligt mer omfattande än denna: teknikerintelligentian.

Ett utsugningssystem på högre nivå

Allt som vi sagt om arbetarklassens oförmåga att bli den härskande klassen får inte förleda oss att underskatta dess framtida roll.

I alla industriländer är det fortfarande arbetarklassens produktiva arbete som är den främsta källan till välstånd. Varje utvecklat politiskt system måste söka dess stöd eller åtminstone dess tolerans. I de kapitalistiska länderna har arbetarklassen förstått att dra fördel av denna situation och tillkämpat sig bättre löner och trygghetsgarantier. Den börjar också att få allt större inflytande på de för arbetarna så vitala frågorna rörande arbetsvillkoren (nyanställningar, avskedanden, arbetstakt, arbetstider osv.). *Arbetarklassens krav är desamma även i de socialistiska länderna.* Arbetarna i dessa länder har haft mindre framgång i kampen för löneförbättringar, eftersom

produktiviteten där är lägre, eftersom militärutgifterna är större och — eftersom arbetarna saknar strejkrätt. I gengäld har de i vissa av dessa länder uppnått betydelsefulla resultat i frågor som rör arbetsvillkoren och arbetarnas möjligheter att kontrollera dessa. Jag tänker här på Jugoslavien, på Tjeckoslovakien våren 1968, på Polen vintern 1970-71 och på Kina under kulturrevolutionen. Arbetarklassen har inte någonstans erövat *makten* — och den kommer aldrig att kunna eröva den för egen räkning — men på vissa ställen har den, om än bara tillfälligt, lyckats eröva en del *maktbefogenheter*, och hela den framtida socialistiska utvecklingen är beroende av hur dessa används.

Att arbetarklassen här kunnat uppnå sådana resultat beror på att arbetarna i dessa länder är utsatta för en utsugning *av helt annat slag* än den privatkapitalistiska utsugningen. Det polisvälde och den bristsituation som är rådande i de flesta socialistiska system får inte förleda oss till att bortse från detta. Mänsklighetens steg från kapitalistisk till inbördes utsugning innebar ett *framsteg* liknande det mänskligheten tog när slaveriet och livegenskapen upphävdes. Detta må framkalla leenden bland dem som endast resonerar i termer av levnadsstandard. Detta må uppröra dem som älskar det absoluta och drömmer om att i ett slag och en gång för alla upphäva alla former av utsugning. Men, så förhåller det sig.

Mellan privatkapitalisten och den människa som säljer sin arbetskraft råder det ett helt annat förhållande än mellan den lönearbetare som tillhör byråkratin och den som tillhör den arbetande massan. I det första fallet kan den på konkreta krav inriktade kampen endast tillfälligt minska utsugningens proportioner. I det andra fallet kan kampen däremot vända upp och ned på *själva betingelserna för utsugningen*.

Det är inte den lönemässiga jämlikheten som här är det viktigaste, ty så länge som det mänskliga arbetet förblir värdeskapande kan man inte komma ifrån att detta arbete är av växlande kvalitet och intensitet. En lönemässig jämställdhet skulle bara innebära en faktisk ojämlikhet, till de yrkesutbildade arbetarnas nackdel. Skulle man alltså försöka upprätta en ”rättvis löneskala”? Det vore ett utopiskt företag. En löneskala kan aldrig vara annat än resultatet av en diskutabel värdering av olika arbeten, och i sista hand resultatet av styrkeförhållandena. Men skulle man inte kunna fastställa detta styrkeförhållande på demokratisk väg? Skulle man inte kunna göra fastställandet och ifrågasättandet av denna löneskala till huvudfrågan i ett fritt förhandlingssystem med strejkrätt? Och till en huvudfråga inte bara där utan även i folkomröstningar och val? Även om detta genomfördes skulle fördenskull inte den inbördes utsugningen upphöra, men dess karaktär skulle vara förändrad. Man skulle då kunna förutsäga dess gradvisa ”borttynande”, och framförallt skulle den ”nya klassen” därigenom förlora sin huvudsakliga grundval.

Det är därför den ”nya klassen” gör ett så hårdnackat motstånd mot alla försök att frånta den *ensamrätten att fördela det samhällseliga mervärdet som är källan till dess makt*. Den föredrar att ge efter för ”krav av kvalitativ karaktär”, att spela på jämlikhetsideologin, att klä sig anspråkslöst, att utföra manuellt arbete osv. Trots detta är det troligt att de närmaste årens strider kommer att utspelas just på detta område.

Vad kommer att bli resultatet? Att arbetarklassen erövrar makten? Säkerligen inte. Mellan kontroll av arbetsvillkoren och ledning av driften finns *en tröskel* som inte kommer att över-skridas förrän arbetarklassen *upphört att existera som klass*, det vill säga inte förrän produktionsförhållandena undergått en genomgripande omvandling. Det troligaste perspektivet är istället *en allians mellan alla andra samhällskrafter än den ”nya klassen”*: arbetarna, bönderna, intelligentian och teknokratin, det vill säga en allians av samma slag som skisserades under Pragvåren.

En allians innebär alltid kompromisser, men även sammanstötningar och ständigt ändrade styrkeförhållanden. Som vi såg i det tjeckoslovakiska fallet är teknokratin inte utan vidare välvilligt inställd till företagsråd, men den kan förmås att godta dem. Alliansen upphäver inte problemen, i synnerhet inte dem som hänger samman med den inbördes utsugningen. Den skapar emellertid en situation där man är tvungen att tala om dem och diskutera dem, och det är förutsättningen för att man skall kunna börja tala om en socialistisk demokrati.

En sådan allians skulle ge såväl arbetarklassen som teknokratin en avsevärd tyngd. Men alliansens hållbarhet och utvecklingsmöjligheter skulle till stor del vara avhängig av intelligentians, och i synnerhet teknikerintelligentians, roll i denna allians. Det är detta ständigt växande samhällsskikt som har störst förutsättningar att ta itu med självstyrets problem, som arbetarna i allmänhet är ganska likgiltiga för.³⁵

I de industrialiserade socialistländerna tycks såväl arbetarna som den klassiska intelligentian ha insett teknikerintelligentians nyckelroll. Arbetarna röstar fram tekniker som företrädare i företagsråden och för de klassiska intellektuella är det byråkratin som är huvudfienden. Denna insikt finns dock inte i Tredje världens länder eller i de västerländska kapitalistiska länderna.

Denna eftersläpning beror i det ena fallet på ekonomisk underutveckling och i det andra på mäktiga ideologiska hinder.

Ideologiernas pånyttfödelse

Alla ideologiska strömningar som varit av betydelse i västerlandet under de senaste tjugo åren har definierat sig i förhållandet till teknokratin som företeelse.

Förkrigstidens ideologier utövade ett obesträtt inflytande ända till början av 50-talet. Visserligen hade fascismen reducerats till en vålnad (som i likhet med alla andra vålnader periodvis återkom i de politiska mardrömmarna). De liberala och ”marxist-leninistiska” strömningarna å andra sidan var i högsta grad levande och tenderade att dela upp världen mellan sig på samma sätt som de två stormakter vilka gjorde anspråk på att förkroppsliga dessa ideologier. Man måste ansluta sig till den ena eller den andra sidan, och det var ont om friskyttar.

Dessa ideologier stelnade sedan och snart hade de endast intellektuell näring i konserverad form att erbjuda. Liberalerna var förbryllade över statens utvidgade inflytande på det ekonomiska området, och marxismen-leninismens anhängare var å sin sida överraskade över kapitalismens anpassningsförmåga. Deras trollbundenhet till Sovjetunionen började samtidigt avta. Det var i detta klimat, med statlig styrning och ekonomisk expansion i väst och med kris för stalinismen i öst, som en ny ideologi föddes.

Dess teoretiker var höga ämbetsmän och ekonomer, eller rättare sagt akademiker intresserade av ekonomiska problem. I Frankrike var dess främste talesman utan tvivel Raymond Aron. Han riktade bitande angrepp på sina tidigare vänner inom vänsterintelligentian och anklagade dem för att vara fast i 1800-talets idévärld och fullständigt okunniga om de moderna industrisamhällena. Enligt honom var dessa samhällen underkastade vissa lagar som i grund och botten var desamma vare sig systemen kallades kapitalistiska eller socialistiska. Uppgiften var att lära känna och om

³⁵ Det gäller åtminstone för det man vanligen menar med arbetarklass. Det finns dock vissa arbetargrupper som är intresserade av självstyre-frågor. Det gäller dels de yrkesutbildade arbetare som kommer i direkt beröring med den modernaste produktionstekniken, dels en del av de arbetare som just lämnat landsbygden, dvs. en miljö där man vant sig vid att fatta beslut i driftsfrågor — må så vara att det rör sig på en elementär nivå. Men kampen för ett verkligt självstyre är i alla händelser inte en kamp för ”arbetarmakt” utan en kamp för att upphäva själva de grundläggande livsbetingelserna för arbetarklassen.

möjligt behärska dessa lagar, men för att gå iland med det måste man först och främst göra sig kvitt alla gamla föreställningar, och framförallt myten om arbetarklassens speciella kallelse. Denna nya strömning sade sig vara ”anti-ideologisk” och uteslutande intresserad av förnuftsmässiga val. I själva verket var den emellertid teknokratins företrädare på det ideologiska området, och vi bör därför inte låta oss förvillas av den kritik vissa av dess upphovsmän riktade mot ”teknostrukturen”. Vad de kritiserade var vissa av ”apparaternas” överdrifter, inte att dessa leddes av ”tekniskt kunniga” och ”opolitiskt öppna” män, vilkas slagord var ”mer information, mer förnuftsmässighet, större beslutsbefogenheter”.

De traditionella liberalerna gjorde inte mycket motstånd mot denna nya strömning. Marxisternas motstånd var naturligtvis starkare, oavsett ideologisk schattering. De anklagade den nya ideologins talesmän för att dölja verkningarna av den kapitalistiska utsugningen och imperialismen och suddade ut klasskampen. Deras försvarslinjer var dock uppbrutna, ty antingen svarade de inte alls på kritiken av den sovjetiska modellen eller också var deras bemötanden svaga. Dessutom var de av taktiska skäl i behov av bundsförvanter inom denna nya strömning. På så vis skapades de tvetydiga begreppen mendèsism* i Frankrike och kennedyism i USA, samtidigt som de socialdemokratiska partihögkvarteren i Tyskland och Sverige befolkades av teknokrater.

Det var inte förrän under senare delen av 60-talet som det uppstod en mot teknokraterna riktad rörelse bland den amerikanska och europeiska intellektuella ungdomen. Denna rörelse hade inte några teoretiker i egentlig bemärkelse men förfogade över ett stort antal välvilligt inställda ideologer, som utvecklade rörelsens temata. Dessa ideologer hämtades inte från ekonomernas krets utan ur sociologernas led. Herbert Marcuse i USA och V. Touraine i Frankrike är företrädare för denna grupp. Den avgörande konflikten i vår tid gällde enligt dem frågan om samhällsmaskineriets strukturer. Vad det gällde var inte att föreslå en rad förnuftiga lösningar (vare sig dessa byggde på arbetarklassens handlande eller ej), utan att analysera hur man skulle kunna ersätta de gigantiska apparaternas herravälde med en demokratiskt fungerande makt.

Marcuse ansåg att slaveriet inte främst kännetecknades av underdånighet och hårda villkor utan av att människan reducerats till redskap och tingest. Detta system kunde man inte förändra genom att nationalisera produktionsmedlen och stimulera arbetarna till deltagande i företagsdriften; arbetarna måste i stället upphöra att anpassa sig och inte låta sig inlemmas i det rådande systemet. Beklagligt nog var utsikterna därtill ganska små.

Touraine ansåg för sin del att studenternas, forskarnas, teknikernas och kulturarbetarnas ställning i det rådande apparatsamhället motsvarade de yrkesutbildade arbetarnas ställning under den begynnande industrialiseringen. Det var huvudförklaringen till majrevolten 1968 i Frankrike och ”motkulturen” i USA.

Men om det historiska alternativets första led var teknokratins (eller apparatens) fortsatta herravälde, vilket var då dess andra led? Denna fråga gav upphov till en fantastisk förvirring. De många och motsägelsefulla ”svaren” hade bara en gemensam nämnare: *återgång* till brustna illusioner och flydda världar. Mot det teknokratiserade industrisamhället ville man sätta urkristendom, medeltida tro på tusenårsriket, österländska filosofier, barndomsvärldar, primitiva folks renhet och naturligtvis allt som i den marxistiska bibeln kunde ge näring åt drömmar om en värld utan tvång. I USA kom nyrousseauanismen att få största inflytandet, i Europa blev det på grund av arbetarrörelsens starkare ställning i stället en nypopulism klädd i marxistisk språkdräkt

* Av Pierre Mendès-France, socialdemokratiskt inriktad fransk politiker. Fransk konseljpresident under 1950-talet. Ö.a.

som dominerade.

Teknokratins teoretiska företrädare överraskades av rörelsens häftighet. De som trott att ideologierna var döda och begravda en gång för alla fick nu bevittna deras märkliga pånyttfödelse. Världen behövde inte bara information, känslorna var också ett nödvändigt element i människornas liv. I ett slag upptäckte man att de kyliga och förnuftiga teknokraterna i själva verket var lidelsefulla människor och att inte heller deras världsbild saknade myter.

Död och levande marxism

Framgångarna för den teknokratiska ideologin — som anammats av den ”tysta majoriteten” vid de västerländska universiteten — och de nyrousseauanska eller populistiska ideologierna — som vunnit de ”aktivistiska” minoriteterna för sin sak — anger vidden av marxismens kris.

Visserligen hänvisar nästan alla nuförtiden till marxismen. Aron och Galbraith framhåller t.ex. gärna sin skuld till Kapitalets författare, och många ”spontanistiska” texter innehåller citat av Marx och Lenin. Så många hedersbetygelser skulle marxismen emellertid inte fått om den fortfarande spelade samma avmystifierande roll som tidigare. Kommunistpartiernas och den traditionella oppositionens marxism är en död marxism, som upprepar gamla formler och gör fåfänga försök att stänga in den nya verkligheten i dem.

Denna förr så bördiga jord kunde emellertid inte förbli steril för alltid. Vi bevittnar idag en pånyttfödelse som nästan uteslutande äger rum *utanför partierna*, vilket väl egentligen var oundvikligt. De som deltar i denna har för övrigt ofta motstridiga åsikter i praktiska frågor. Denna nya rörelsens väsentligaste och mest intressanta bidrag har varit försöken att analysera erfarenheterna från de socialistiska länderna *med hjälp av de teoretiska begrepp Marx utarbetade*.

Detta tillvägagångssätt är mycket olikt det vanliga tillvägagångssättet att *jämföra Marx' arbetshypoteser* med förhållandena som de gestaltar sig i de socialistiska länderna. I det förra fallet har vi möjlighet att nå fram till en djupare förståelse av de företeelser vi studerar, i det senare kan vi endast *konstatera* större eller mindre avvikelser mellan Marx' visioner och det samhällsbygge som utförts av dem som säger sig vara hans lärjungar. I det förra fallet får vi anledning att utveckla teorierna och att införa nya begrepp i dem, i det senare blir det bara en fråga om att dela ut betyg (t.ex. dåliga till Sovjet och bra till Kina) och att i det oändliga upprepa ständigt samma ”sanningar”.

Det är genom att återknyta till begreppen ”nödvändigt arbete” och ”merarbete” och genom att fråga oss hur ”mervärdet” skapas och fördelas i de s.k. socialistiska länderna som vi kommit fram till begreppet inbördes exploatering och definitionen av den ”nya klassen”. De marxister som arbetar i denna riktning börjar att kunna klargöra de problem som de icke-marxistiska författarna misslyckats med att lösa. Visserligen häftar vi skuld till många som skrivit stora verk i detta ämne, men de lämnar sällan den rent beskrivande genren, och när de gör det fastnar de i banaliteter och polemik. Det förefaller som om marxismens teoretiska begrepp vore mer outhärliga för förståelsen av ”övergångssamhällena” än de varit när det gällt att analysera det kapitalistiska samhället.

När man hänvisar till Marx' arbetshypoteser (varukategoriens försvinnande, statens borttynande, upphävandet av den gamla arbetsfördelningen osv.) måste man däremot iaktta största försiktighet. Vissa av dessa hypoteser framstår i efterhand som så bräckliga att man verkligen måste besitta en kolartro för att fortfarande ta dem på allvar. De flesta av dem är emellertid uppfriskande för tankeverksamheten, under förutsättning att man gör de korrigeringar som behövs. Det är helt

uppenbart att Marx ofta tog miste i fråga om perspektivet. Hans framtidsvision liknar ett fotografi som tagits med teleobjektiv: det är svårt att se skillnaden på det som är mycket nära och det som ligger långt bort.

Ett nytt slags reformism

Vilken är den viktigaste politiska slutsatsen av denna marxistiskt inspirerade analys av de socialistiska samhällena? Vi har överallt kunnat konstatera att när privatkapitalismen väl avskaffats har den ersatts med ett nytt klassherravälde och nya former av utsugning. Under vilka omständigheter skulle dessa båda företeelser, helt eller delvis, kunna upphävas? De voluntaristiska svar som i allmänhet givits på denna fråga är av noll och intet värde. Det räcker inte med att önska sig att arbetarråd eller ”kulturarbetare” skall ersätta den ”nya klassen” för att de i verkligheten skall göra det.

Erfarenheterna har visat oss hur denna klass kan hotas: dels genom etablerad politisk pluralism, dels genom ett närmande mellan arbetarrörelsen och teknikerintelligentian (inklusive dess teknokratiska fraktion). Den ”nya klassen” är för sin existens beroende av enpartisystemet och det statliga ägandet. Varje an grepp mot dessa grundvalar (om det bildas flera partier eller flera öppet erkända fraktioner inom enhetspartiet, om fackföreningarna görs oberoende eller om man skapar fristående former för kollektivt ägande) innebär automatiskt att den ”nya klassens” maktställning rubbas.

Det är här en *reformistisk* rörelse i de socialistiska länderna måste ha sin utgångspunkt. Jag använder avsiktligt uttrycket ”reformism”, eftersom det inte kan vara tal om att i ett slag upphäva alla former av utsugning och eftersom utvecklingen måste genomlöpa flera olika etapper. Denna nya reformism skiljer sig i grunden från den vi vanligen talar om, i det att den utgår från en *post-revolutionär* situation, dvs. i en situation då privatkapitalismen inte längre dominerar samhället. De båda typerna av reformism har dock ett drag gemensamt: båda kan såväl leda till ett *befästande* av det etablerade systemet som till ett *ifrågasättande* av det, beroende på om tröskeln överskrids eller ej.

Vad gäller de länder där kommunistpartiet är vid makten nåddes denna tröskel i Ungern redan 1956 och i Tjeckoslovakien 1968, och av händelserna då kan vi dra lärdomen att tröskeln i dessa länder inte kan överskridas på fredlig väg. Detta ställer oss inte bara inför frågan om krigsmaktens roll i staten (och om den sovjetiska imperialismen). Vi måste också fråga oss vilken beskaffenhet och omfattning den reformistiska koalitionen måste ha för att kunna åstadkomma en förändring. Varje sådan utveckling som inte innefattar teknikerintelligentian är dömd att misslyckas förr eller senare.

Många blir otvivelaktigt illa berörda av denna analys, i synnerhet alla de som påverkats av de populistiska, ärkemarxistiska eller nyrousseauanska förkunnelserna, och det gäller inte bara de ungdomar som revolterar mot de teknokratiska eller byråkratiska systemen utan även somliga företrädare för den klassiska intelligentian som ryckts upp ur sina levnadsvanor och drömmar.

Den idémässiga kampen och den politiska är emellertid oskiljaktiga. Hur skulle man kunna tänka sig en allians, ens tillfälligt, med någon del av teknokratin utan att *samtidigt* bekämpa de neokapitalistiska och paternalistiska ideologier som den är fullproppad med? Och hur skulle man kunna vinna över de bästa elementen av den ”vänsterradikalistiska” ungdomen utan att bryta ned de ”sponanistiska” och arbetarromantiska illusioner som idag nedsätter dess omdömesförmåga?

Man får hoppas att den stora revolt som skakade de gamla samhällena i Europa och USA i slutet av 1960-talet skall få en positiv efterföljd. Att den inte bara blir ett berusningsmedel för lumpen-

intelligentian eller en handelsvara för försäljare av revolutionära peruker, utan i stället ger tyngd och kraft åt *genomförbara* mål, det vill säga mål som tar hänsyn till de motsättningar som *oundvikligen* anger ramarna för den socialistiska omvandlingens möjligheter.

Det har redan kommit alltför många besvikelser för att man inte skulle försöka att gå till botten med problemen på en gång. Lösningarna på dessa problem kommer kanske att förefalla mer invecklade, men man kommer åtminstone att veta vilka de är.

Vilka är framtidsperspektiven?

Våldet har varit alla samhällssystemens barnmorska och inget av dem har slutgiltigt dömts på detta kriterium. Varför skulle man handla annorlunda när det gäller de socialistiska samhällena?

Förtrycket i dessa länder är ofta avskryvart. Det är frukten av den byråkratiska klassens svårigheter och motsägelser — inte resultatet av att den privata äganderätten avskaffats. I alla händelser är det inte den kvarlevande utsugningen som gör diktaturen nödvändig, för i så fall vore den kapitalistiska utsugningen den enda som vore förenlig med demokrati!

Man har också tagit till andra argument för att bevisa de västerländska systemens överlägsenhet gentemot det ”socialistiska lägret”. Även om systemet en gång skulle liberaliseras, kommer det aldrig att bli lika effektivt som kapitalismen, har det hävdats. Men det påståendet kan verkligen ifrågasättas. Visserligen har USA ett stort försprång före Sovjet, men Sovjet startade å andra sidan från en mycket sämre utgångspunkt. Skulle landet gjort snabbare framsteg utan Oktoberrevolutionen? Det är knappast troligt, även om det inte är uteslutet — vi har ju det japanska exemplet. Det förringar dock ingalunda det faktum att ett gigantiskt jordbruksland omvandlats till industriell stormakt utan den ”fria företagsamhetens” hjälp.

Dessutom kan man svårligen bortse ifrån att det kommunistiska Kina löst problem som det kapitalistiska Indien fortfarande brottas med. De socialistiska metoderna är otvivelaktigt överlägsna i den tredje världen, även om överlägsenheten inte är så iögonfallande som propagandan vill göra gällande (studera exempelvis vissa av de afrikanska staternas utveckling). Det är i sin tillämpning på de högt industrialiserade länderna som dessa metoders effektivitet kan ifrågasättas. Den byråkratiska socialismen har knappast lyckats lösa de problem som uppkommit när det gällt att skapa en expansiv ekonomisk utveckling.

Men också härvidlag bör man akta sig för att utfärda några absoluta omdömen. Exemplet med de två tyska staterna tas ofta fram, men det är i själva verket mindre övertygande än man vanligen tror. Sporrat av rivaliteten med Förbundsrepubliken har Östtyskland förstått betydelsen av datatekniken, vikten av ett visst mått av decentralisering och framförallt insett teknologins förtjänster, vilket har lett till ett effektivt, om än politiskt fränstötande, system. Det spill som vanligen förekommer i de statsocialistiska länderna har visserligen inte helt försvunnit, men det har likväl inskränkts till ett minimum. Varornas kvalitet har förbättrats och produktionsresultaten är mycket aktningvärda.

Vad skulle ha skett i Tjeckoslovakien om de sovjetiska trupperna inte intervenerat och om den demokratiska revolutionen fått fortsätta? Förmodligen skulle vi först fått se en ekonomisk situation liknande den som råder i Jugoslavien, dvs. med obalans på en rad områden. Man övergår inte utan vidare från en auktoritär ekonomi till en delvis marknadsmässigt styrd. Jag är för övrigt övertygad om att lösningen inte ligger i ett verkligt återupprättande av marknadsmekanismerna, som Ota Sik tror. Också Jugoslavien kommer att tvingas rätta till vissa överdrifter i den nuvarande utvecklingen. Låt oss bara säga att det långsiktiga målet bör vara en pluralistisk socialism, där det dubbelsidiga förhållandet mellan ägande av och förfogande över

produktionsmedlen erkänns och där samhällskrafterna får fritt spelrum. Övergången från statsocialismen till detta slags pluralistiska socialism borde kunna frigöra ekonomin från de flesta av dess fjättrar och bereda vägen för en snabb och kontinuerlig ekonomisk expansion.

Denna hypotes kan naturligtvis ifrågasättas. I alla händelser är det idag obestridligt att det går att bygga och utveckla samhällssystem som inte grundar sig på privat ägande av produktionsmedlen. *Kapitalismen behövde avsevärt längre tid för att bevisa sin livskraft, låt vara att det skedde under andra historiska omständigheter.* Den fruktansvärda utsugning som rådde i början av dess utveckling har använts som argument så ofta att det förlorat i slagkraft. Det är inte desto mindre fortfarande giltigt och det är en källa till hoppfullhet för dem som i stalinismen och dess följdverkningar endast ser en lång övergångsperiod.

Vi måste dessutom göra en distinktion mellan de ekonomiskt underutvecklade länderna och de länder som redan nått en viss industrialiseringsgrad. Båda typerna kan genomgå kriser och omvandlingar, men endast i det senare fallet är det tänkbart att dessa leder i riktning mot en demokratisk socialism.

En sådan upplösning förutsätter inte bara starka spänningsförhållanden utan också en veritabel revolution på ideologins område. Leninismen, såsom den lärts ut och tillämpats under de senaste fyrtio åren (i förstelnad och förvrängd form) utgör ett hinder för förändringar i demokratisk riktning. Man får emellertid inte blanda samman plantan med den mark som plantan växt på. De leninistiska partierna skapar otvivelaktigt ett politiskt klimat som i hög grad är gynnsamt för den nya klassens uppblomstring och fortbestånd. Men det gäller i lika hög utsträckning för den jordmån som den revolutionära nationalismen skapar: se på Cuba, Algeriet och många andra länder i Tredje världen.

En av byråkratins största bedrifter är att den fördröjt (eller sett ur dess synvinkel, lyckats förhindra) en revolution i fråga om den kommunistiska doktrinen. Visserligen har den inte hindrat sina vetenskapsmän och ekonomer från att tänka, men den har knäckt och på sätt och vis misskrediterat varje försök till politiskt resonemang utanför de officiella teoriernas trånga ramar. Detta är orsaken till de intellektuellas starka benägenhet att ta sin tillflykt till studier av det förgångna eller importera idéer från det borgerliga västerlandet. Marxismen har blivit suspekt i de flesta av de länder där den förutsätts dominera oinskränkt.

Det är därför dess pånyttfödelse sker annorstädes, i länder där man fritt kan studera erfarenheterna av statsocialism, alltså i de kapitalistiska länderna. Kan denna pånyttfödelse, om den vidareutvecklas, i sin tur utöva inflytande på den kommunistiska världen? Ja, men endast under förutsättning att den inte förblir inskränkt till intellektuell verksamhet, under förutsättning att den en dag sätter sin prägel på de stora politiska krafternas utveckling och därigenom framstår som en *förändrande*, inte bara *förklarande* faktor. Kommer detta att ske, och i så fall, hur snart? Vårt svar är lätt att gissa. Det kan inte uppvisa några säkra garantier. Det kan endast vittna om övertygelsen och beslutsamheten hos en liten grupp människor som förnuftsmässigt men också lidelsefullt tror på den demokratiska socialismens historiska möjligheter.